

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ

ПОМІЖ ПАНАМИ.

МАЛЮНКИ З ЖИТТЯ.

КАТЕРИНОСЛАВ.
РОКУ БОЖОГО 1911.

Типографія и Цинкографія Г. Берсь.

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ.
Д. И. ЗВАРНИЦКИЙ.

О Г Л А В

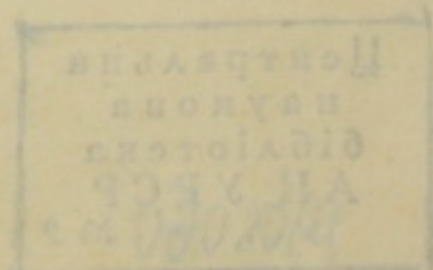
ПОМІЖ ПАНАМИ.

МАЛЮНКИ З ЖИТТЯ.

КАТЕРИНОСЛАВ,
РОКУ БОЖОГО

1911.

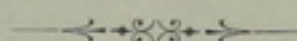
ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ.

Типо-Литографія Губернскаго Правленія.

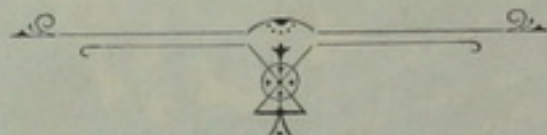
1911.

12
Центральна
наукова
бібліотека
АН УРСР
2908060 № 2

О Г Л А В.

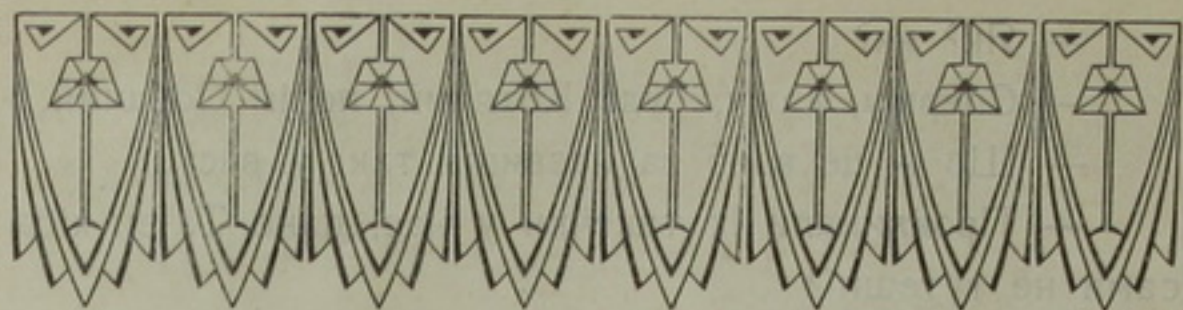
	Стор.
Котячий хутір і ёго счасливе панство . . .	1
Собачий хутір і ёго вельможний пан Цуцало .	41
Бідна і беззаступна вдова княгиня Башмачка .	71
Камергер Семен Іванович Карючка	119
Великі земські діячі, або пани Сонцелови . .	147
Закохана пара, або пан Борзак та пані Борзачка	183
Преславний пан Петро Петрович Кардаш . .	219
Пан Протас Мартинович Шереберя	247

Оновлення котячої породи.

Обновленна котяча порода.

КОТЯЧИЙ ХУТІР І ЇГО СЧАСЛИВЕ ПАНСТВО.

Борис Касьянович Діброва устав з ліжка дуже рано,—на кілька годин раніш, ніж він уставав звичайно. Сьогодні він мусив виїхати у повіт, щоб оглядіти декілька хуторів і завести їх собі у книгу. Пан Борис Касьянович Діброва правив за губерського земського агронома і через те завжди їздив по губернії і оглядав скрізь як мужичі, такечки й панські степи, луги, усякі хазяйські вгіддя і неугіддя. В такому, дуже цікавому, ділі Борису Касьяновичу Діброві доводилось бачити усяких панів—і статечних, і кумедних, і простецьких і пиндючних, а укупі з панами теж доводилось бачити і їх життя та справи та поважання.

Перше місце, яке Діброва мав оглядіти, був хутір пані Лещинської, понище багатого і відомого в губернії містечка Красноставу і коло самої річки Дніпра.

— А що, дядьку, чи добре знаєте шлях отутечки, повздовш берега Дніпра? зразу поспитав Діброва, сідаючи у бричку і виїзжаючи із містечка Красноставу.

— Ще б міні їх, пане, не знати, коли я уже кілька год гремлю тутечки колесами?

— І всі хутори і всіх панів у них знаєте?

— Куди ваше діло! Зразу буде Котячий хутір, а далі Собачий, а потім...

— Як? як?

— Спершу, кажу, буде Котячий, потім Собачий...

— Що ж це воно за назвища такі у вас?

— Прокликали їх такечки у нас, пане. Та ви хіба сами не тутешні?

— Ні, я з губерні.

— Так це ви не знаєте тутечки і пані Стасючки?

— Якої ж то пані Стасючки?

— А ото ж тієї, що в Котячому хуторі.

— Не був і не знаю.

— Гм...

Більш цього „гм“ візника не сказав Діброві нічого і тільки якось-то лукаво осміхнувся однією стороною щоки, а потім того живо прибрав до рук віжки, трохи підвівся з місця, нацвигав добре своїх коней, і коні, вискочивши за містечко, прудко побігли поздовш широкого та рівного шляху. Верстов п'ять вони бігли без перепочинку, а потім зразу збавили ходу і пішли тихо.

Перед очима Діброви ліворуч розкинувся рівний і безкрай степ, а праворуч розляглись, скільки око сягало, широкі та зелені та густі плавні з високими та могучими та гилястими в них деревами—вербами, осоками, шовковицями—і посеред плавнів викинулась синя—пресиня і неначе покручана стежка Дніпра, що починалась десь-то далеко, далеко, на схід сонця, а кінчалась десь-то аж геть на захід.

Перебігши ще кілька верстов по тому ж таки рівному та твердому шляху, Діброва одразу убачив страшенні баюри, які брались прямо од шляху і йшли аж до самих Дніпрових плавнів.

— Що ж це воно таке?

— А це ж тут саме починається земля тієї пані Стасючки, що в Котячому хуторі. Тут же ж, пане, такі баюри, що їм і дна невидко, і кожної весни усе більші і більші робляться.

Діброва, не вставаючи з брички, піднявсь на ноги, споглянув геть далеко навколо себе і, дуже здивований надзвичайною глибинною і довжинною баюр, знов сів на місце і загадавсь: скільки ж то марно землі у нас отакечки гине через недбалість та ледацтво нікчемних наших хазяїнів?...

Довго Діброва міркував сам собі, сидячи у бричці, аж поки не підвів очей і не вбачив другого дива: якусь-то надзвичайно високу, кам'яну арку і за нею якісь-то, дуже чуденні, дуже широкі, розлаті, як черепаха, і неначе аж раздавляні будівлі, складяні із темного, дикого каміню, без димарів і без вікон, зате з дуже широкими і на половину розчиняними дверима. „Що це воно таке“? сам себе спитав Діброва і од непорозуміння аж здвигнув плечима.

„І справді, що це воно таке єсть? А стривай, де це пак я бачив таке диво? Де це?... А, он бач: це точнісінько древне-індійські пагоди! Хоч бери у руки апарата та фотографуй та давай до друку у журнал: „Древне-індійські пагоди над Дніпром, близько Котячого хутора“. І нехай тоді російський учений люд мізкує та базграє папер та доведе, звідкіля, коли і ким саме вивезено було таке будовниче диво із далекої Індії та збудовано близько Котячого хутора пані Стасючки... Е, та це ж... панське кладовище! Ти бач! Так і є: „Фамільний склеп Стас“... (Далі надбито).

Діброва нагнувсь на один бік брички, пильно придививсь до високої, обколупаної арки, з розбитим на

самому верху її образом, до темних, розчиняних пагод, до кам'яних, на половину поваляних хрестів, до обдертих і обчухраних кущів глоду, що стирчав по високому валу, округ кладовища, і почув у себе на серці чогось-то важку і гостру тугу....

— Воно ця пані, як навспражки, то зветця Котяча, а пишуть її чогось-то Стасючка.

— Оце ж до тієї саме пані Стасючки міні і треба.

— А коли до тієї, то ми зразу до неї і повернемо.

По цьому слову візника звернув бричку праворуч, і вона швидко побігла з гори униз. Тутечки Діброва убачив нову баюру, яка була з обох боків завалена сміттям та гноякою та череп'ям і оддавала нестерпучим смородом. По той бік цієї безодні і брудкої баюри Діброва уздрів цегельню і, уже не дивуючись, одразу так і сказав, що тут така, певно така сама, а не инака, і повинна бути цегельня. Покрівля їй скрізь порозкудовчане, ребра всі повипірались, землянка коло цегельні завалилась, цегла, що колись-то була зложена по краю берега баюри, посунулась у саме провалля і засіяла собою усе узбіччя баюри, од верху і до самого низу; піч, де палили колись-то цеглу, упала у середину і зверху роззявила безодню пащу. І до всього того нечисленна сила цегельного бутору та побитої на шматки черепиці, що лежала тутечки високими горбами і пообростала і з боків і зверху колючками, кураєм та кропивою.

Од цегельні Діброва повернув голову убік і тутечки убачив обрідний, старий, занечогілий, панський садок, звідкіля виглядала між двох поламаних тинів глибока паща. Ні воріт, ні хвіртки, ні стовпів, ні перекладини—нічого того не було і на признаку: просто

тобі дірка і ото через ту дірку і вїздили у двір і виїздили з двору.

Діброва проскочив крізь ту дірку у середину двора і тутечки ще більше здивувався. Увесь двір скрізь був засмітчаний усяким сміттям, залитий поміями і засипаний битим склом, череп'ям, драними шкуратками, брудними ганчірками і до того ще запаскуджаний пташиним добром, якого там понагайновано було скрізь по кутках дворища цілими ворохами, без вигрібу.

Всёго, всёго на тому дворі було, опріч тільки людей.

Проскочивши увесь двір, Діброва надъїхав і до кганку, ступив і на сходи, а ніде і не вчув і не вбачив а ні жодної живої души, а ні жодного живого чоловіка. В голові Діброви уже майнула була думка, чи не попав оце він у „виморочний дом,“ через що воно тут і панує скрізь така пустота та гидота.

Коли ось назустріч ёму виступила із прихожої дівка і, споглянувши на нёго дуже здивовано, спинилась, роззявила рота і застигла на місці. Дівка дивилась на пана, а пан дивився на дівку... Тай було на що дивитись. З головою, як зернятко, дівка тая уся була чорна, як халява, з густими вусами під довгим з нахлюпкою носом, кощава, сухорлява, замурзана, забриндзана і до всёго того надзвичайно мала-недоросла. „Що це воно, чи дівчина, чи дитина? Мабуть дитина... Так ні-ж: обличчя таке остаркувате, коса така товста і довга ще й вуса... такі вуса, що хоч і парубійку добрячому. А може це... може й справді парубок? Так коса ж ззаду і кісник у косі“...

— А чи ваша пані дома?

— Усі дома, одказала дівчина і дала дорогу гостеві увійти у господу.

Діброва уступив у прихожу, зтяг із себе пальто, повісив ёго на вішалку і після того із прихожої уже був переступив у вітальню, коли це зірк! тай остовпів одразу... Що це таке? Що воно таке? По всіх стільцях, які розставляні були повздош стін, по всіх підлокотниках, по всіх канапах і насеред самої вітальні, на помості, геть скрізь лежали, повивертавшись черевом уверх, здоровенні коти, неначе годовані барани! Усякої масти, усякого зросту, але усі гладкі та здорові та аж неначе понатоптувані. Хі, та як углядили ж вони чужого чоловіка, та як схоплютця з місця та як занявчать та як повітрубляють хвости угору та кинутця скрізь у розпорошку!

Діброва од такого дива аж хильнувсь назад усим тілом своїм і аж ступив був із вітальні у прихожу. Але тут саме позад нёго щось таке несподівано зашамотіло, і він, обернувшись лицем назад, убачив поперед себе невеличкого зросту дідка, мало чим вищого од дівчини-наймички, і спинивсь на місці. Дідок той нешвидко наближивсь до Діброви, зглянув на нёго якось-то дуже ласкаво і добродушно і чогось-то сам собі осміхнувся у вуса.

Діброва поспішивсь назвати своє ім'я і призвище.

— Губерський агроном Борис Касьянович Діброва.

— Дворянин Самсон Іванович Задёра.

Тут Діброва ще раз споглянув на доброго і маненького дідка і надсилу удержавсь, щоб не осміхнутись ёму прямо у вічі. І справді, трудно було пригадати инче імня і инче призвище, щоб воно так мало підходило до самого чоловіка. Маненький, худенький, сутулий, якийся до купи стуляний, якийся боязький, готовий до послуги, тихоречій і незлобливий, з синяс-

тими, дуже добрими і неначе трохи заляканими очима з сивими, короткими і рівно підчікмиженими вусами, одягнутий у старенький, замаслєняний піджачину і в крамні штани, зложені за невисокі халяви, дідок той неначе за-для жарту звався Самсоном Івановичем та ще й Задєрою.

— А це ж воно тут ваш маєток?

— Ні, у мене... у мене нема нічого... Я тутечки так собі... Це все моєі небоги, Калерії Филімоновни, а я, з моєю старою, то ми тутечки, сказати, гостюємо, але більш уже тридцяти років, то так, як і свої...

— А, ото так?

— Ото ж так...

— А можна ж міні бачити... даруйте, як пак ви сказали імня вашоі небоги?

— Ка-ле-рія, Фи-ли-мо-нов-на.

— Трудне імня; такого я ще не чув. Можна міні її бачити?

— А чому ж? Ось ми підемо зараз в садок, то там і вбачимо.

— Будь ласка. А може ж вам ніколи?

— Чому там ніколи? З превеликою охотою.

Діброва і Задєра вийшли із господи і одразу узяли ліворуч. Тутечки Діброві сперш усєго кинулись на очі розваляна клуня і занавожана обора; далі високий, покривляний голубник, завалющі хліви, вінбари і невеличка деревьяна станя. У цей саме мент із стані виткнулось щось таке, — хлопець — не хлопець, парубок — не парубок, чоловік — не чоловік. Щось таке, одно слово, дуже мале, дуже худе і дуже легкодухе, але з густою і довгою, аж нище грудей, бородою. От чисто тобі те, про яке розповідають у казці, що, каже, мужичок з

кикоть, а борода з віхоть. „Що це воно за народ тут такий? На диво, чи що ёго тут зібрано такого“?

— Це у нас старший візника, Семенко Малявка, промовив на ході Самсон Іванович Задёра, неначе спостерегши думки гостя.

— Що ж він у вас хлопець, чи...

— Еге, цілий мужик; і жінка і діти є та ще й не одно.

— Ото ж, мабуть, ёго дочка, що в кімнатах.

— Ні, то ёго рідна сестра Хівря.

— Поріддя б то таке?

— Не що...

Гість і хазяїн посунулись далі і од стані зразу уступили в садок.

Садок теж, як і увесь двір, хліви та обори, був дуже занедбаний, поріс буйним полинєм, лопушиною, кропивою і старим та колючим терном.

Скрізь там було сумно, жалібно і безнадійно. Нечуть було ніде а ні жодного співу, а ні жодної пташки. Вище головної стежки, на взгірьі, стояв очеретяний, похилий, з вузенькою щелиною, замість дверей, курінець і до того курінця протоптана була вузенька і крива стежечка, по якій спускався назустріч панам якийсь дідуган, лаячись на всю горлянку і на увесь сад: „А, щоб ви ёму, тричі сучому синові, проклятуці кури, повиздыхали! А бодай вас черви поточили! А нехай же на вас собаки! А нехай вам пранці! А щоб вам очі повилазили! А щоб вас бенеря побила!“

— За віщо це ти, Нечипоре?

— А що, ж, як воно, скаженої собаки віра, отутечки скрізь біга та отаке міні виробля!

— Це хто ж воно у вас? поспитав Діброва, дуже здивований тим, що дід такечки, не стидаючись, креше панів і при панах же.

— Це у нас і садовничий і удойник і...

— Як то удойник?

— Дое корів.

— Оцей дід?

— Оцей саме дід.

Діброва пильно споглянув на того діда—удойника, і ёму зразу аж мороз пробігся по-за шкурою. Такого брудкого і такого гидомирного діда ёму на своєму віку ще не доводилось бачити ніколи. Починаючи з того, що у нёго а ні бороди, а ні вусів і жодної волосинки не було; далі, тварь ёму уся жовта та зморщана, неначе стара та потерта халява; замість зубів якісь-то чорні та прогнилі та покривляні пакілки; сорочка та штани—не треба й губки: зараз бери у руки креміння та кресало, зараз креши, зараз тобі і вогонь є; волосся на голові запевно ніколи зроду не бачило ні мила, ні мителю, ні гребінця, ні масла і через те позлипалось усе до купи од шулупиння та од лепу та од пиляки; очі ёму усі позапливали гноєм і почервоніли, як тії розпалені вуглини; до того ще увесь він був і засяканий і занюханий табакою. Сама штатура ёму була така, що инчої такої і за гроши ніде не побачиш. Хтось-то задумав був зробити справжнёго чоловіка, але ёму несподівано перебили, і він, замість чоловіка, одчахнув кривого сучка од старого кордубачча, розколов ёго на дві дрючини, вигнув їх так, що одну в один бік, а другу у другий; на них набив сухого і неструганого одрубка, а на одрубок посадив розкудлану, кострубату цибулю, і ото з того чувидла, на кривих ногах, з сухим, поморхлим толубом, з мнягкою шулупьяно-цибуляною головою, і вийшов дід—удойник. Віку тому дідові хто ёго знає, скільки й було, бо воно усе було покрито

струпом, як шкуратком, і десь такечки і здохне під тим струпом, як черепаха під своєю шкарупиною... „Так невжеж і справді оцей дід отутечки праве—прости гріха—за удойника“? поспитав сам себе в думці Діброва... Та що ж це воно тутечки за кунсткамера зібралась така“?

— Нечипоре!

— Га!

— А пані де? зпитав Задёра.

— Халерія Лимоновна, чи Лампада Івановна?

— Калерія Филимоновна.

— А он тамечки, кінці сада.

— Цей дід у нас дуже старий, через те і дуже лайливий, бо старий кажуть, як не вмере, то сказитця, звернувся з осміхом пан Задёра до пана Діброва.

— Такого не чув.

— Не чули? А у нас кажуть...

Тим часом із бокової стежки виткнулась як раз насупроти панів сама пані—господиня. Так, пані... а коло пані... Що це таке? Ціле стадо... трусів, чи що? Ні, не трусів. То що ж воно таке? Що за лиха личина! Та не вже й тут коти? Коти і єсть! Цілісенька оропія! І спереду, і ззаду, і з одного боку і з другого, і так само, як і в кімнатах, усякої шерсти, усякого зросту і всякого норову. Пані розмовляла з ними, неначе з людьми, сварких всабожувала, тихих ухваляла, розумних величала, безсоромних усоромлювала.

Поперед пані ступінь у ступінь йшла товстенна, неначе барило, одгодована, неначе свиня, біла на шерсть і непорожня кішка, витрубивши хвіст угору, неначе той обер-церемоніймейстер перед державною парсоною. Видимо було, що то була найперша коханка у пані,

як яка-небудь биби-ханім у турецького салтана. Чи не через це воно і прокликали цей хутір Котячим? промайнуло в голові Діброви...

Наближившись до самої пані, Діброва ввічливо уклонився їй і тут же заявив, звідкіля і чого прибув до неї. Нарешті попрохав у пані дозволу спинитись у неї на кілька день, щоб добре оглядіти всі її місця, всі угіддя і неугіддя, і завірив її, що те все не для чого инчого, як для її ж власної користі.

Гарне поважання, до того молодість, врода, приязна говірка—усе те одразу подобалось пані Стасючці, і вона, згодившись на прохання Діброви, дозволила йому перебути у неї стільки, скільки йому буде треба. Він щиро подякував пані за ласку і пішов по саду уряд з нею.

— Ви не дивуєтесь, почала пані, тому, що у мене стільки... Еге, люблю, я ціх звірків. Яка благородна, яка прихильна, яка вдячна звіринка—ці котики! Як би не цей звірок, я б тутечки давно одичавіла, а може б давно і очі закрила.

— А багато ж у вас цёго звірка, пані?

— О, зовсім небагато: усёго тільки двадцять семеро душок. Подозвольте вам представити їх. Оце, що попереду усіх, моя Милянуса, поважна пані великого посімейства; оці дві Побрякушечка і Погремушечка; оці чотирі—Муркотка, Чорнушка, Сірушка і Жовтушка; ось Рябуня і Тигруня; з цёго боку—Кися, Кисюня, Кисірка, Кисюра, Кисюся; далі Маша, Киташа і Тамташа; ось тут Бізюня, Бізюся, Лисюня і Мусюня; далі Киця-Миця, Білюня і Білянюня; ще далі Мисик, Абрамчик, Юдик, Наумчик і Жидик. А оті позад усіх, четверо, звутця на мення панів, од яких достались: Вит Андрі-

євич Косівецький, Олена Івановна Тихоцька, Петро Семенович Буряківській, Варюта Петровна Даньківська. А ось іще сліпеньке на одно очко,—це зветця Бідняжка; оце куценьке,—хвостика падлюшна дівчина прищемила,—це у мене Бідася...

Борис Касьянович Діброва, слідкуючи за пані Стасючкою, то лічив, а то й лік загубив. Нарешті він підняв на голові капелюха і ще раз перед панею уклонився; але так уклонився, що пані добре і не розібрала, чи то він їй самій, а чи її котикам. Ні, мабуть, так, що котикам. О, яка благородна людина! Одразу видно, що панського коліна. Певно і він любе цих чудових звірків...

— Прошу вас до господи... Вибачайте, що не знаю вашого мення та призв...

— Борис Касьянович Діброва.

— Прошу до господи, Борисе Касьяновичу.

Діброва уклонивсь низенько пані і пішов, за нею до господи.

Идучи поруч пані, він ще кілька раз споглянув на її котячу вармію і придививсь до кожного кота і кішки зьосібна. Із усёго котячого стада найбільше одрізнявся Кисаня. То був страшений котяка, з округлою, як горгопка, пикою, з довгенними і густими, як у гусара, вусами і з товстим та цупким, як дріт, хвостякою, який у нёго безперестанно вертівся, як безперестанно вертитця в дзигарках вагадло.

Такого котячого чувидла, се-б то такої одгодованости, такої статечности і вкупі з тим такої поваги Діброві ще ніколи не доводилось бачити на своєму віку. Видимо було, що той кіт доволі і небезславно погарцював на всіх крівлях панських будинків і немало зоставив після себе котячого посімейства, яке мусить

бути з великими гордощами заведено на папер посімейної хроніки преславного Котячого хутора.

— Ви можете собі явити, які тяжкі були останні роди у моєго Милянчика! почала знов пані. Страшенно, надзвичайно тяжкі! Зате ж, я вам скажу, які у нього славнесенькі котятка! Одно Дурандасик, а друге Стрибунчик. О, як же він кидався!

Діброва здивовано споглянув на пані і од непорозуміння тільки здвигнув плечима. „Що це таке? Хіба у неї навіть і коти котятця, що каже: мій Милянчик“?...

Пані неначе спостерегла думку гостя і через те поспішила йому пояснити.

— У мене назавжди заведено, що всіх кішок звуть не жіночими, а чоловічими меннями для особливої поваги кішки. Урозумівши діло, Діброва тепер після котів звернув свою увагу на саму пані і тут убачив, що пані являла собою теж надзвичайну диковину.

Як би узяти у руку довгу і плесковату дошку, таку, що як провести по ній рукою, чи з передньої, а чи з задньої сторони і ніде неможна було б зачипитись, і на ту дошку нап'ясти жіночу сукню, а на верхній кінець для факу настромити благого жіночого капелюшка, а понизче капелюшка поставити вуглиною дві цятки і проміж них провести тією ж вуглиною довгу смужку, і те явище постановити де-небудь в кінці сада, та ще й до нього зігнати штук з двадцятєро котів з кошенятами, то запевно і сам дід—удойник, і той не помилився б признати те явище за свою прирожденну і нерозлучну пані. Отож недурно із Калерії він перевернув її в Халерію, а із Филімоновни зробив Лимоновну...

До такої чудової постаті дрібниці: голова завбільш-

ки з наперсток; волосся усе, як вогонь, червоне, рідке, кучіряве; лоб, низький, плямувавий, увесь у зморшках; обличчя сухе, червоне і коноплясте; ніс довгий, вузький, неначе знарошна уперед витягнутий; очі темні, гострі, холодні, з двома тонкими, од нутрішніх вуглів, плівками, які затуляли собою наполовину очне яблучко.

До всього цього говірка, густа, охріпла і якась-то гнівлива, така, що коли пані говоре, то неначе вона на всіх сердитця за те, що усі її не розуміють, або ж не так живуть, як треба жити, як закон велить. Опріч того, руки тонкі, кощаві, вохкі, трясучі, і на пальцях нёгті, широкі, сині ще й плюсклі, які бувають у мерця, або ж у того, хто доходе в сухотці. Одно слово, як би який чоловік та мусив одружитись і як би в цілому світі не малось а ні жодної із усього жіноцтва, опріч пані Стасючки, то краще було б, як би той чоловік, замість живої людини, узяв суху шпалу і поклав її спати коло себе...

Скільки було год тій пані Стасючці, запевно сказати було неможна, бо вона була така сухорлява та затаскана, що як сказати сорок, або ж сорок дев'ять, то ні там, ні тут не буде ніякої помилки. Теж неможна було напевне сказати, чи пані Стасючка була підстаркувата дівка, а чи вона була вдова бездітня. Зате дійсно можна завірити, що як би у пані Стасючки та був чоловік шлюбний, то він би і трёх день не вижив у Котячому хоторі, а забіг би із нёго у двадцятье царство, тридцять дев'яте господарство.

— А стрівайте, добродію! Що це воно? Неначе щось таке біжить повз саду із дзвоником? А не дай же Боже та роздаве міні моёго Юдика!... Юдику! Юдику! кись! кись! кись! Моя ж ти добра годиничко!... Ху,

слава ж тобі, Господи, пробігло далі! І як же я перестрахалась!... Вибачайте, що я вас такечки стурбувала...

— Це не що є.

— Ну, ось і наш будинок.

Гість і хазяйка піднялись на високий, дерев'яний кганок і одразу уступили у невелику кімнату. Тутечки пан Діброва убачив тітку пані Стасючки, се-б то дружину Самсона Івановича Задєри, Олімпіяду, чи хоч Лампаду Івановну, як назвав її дід удойник. То була огрядна, присадкувата і важка на штатуру, але легка, жвава і жигувата на язик пані, з маненькими, сірими очима і з задраним у небо носом нюхати печене. Ото і все було посімейство пані Стасючки, опріч тих двадцяти семи котів, які жили коло неї.

Через ту справу, для якої Борис Касьянович Діброва рушив із губерні, він мусив zostаватись у кожного пана кілька днів і через те несамохіть мусив додивлятись до життя і повожання кожного пана і дома і в полі. Таким побитом, проживши у пані Стасючки кілька днів, він дізнав і про все її життя і про всю її справу.

Усе життя у Котячому хуторі було тільки коло котів і для котів же: звідтіля все виходило, туди все й сходилось. Виграваючи скрізь—і по двору, і по саду, і по току, і по господі, коти почували себе тамечки певними і справжніми панами, яким служили усі панські служки, і самі пани, од першого до останнього. Тут їм бракувало тільки одного: котячого капища і котячого жерця, який би славословив перед ними, курив єиміамом і падав додолу, як те колись-то робили єгипетські жерці перед своїми котами і в своїх величєнних храминах.

Шанування котяцтва в Котячому хуторі починалось з того, що всі служки повинні були усім котам казати неодмінно „ви,“ а не „ти.“ Це вважалось за велику учту для кожної кішки, і тутечки пані зірко пильнувала за тим, щоб кожна служка безотмовно ввільняла її волю. Далі, коли яка кішка чи захворіє, чи їй прийдуть її часи, себ-то, коли вона мала розсипатись котятами, то всі люде в панському будинку повинні були ходити навспинячки, а балакати пошепки.

Усю оропію своїх котів пані Стасючка звичайно поділяла на два розряди—коти чорноробочі і коти—пани. Коти чорноробочі жили і працювали на дворі, коти-пани господарювали в кімнатах. Малих котят вона поділяла на три розряди: сліпунчики, сосунчики і кусунчики. До малих завжди зверталась сюсюкаючи і шепелявлячи: „Дуся мій чельнесенький, сельце мое любесенький, любцік мій сліпесенький.“

Одначе, хоча пані Стасючка і доводила, що чорноробочі коти, живучи на дворі, працювали там коло мишей та пацюків, а проте пацюків та мишви у панському дворі було такого, що вони так пішкома скрізь і швендяли.

Даремне теж пані Стасючка одріжняла котів чорноробочих од котів-панів, бо і ті і другі користувались однаково її ласкою, збігаючись щодня до кімнат панського будинка. Там усім їм було таке добро, якого жоден чоловік, що жив близько Котячого хутора, не то що, і в сні не бачив ніколи.

Ще з раннього ранку для всіх котів розчинялась кватирка в вікні столової і що раннього ж ранку можна було чути крізь сон, як ті котяки, зібравшись коло вікна, один по одному плигали із двору в середину

кімнати: „Бух! бух! бух!“ крізь вікно та прямо на стіл, а з столу на поміст, де ще з ночі поналивано та понастановляно було для них у мисках, та тарілках, та макітрах усякої усячини—пареного молока, варених, облущаних крашанок, усякого м'яса і такого инчого.

Але то було тільки передснідання. Коли вставала з ліжка сама пані, тоді уже було справжнє снідання. Одразу подавали котам сливки; через годину міста усякий подріб, для чого знарошна різали курчат і варили увесь їх подріб у панській кухні, щоб часом чого-небудь не вкрала чорної кухні куховарка; далі знов через годину міста давали рибу; для того сама пані, не довіряючи служкам, вибирала із риб усі кісточки, дуже боячись, щоб, не дай Боже, якого гріха...

За панським обідом коти знову збігались до столової, і тутечки пані і сама не їсть, а все гонобить нагодувати своїх „безсчасних“ котиків; і годуючи, жадібних умовляє, щоб не дуже хапали, а іли делікатніше, на сердитих гримає, а плохих бере на руки, одразу по двоє, по троє, по четверо, і годує прямо із своєї власної тарілки, з якої тут же і сама їсть...

Опівдня знов годування; на ніч теж.

Із довгорічної „практики“ пані Стасючка вивела, що всі коти не люблять щодня їсти одну й ту ж їжу, через що вона часто міняла їй і по телеграмі не раз виписувала для котів рябчиків, тетерваків, фазанів і таке инче.

Опріч того із „практики“ ж пані Стасючка дізнала ще й те, що коли часом яка-небудь кішка та з'їсть мишу, то ото вже їй і капець, зараз же й здохне...

Пані теж і цёго стереглась дуже.

Перед тим, як лягати спати, пані Стасючка переціловує кожній кішці лапки по черзі і кожній каже на

добра-ніч. Потім того дає приказ своїй старій і вірній няньці, щоб вона брала найлюбіщих котів та кішок і клала їх на особе ліжко, яке зробляно було для кожної кішки в кімнаті. І нянька безодмовно ввольняє волю своєї пані: поклавши котів у ліжко, вона убаюкує їх, неначе дітей, і підспівує їм протяглі, снотворні, колискові пісні.

Таксамо повинні були робити і всі останні служки, коли нянька часом захворіє, або ж одлучитця з дому.

Тільки одна була з'явилась у пані Стасючки дівка, така, що инчої заспівала котам, ніж стара нянька.

Спершу дівчина робила таксамо, як і стара нянька, а потім, коли це їй дуже надокучило, вона почала робити трохи инакше.

— Хвесько, бери Кисаню та Милянусю та укладай спати,—чи чуєш?

— Чую, пані.

Хвеська бере спершу кота і потихеньку виносе його в сад, на кганок, та тамечки одразу як ухопе його за задні лапи та як джвякне об стінку, то він аж кувакне! А далі як вирветця з рук та тікати хода! Після того таким же порядком бере Хвеська кішку, виносе її на кганок і теж джвякає об стінку.

— А що поклала?

— Поклала, пані!...

Друга дівчина, живучи в Котячому хуторі, жалілась сусідам на те, що коли вона виведе котячу череду із кімнат на прогулянку, то скільки воно, галманське кодро, не ходе по двору, або ж по садку, а як тільки приспичить йому зробити, що слід, зараз же біжить до кімнат та там і тее... Ото бач звикло „попанські," в кімнатах... Та як навараксає, а дівчина

тоді й винось... А як яка кішка облопаєтця та їй заколоде у животі, то дівчина лови її та хапай на руки та вставляй їй трубку, куди слід. Тоді як зчинитця в хаті крик! Кішка, пручаючись, вириваєтця із рук дівчини та що духу кричить, а дівчина, вставляючи трубку, собі на кішку кричить... Запно було дівчині ще й те, що коли вона вирветця побігти із Котячого на село, то хлопці як побачуть її та одразу всі: „Мау! мау! мау!“ А вона у плач. А потім не видержала і покрилась із Котячого геть...

Пеключись коло „бідних звіряток,“ пані Стасючка не забувала їх не тільки в день, а навіть і в ночі. Часто у саму глупу ніч вона схоплювалась несподівано з ліжка, оглядала усі котячі лігвища і коли не бачила у якому—небудь кутку якої кішки, одразу робила цілий гвалт на всю господу.

— Де це Вит Андрієвич? Хвесько, де, кажу, Вит Андрієвич? Я ёго щось не бачу.

— Та він...

— Скільки я тобі, падлючище, твердила, щоб ти не казала „він?“ Нарва! шминдря! хава! скільки я тобі про це казала?

— Та вони з вечора гуляли по кривлі клуні, а тепер не знаю де.

— Дівчата! Онисько! Пидорко! Титяно! Вставайте швидче, беріть лихтарі, біжіть та шукайте скрізь моєго любого котика! Пропав десь! Ой що ж я маю робити у Бога?

І безсчасні дівчата схоплюютьця, неначе божевільні, з ліжка і біжать з лихтарями у різні кутки шукати Вита Андрієвича. І нехай буде на дворі лютий мороз, нехай буде страшенне віхало, нехай буде без-

просвітня темнота, а дівка біжить, і боса, і роздягнута, утопаючи в сугробах снігу по самі груди і гублячи на віки своє здоров'я. Біжить бідолаха, спотикається, падає, але все ж таки кричить: „Кисюню! кисюню! кисюню!“ Одначе, ніде не находячи кота, вертається не з чим до пані.

— Щоб міні був! Щоб зараз же був, або я тебе тут же й рішу, і з світа зжену!

І бідолаха знов біжить, і знов по стежках сада, під снігове віхало, чується: „Кисюню! кисюню! кисюню!“

А він, проклятуший, у цей саме мент вибрикує в тьмі по горіщу та світе своїми зеленкуватими очима, справляючи сто-перше на своєму віку весілля, та скаче, немов скажений, із горіща на лежак, а з лежака видряпується аж уверх по димарю...

А коли який кіт і після довгого шукання усе ж таки ніде і ніяк не знаходився, тоді пані жене своїх слуг шукати його на далекі плавні, до Дніпра, наймає за великі гроші людей у хуторі і розсилає їх на всі чотирі вітри, щоб вони чи живого, чи мертвого, а доставили їй її кота.

Часто серед самої ночі можна було несподівано почути в опочивальні пані гарячу і щиру розмову... З ким? Може з чоловіком? Може з дівчиною? Може з нянькою? Еге-ж, з котом, або ж з кішкою!..

В часи розрухів у Котячому хуторі пані Стасючка сперш усього і найбільш усього пеклувалась коло „котиків“: поскладавши їх нашвидку у кошулі, вона казала живо запрягати коні, живо сідала в колясу і стрімголов тікала із хутора до станції з своїм великим, неоцінним скарбом, котами...

З природи слаба і легкодуха, пані Стасючка а ні

крихточки не берегла себе і думала тільки про те, щоб гарно було її „котикам.“ Не звертаючи на себе жодної уваги, вона в холодну і гостру погоду розчиняла у вікні кватирку і кликала до себе яку-небудь кішку, що бігала по наддвір'ю і не хотіла йти до господи.

Коли у кішки на покусаній голові заводився гній, то пані брала кішку на руки і без усякої огиди цілувала її у саму уразу з гноем, довго не спускаючи з рук. Теж не звертала пані жодної уваги і на те, який страшенно тяжкий дух стояв од її котів у панських кімнатах і яка там скрізь панувала мерзота та брудота. Усі кімнати, усі коці, усі канапи, м'ягкі креселка—усе те геть скрізь було уцюрено, запаскуджано і все оддавало нестерпучим смородом. А найгірше було паскудство те, що скрізь, по кутках панських кімнат, стояли ціли коши з котячим брудом „для наглядного“ дізнання того, чи здорові „бідні котики“ і чи не занедужало часом на живіт яке-небудь із них... Виносити ті коши із кімнат треба було з особливою і великою осторогою і не що раз через те, що „бідні звірятка,“ убачивши нову обстанову, не таку, до якої звикли, можуть перелякатись і,—од чого боронь Боже,—можуть заподіяти собі велике лихо. Великої брудоти в кімнатах додавало ще й те, що опочивальня пані Стасючки завжди правила за родильню кімнату для кожної кішки. Коли кішці наступали її часи, то вона одразу йшла до опочивальні пані, скакала там прямо на її ліжко і там же розсипалась на превелике щастя хазяйки.

Через ту велику брудоту, яка панувала скрізь в кімнатах пані Стасючки, вона завжди виходила із своєї опочивальні така недолуга та жовта, неначе вона не з тіла, а з воску зліпляна...

А проте коли хто доводив їй про всю ту мерзоту, яка була в її опочивальні, вона на те спокійно одмовляла, що зовсім не чує ніякого поганого духу.

Пані Стасючка була не од того, щоб іноді послухати пісні, або ж музики, але через своїх котів і того рішалась часто: треба було тоді, коли в її господі хто-небудь заграє, а чи хоч заспіває, треба тільки нявкнути кішці, або ж котові, як ось вона одразу, неначе божевільна, хвостом мельк! і вже там, де нявкнула кішка...

І не то що співи, або ж музики, нехай пані Стасючка розкладе з кім—небудь статечну балачку про яку—небудь найважливішу справу та тут же згадає про кота, або про кішку, як ось одразу тиць! і спинилась на півслові. Вмент схоплюється з місця, біжить стрімголов до кішки, шнипляється там кілька часу, а потім знов вертається і, як не вона, веде далі розмову, яку перепинила на півслові.

Коли до пані Стасючки іноді нагодиться гість, за ним другий, за другим третій, то вона по черзі розкаже спершу одному, далі другому, а потім і третєму гостеві про одного і того ж таки кота, що який він, той кіт, у неї розумний, яка у нього удача, якого він коліна, якого виховання і таке інше.

Спокій, здоров'я і щастя самої поганої кішки запевно були дорогші для пані Стасючки, ніж здоров'я, спокій і щастя найближчої для неї людини, не кажучи уже про яку-небудь негід, як там Марійка, Ониська, або Пидорка.

— Стійте, стійте, Ольго Павловно! Ви міні Рябушечку перелякаєте! Вона стане нервова! кричала пані Стасючка, дуже перелякавшись, одній своїй родичці, що

приїхала до неї здалека погостювати, але, не знаючи хазяйських звичаїв, крикнула була на кішку, яка безсоромно розляглась спати на дорогому капелюшкові гості.

Якось-то через одно велике діло пані Стасючка виїздила із своєї Котячого хутора та аж до самого Петрограда. І як виїздила, то довго прощалась з своїми котами та все плакала; спершу з котами, а тоді з людьми наостанці. Цілих чотирі тижні вона пробула в столиці і щодня подавала звідтіля додому телеграми, питаючи про здоров'я то Миляночки, то Тигрушечки, то Погремушечки, то сосунчиків, то кусунчиків, і чиновники на телеграфі, не знаючи усього діла, думали, що то питає дуже ніжна і дуже жалісна мати про своїх кривних і любих діточок. Повернувшись додому, пані Стасючка одразу, не роздягаючись, ускочила у кімнати і почала кликати до себе котів: „Кись! кись! кись!“ Схопила на руки Миляночку і давай важити її, щоб дізнати, чи добре її годувала наймичка Хівря, чи ні. „Що ж це таке? Як виїздила я з дому, то Миляночка важила одинадцять з половиною хунт, а тепер одинадцять рівно. Що це воно? Хівре! Хівре! стара суко? Хто цьому винен? Оце ти її такечки доглядала? Геть з дому! Геть зараз же, собача віро, щоб тут твоєго і паху, і духу не було!“

І пані Стасючка, не жаліючи а ні крихточки наймички Хіврі і її малих діточок, що нею жили, нею й годувались, зараз же прогнала її геть з перед очей своїх...

А то якось їздила пані Стасючка, теж через велику справу, до Москви. Але, доїхавши до Харькова, одібрала з дому телеграму од тітки Олімпіади Івановни з звісткою про несподівану хворобу Мисика. Туж

годину пересіла пані на поворотний кур'єрський поїзд і швидко прибула додому. Але тутечки виявилось, що Мисика уже дуже багато годували і через те він ото й постраждав.

Маючи велику радість і велику втіху в своїх хвостатих та вусатих друзях, пані Стасючка, як воно часто тее на світі буває, іноді знаходила через них і велике для себе горе. І поки світ сонця, не забуде вона чотирёх пригод, які випали їй, бідоласі, через тих бідних звіряток.

Якось-то у велику грозу пропала у неї кішка Муняшка. Пані об'явила на хуторі, що хто знайде ту кішку, тому дано буде карбованця. Минає день—кішки нема. Пані обіщає два карбованця. Минає другий день—кішки нема. Пані обіщає три. Минає третій день—кішки усе ж таки нема тай нема. Пані обіщає чотирі; далі п'ять, шість, навіть десять карбованців. Двадцятого дня кішку знайшли у колодязі і, о, якого горя, якого лютого і невимовного горя тоді дізнала бідна пані! Заливаючись буйними і невпинними слізми, вона веліла витягти кішку із колодязя, а самий колодязь так і залишила, як був до того: нехай собі добрі люде п'ють воду, як і раніш того пили її, бо що ж є чистішого в світі, як не кішка?...

А то якось-то пані Стасючка вийшла у проходку за сад з своєю кішкою Мамусею, коли тут де не взялась у прасунка собака сусідського пана? Як кинетця вона одразу на кішку, то так вмент і розшматувала її на шматки!

Після того пані Стасючка ридма ридала кілька день за Мамусею і нарешті зробилась заклятим і залютим ворогом своёго сусіди. „Хе, собаки! погань якась

там! Хіба можна собаку зрівняти з таким звірятком, як кішечка“?

А проте не тільки через це, а і взагалі пані Стасючка не любила собаче поріддя: вона, як там кажуть, органічно ненавидила собак через те, що вони завжди ненавидять котів і завжди давлять їх.

Але пані Стасючка зазнала ще й гіршого лиха через тих же своїх безсчасних котиків.

Якось-то зімнєї доби куховарка її та затопляла у чорній кухні піч. Зкрутивши цілий оберемок соломи і всунувши ёго у піч, вона одразу й запалила ёго, а сама чогось-то шатнулась до вінбаря. А в ту піч на її гріх та залізло грітись аж восьмеро чорноробочих котів. Солома одразу, як пахнула, то вони так усі й зашкварчали в пічі!...

І Боже ж мій, і батю ж мій, якого ж лиха, якого страшного, невимовного лиха заподіяла та „прокляту-ща“ куховарка безчасній пані Стасючці! У той же мент вона була вигнана із панського двору. Сама пані пролежала аж більш місяця хворою в ліжку, після чого навіть іздила лічитись на Кавказ, на теплі води...

Та й це ще не все лихо, якого спобігла пані Стасючка через своїх любих, але „бідних“ звіряток.

Якось-то осіннєї доби проїздом завернули до пані Стасючки члени губерської земської управи тай засиділись у столовій коло самовару, беседуючи з Олімпіадою Івановною та з Самсоном Івановичем Задёрою. Сиділи вони тихомирно і нічого лихого не сподівались. Коли ось одразу і зовсім несподівано влітає в столову наймичка і що духу кричить до пані: „Пані! пані! Тигрунчик сказивсь і кусає других котів!“

Боже ж мій, як схоплютця ж ті пани з міст та

хватопеком із столової у галерею, а з гелереї у кабінет! Ускочили у кабінет та двері за собою тільки хлоп! хлоп! Та тут хто просовує палицю у ручку дверей, щоб ото як-небудь двері не розчинились та крізь них не вскочили скажені коти; хто хапає в руки стільця і держить ёго наготові одбиватись од тих же таки скажених котів; а хто стрибає на підлокотник і б'є віконне скло, щоб вискочити на двір. Та всі не живі не мертві: і духу ім нема. Ой, Боже ж! ой, лихо ж! А один не встиг ускочити в кабінет та побіг у бокову кімнату та там зачіпивсь за канапу, перекинув стілець і впав на поміст, а тоді як схопитця з помосту та як джукне з дому та опинивсь аж де? Коло Дніпра! А самий найстаріший член, так той, як почув крик наймички, та одразу там же, де сидів, на стіл, а далі з столу на двір та до візники: „Семене! подавай швидче фаєтон та лупи коней, чим дуж! Нехай вони їй посчезнуть, ті всі коти! Це ж воно не жарти, як двадцять семеро котів та всі одразу показуютьця!“ Та тільки й бачили ёго...

А пані Стасючка бігає по кімнатах та ловє Тигрунчика та, піймавши, пригортає ёго до лона та носитьця з ним із кімнати в кімнату. А тітка її Олімпіада Івановна собі бігає слідком за небогою, та силкуєтця вирвати у неї із рук Тигрунчика. Коли тут сам Тигрунчик як занявчить не своїм голосом та як присоне з рук пані та тікати од неї геть!

Аж ось де не взявся Самсон Іванович Задёра. Він духом накинув на себе лантуха, духом продрав в нёму, проти очей та проти рук, по двоє дірок, далі духом ухопив у руки рушницю та й ну тоді заганяти котів у комору.

Гості, бачучи те, узяли і собі совість: понапинали на голови лантухи, похапали у руки по дрючилу і давай помагати Самсону Івановичу заганяти у туж таки комору покусаних котів. Загнавши у комору, швидко й защабнули її і після того почали жорстоку і безперестанну осаду котів у коморі. Палили крізь вікно у комору аж із трьох рушниць і аж три години міста і нарешті вийшли з бою з превеликою славою.

Але кожний той випал гострим ножем упивавсь у серце пані Стасючки: після кожного згуку вона кидалась, немов божевільна, до комори і несамовито кричала: „Убийте, убийте ж і мене з ними!“ Та певно десь би і життя тамечки рішилась, як би не тітка Олімпіада Івановна та не три дівки—наймички, які держали її попід руки і не пускали в саму баталію.

Та не малу ж і страту понесла бідна пані Стасючка: аж чотирнадцятеро котів полягло благородними кісточками у темній і душній коморі.

Зате ж які пишні та розкішні похорони зробила пані Стасючка своїм вірним, своїм милим і своїм любим котикам: кожному була зробляна окремна труна, кожному була сшита шовкова з мережками подушка, кожному було покладено із свіжих та запашних квіток вінка, а всіх укупі поховано на особному кладовищі, в саду, і на тому кладовищі посаджані були самі найдорогші і самі найніжніщі запашні квітки, і ті квітки що—вечора поливала самоперсонально пані і самоперсонально рвала їх і ставляла у себе в опочивальні, на столі і, нюхаючи їх, вона чула, що то пахнуть не квіти, а душечки покійних і вікопомних किसानь.

Пані, на втіху собі, прозвала те „кладовище“ „Райським куточком; але жорстокі, безсердечні і невдячні

служки, на глум пані, прозвали ёго Котячим падлищем“...

Після такої, невимовно тяжкої і великої, пригоди пані Стасючка запевно б звихнула, але як раз саме тоді „припало“ бідній Чорнушечці, і вона розсипалась, на превеликі радощі пані в її ж таки опочивальні і на головній подушці, аж п'ятьма кошенятками, шерстю віть-у-віть, як „покійний“ Моркотунчикок. Опріч таких великих радощів укупі з тим випало пані, яко котячій сповитусі, і багато клопоту: треба було пильно додивлятись до того, щоб породилі давали парене, а не сире молоко; щоб їй варили свіжі, а не протухлі крашанки; щоб вона теє... недуже твердо і недуже рідко і таке инче...

Утерявши стільки безневинних душок дорогих звіряток, пані Стасючка довго і зусільно після того думала. „З чого вони, з чого вони, бідні, тією скажениною зайшли“? сама собі дивувалась і сама себе не раз питала вона. „З добра дива—більш не з чого“... Але нарешті вона добрала таки розуму і уздріла, що на її котячому царстві виявилось певне вироження, бо всі її коти стали якісь-то довгопикі, кислоокі, рябоср. кі і лоносі. Тоді вона почала звідусіль, із Одеса, Харькова, Оренбурга, Ставрополя, виписувати чужих котів для того ж, для чого добрий хазяїн купує гарного бугая, або ж заводського жеребця, і за самих найздоровіщих давала прямо таки скажені гроші. Инако кажучи, надумала оновити свій за давняний, котячий завод чужим, котячим заводом...

Таким порядком велике пеклування і великі клопоти про „безсчасних звіряток“ займали усі часи трудного життя у пані Стасючки і не давали їй звер-

тати уваги на свої хазяйські справи. Хазяйські справи повинні були нести або чоловік її тітки, Самсон Іванович Задєра, або ж сама тітка Олімпіада Івановна.

Але Самсон Іванович Задєра мав дуже багато „пасій,“ щоб ёму ще умикатись у хазяйство пані Стасючки.

Чуденне діло: Самсон Іванович був із себе, як уже сказано, на диво манюсюренький дідок, а проте у нєго була велика душа артисти. „Цей панок з виду буцім-то Хома, а що в ёму тільки замикаєтця“? Так хтось-то про нєго сказав. І воно справді так і було. Самсон Іванович був великий охотник, великий музика і великий книголюб. Се-б то він любив рушницю, собаку, скрипку і книжку.

Спитайте у Самсона Івановича, яка у нєго рушниця. „Така, що як її купляти у нєго, то він не то що... і за вісімсот карбованців з нею не розстанетця. Тут і на всю округу такої нема.“ Нащо уже ондечки мислівець Петро Петрович Чорний, а й того аж трясця бьє, як він убаче рушницю Самсона Івановича Задєри. Спитайте у Самсона Івановича, як він ту рушницю собі здобув. Еге! Вивіз її ёму один приятиль аж із самого Парижу, із самої першої фабрики і од самого найпершого майстра.

Так ото ж! А як би її виписувати звичайним порядком із-за кордона, то тоді витягай із кишені не вісімсот, а прямо тисячу пьятьсот тай усе... Одно тільки: рушниця тая щось неначе-б то трохи тее... оддає, через що Самсон Іванович завжди вертаєтця додому після полёвання з однією, немов би трохи припухлою щокою...

Еге, а була у Самсона Івановича Задєри ще й

друга рушниця. Так то уже така, що пройди увесь світ, а такої... Та шкода: упустив він її якось-то у Дніпро, та неначе серця у себе улупив, як оту рушницю втеряв... Хоча вона уже трохи й старенька була, так зате який на ній був приклад! По всьому дереву косяний набій та щей з буквами Т. Б. Може Тараса Бульби? А що ж? То й може!... А ондечки той прицюцькуватий, з закузманим на голові волоссям, Стецько Сінченко каже, буцім-то того Тараса Бульби зовсім навсправді й не було, і що то тільки вигадки поета. І ч що каже! Розумний, як Беркови штани! А ото чому ж на тій рушниці та нариговані букви Т. Б..?

До рушниці у Самсона Івановича щей собака є. І, і собака ж! Куди твоє діло! Ондечки у пана Тереніна скільки їх є, а лихо матері, щоб хоч одна була така, як Діянка у Самсона Івановича! Який у неї нюх! яка стойка! яка видержка! Одно, що їй бракує, так це те, що вона завжди налягає на праву, передню лапу. А через що й наляга? Дуже довгі кикті на лапі; через те вона безперестанно й нахиляється уперед. Ось Самсон Іванович як поодчигричує їй кикті, так тоді... Еге, та нехай ще трохи погуля. А поодчигричую, колись таки та теє... І давно б таки пора, або ондечки стара уже коли міні моркву шкребе: „Що це у тебе, Задёро, собака усе шкиндиляє? Коли ти таки їй поодрубеш кикті на лапі? Уже п'ятий рік, як усе збираєшся тай і досі не зібравсь? Хоч би уже що робив? Трихи-мнихи—ото і діло все.“ Еге ж, п'ятий рік! А хіба міні є коли і носа утерти, або угору глянути? То на полёвання, то на баштан, то... Е, та вона у мене і так добре чирят та куріпок підсачує. Як би тільки не проклятуший шуліка: уб'єш п'ять чирят, а

він четверо ухопе, а тобі одного покине та й усе. Де й візьметця скажений у лихої неволі? І завжди, як тільки ти з дому, ось тобі й він. От анахтим!“

А проте Самсон Іванович не дуже-то ударяє на того „проклятущого“ шуліку. Як тільки настане осінь, то ото він уже і в плавнях; там і компетуєтця, там і спить, де-небудь у прогнилому дуплі дерева, там і лазе по очеретах та бовтаєтця по болотах, там же й сушитця, там же й латаєтця; а коли після всього того прителіжетця додому, то з тиждень, як що не більш, одно тільки й робе, що спить у своїй кімнатці, кіньці панської господи; і спить так, що миша ёму лізтиме через рот, а ёму й байделе. „Як собака, кажуть, після дрюка,“ то так і він. А коло нёго теж кріпко спить і ёго шкитільгава Діянка...

Ні, нічого: жити Самсону Івановичу непогано; як би тільки небіжка пускала ёго Діянку до кімнат. А ото ж то й горе, що не пуска. Оце як тільки убаче, що Діянка на поріг, зараз же й кричить: „Самсоне Івановичу, проженіть оцю погань геть із кімнат, бо вона в кімнатах таке пуска, хоч святих винось“!.. Бач, а чим же вона поганіща од котів? От тобі й жди правди од тих жінок! Ёсть вона у них!...

І терпить бідний Самсон Іванович од жіноцтва і приймає він „великі страсті“ од нёго...

Та дарма: одпочивши після полёвання, він чимчикне оце на баштан, аж у степ, до старого ставища, та про случай захопе з собою і... скрипочку з смичком... Тільки так, щоб не бачила а ні Діянка, а ні пані стара. Шкода Самсону Івановичу велика розставатись з Діянкою, та шкода і з нею йти на баштан: одно те, що як тільки вона прибіжить на баштан, зараз же бісова

циндра поїсть що-найлуччі дині; а друге... друге те, що як тільки Самсон Іванович на чому загра, вона зараз же пику угору і давай підвивать...

І ось Самсон Іванович потихесеньку таки викравсь з дому і учхнув аж на баштан. А давно таки ёму треба було навідатись на той баштан, бо ондечки канальські хлопці уже щось дуже часто почали бігати із хутора повз панської цегельні та чогось-то заглядати у степ.

Е, та й хороше ж тепер, ночної пори, у степу, при місяцю, та щей на свіжому сіні, коло куріня! І ніхто тобі не перешкоде там, і ніхто з тебе не насмієтця, і ніхто тебе не почує, опріч зорь та ясного місяця та широкого степу!

А жінка усе лаєтця: „Тобі, каже, уже пора, стара люшня, свічку про смерть носити, а не смичком по скрипці водити.“ Ич, що каже! А царь Давид який старий був, а на гарфі ж грав? Музики, щоб ти знала, то вони веселять серце чоловіка, вони додають ёму міці, вони примушують ёго забувати своє лихо, вони... Е, та що там тее жіноцтво розуміє у таких ділах? Що таке єсть жінка? Що вона єсть? Сімдесят сёма частина козинячого духу! Люксюр Замзяра! От що! Твоє діло тільки!...

Що то воно за Люксюр Замзяра, Самсон Іванович навдаку і сам знав, але він часто чував ті слова у палаті, коли був ще невеличким чиновничком у одному повітовому місті і коли гуляв козаком і не зазнавався з удовою Олімпіадою Івановною Самухою, яка потім стала ёму дружиною...

Самсон Іванович дійшов до куріня, розгріб коло нёго ворох запашного сіна, витяг звідтіля кавуна та ще й дві дині і нешвидко опустивсь на сіно. Спершу

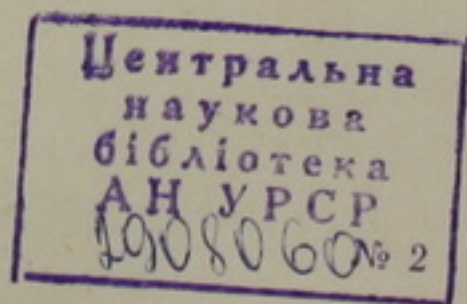
покоштував він червоного кавуна, потім заїв солодкою динею і після того упав боком на м'ягке і духовите сіно. „Е, а що як би оце справді узяти у руки скрипку та смичка? Та давно ж у мене і руки чешуться на того смичка!“

І Самсон Іванович живо підскочив на ноги, живо вхопив в одну руку скрипку, а в другу смичка і провів ним нешвидко по струнах кілька раз. І чудний і дивний звук роздався вночі серед дикого і неосяжного степу, при спільній і непорушній тиші, під миготіння блискучих і золотих зорь і під промінь повного, ясного та далекого місяця! І хто инчий, окрім Самсона Івановича, міг би пригадати отаке в степу, на баштані і в глузу ніч?

І виводе він плавно та рівно „чумака“, того, що колись-то ходив на Дін та занедужав на тяжку хворобу і лежить серед степу, поміра, а роду коло нього нема. І все твердіща і твердіща у нього робитця його стареча рука, і все голосніща і голосніща становитця його скрипка, і все жалібніше і жалібніше льетця пісня його.

І слухають ту пісню зорі, і неначе ще дужче починають мігтати в далеких небесах; і слухає її ясний місяць і неначе ще дужче біліє і ще вище підноситься в далеку височінь; і слухає її легкий, степовий вітер і неначе ще сильніше починає позіхати по степу і ще низче слатись до землі та ворухити сивого, бородатого ковила та стебелькувату, шовкову траву...

Ех, дай ушкварю ще про того козака, що набрів серед ночі у степу на байрак і розмовляє з ним. „Та добри-вечор тобі, зелений байраче, переночуй хоч ніченьку, молодий козаچه! Не переночую, бо славоньку чую та про свою головоньку та ще й про буйную“

А єсть же ще й краща пісня! „Ой, що ж то за ворон та що в степу крякає, ой що ж то за бурлака, та що бурлак скликає? Зліталися сизопері орли, здобиченьку чуючи, збіралися славнії бурлаки та коло батька плачучи... Рости, рости, та клин-деревина, все вгору високо, поховали пана отамана в сиру землю глибоко“...

„Хі, аж дух тобі захоплює, як згадаєш! Було колись! Було і чумацтво, і козацтво; були і отамани і гетьмани! Було та не вернетця! Хіба ушкварити ще полтавочки, або торбини, або ж жидівського триндика“?

І Самсон Іванович б'є смичком по струнах і жарить такої торбини, що аж сам не встое на місці!

І що та скрипка зробила з чоловіком? Сутулости у старого як і не бувало, постать ёму зробилась неначе у молодого козака, очі неначе не діда сімидесяти трёх год, а ясного сокола, рука... руці і удержу нема! Розходилась так, що сама грає—і без скрипки і без смичка! О, скрипка для Самсона Івановича—то певно ёго слово, то певно ёго душа, то певно він сам увесь!...

І який же й гарний мир Божий! Та які гарні й люде, що у Божому мирі живуть! Усі гарні: і Калерія Филімоновна, і Олімпіада Івановна, і дід—удойник, і.... і всі коти, і.... і всі хлопці та парубки, що ондечки прокрались на баштан, кинулись у самий огуд і тягнуть під дивовижні музики, хто дині, а хто кавуни, та тікають геть під верби до ставка! Усі гарні, увесь світ!...

Любив ще одно Самсон Іванович Задёра: читати газети та книжки. Ёму однаково було, які б не були ті газети і які б не були ті книжки: читав він і свіжу газету, читав і торішню, або ж позаторішню; читав підряд, номер за номером; читав і через номер, через два, або й через десять номерів.

Але за читання він найбільш усёго приймав „страстей“ од двох своїх найських відём.

Найбільш усёго читав Самсон Іванович зімнєї доби. Зімнєї доби ёму доручалось давати зерно курям, гусям, качкам та индикам, а також одсипати із вінбаря провизію на дві кухні, панську і людську. І це був великий испыт для Самсона Івановича. Ось тільки що він дійде до самого найцікавішого місця у книзі, коли тут саме ёму треба йти до вінбаря та брати там птиці зерно, або ж давати куховарці борошно. Тоді що б він тільки й дав, аби б ёму не йти у той нависний вінбарь, або у ту неприємну клуню? Але хоч-не хоч, а йди. І йде він до вінбаря та про случай бере з собою і... свою книжечку.

Ось він розчинив двері у вінбарі, ось уступив і в саму середину ёго; уступив, споглянув наоколо себе і загадавсь. „Пострівай... Дай-ка я трохи посиджу отам, у куточку, за діжкою, та почитаю книжку, а тоді уже... Великої угайки не буде, як що я там хвилин десять—п'ятнадцять тее“... І Самсон Іванович примощується у куточку за діжкою, витягає із кишені свої „вигкуляри“, напинає їх на носа, розгортає перед собою книжку і починає читати.

Самсону Івановичу і нелегко й читать: читає він з великим протягом і з великими припинками, особливо на тих капосних чужоземних словах, яких тепер ціла безліч розвелась. Читає Самсон Іванович хвилину, читає другу, починає читати третю. А ёго скрізь шукають, і старі, і малі, і куховарка, і покоєва, і дід—удойник. А кури скрізь кричать, гуси кгекгекають, качки крякають, шавкуни шавкають, даремне ждучи корму і ніде не бачучи ёго. Зате двірська собачня,

бачучи розчиняну половинку дверей у вінбарі, прудко вскакує в середину і, недовго думаючи, зразу поринає з усіма лапами, з хвостами і з черевом у пшенишне борошно.

Собачня порина уся у борошно, а Самсон Іванович порина увесь, з головою і з очима, у книжку свою „Про марокскаго султана и его дворъ“. Сидить за діжкою і сам собі осміхаєтця під вуса, і сам до себе говорить, і сам собі дивуєтця, про що пишуть у тій книзі. „Ти бач? як іде, каже, салтан по вулиці, то скрізь, геть скрізь, де він тільки проїзжає, пахтять амброю. То скільки ж її, тієї амбри, треба, щоб ото напахати нею усі вулиці? Піди ондечки до аптечного гамазина та поспитай у жида, по чому продаєтця один золотник тієї амбри, та тоді і розміркуй. „Менч карбованця за золотник, каже, не продаю.“ Га? Чи чув?...

— Самсоне Івановичу! Самсоне Івановичу! Задёро! Задёро! Та де це він подівсь? Ото вже десь, мабуть, уп'ять засатаривсь книжку читать. Так і ховаєтця од кожного діла, як муха од бича!

— Пане! пане! агов-бо, пане! І де подінутця?

— Що це воно гукає? Кого це воно? Ти бач? Пішли! пішли! А, бісової віри собачня! Бачив таке? Тільки самі вуха поверх борошна стирчать! Коли і вскочуть?

— Самсоне Івановичу!

— Так от яка вона коштовна, тая амб... Пішли! пішли! От, собача віра!

— Чорнокнижник ти! Мартин Задека! лікозор! Ти знов заховавсь з своєю книжкою у вінбарь? Тобі б тільки у монастирь, або у книгарню до пацюків та до мишви укупі гризти книжки! Нікчемний ти! дармо-

грай! стара люшня! собача лапа! Бач, до чого присолодивсь? До книжок! А хазяйство нехай хоч з пожежою злетить!

І справді, хазяйства Самсон Іванович стерігся, як той циган плуга, або старець собак.

У хазяйство в Котячому хуторі як що хто і вмикавсь, то хіба тільки одна Олімпіада Івановна. Та й та більш того, що кричала, нічого инчого не робила. Як настане ранок, то в Котячому хуторі одразу так і почне розтинатись скрізь гострий та дзвінкий та пронизливий голос Олімпіади Івановни. Олімпіада Івановна кричить у дворі, а дід-удойник кричить у саду, і їх крик лунає на все котяче дворище і звідтіля долітає до дворища близьких і далеких сусід.

Але яка користь для хазяйства із того безладнёго і не для кого нестрашного крику? Хто ёго справді боїтця? Дівчата—наймички? Конюшенний Малявка? Куховарка Пидорка? птишниця Настя? свинарь Микита? Усім до нёго зовсім байдуже!

Через те в хазяйстві у пані Стасючки не було ні ладу, ні прикладу. Хто що хотів, те й тяг з двору, саду, стані, вінбару, хлівів, лёху, обори. Крали і тягли свої,—ті, що жили коло панів; крали і тягли чужі—ті, що приходили у панський двір із хуторів; крали і тягли далекі—ті, що добігали із далешніх сел та слобід. Хто хотів, той і крав; не крав тільки той, кому ліньки було дочвалати до Котячого хутора та простягти свою руку уперед.

І не тільки люде, крали звірі і птахи: ще не встигнуть у Котячому хуторі лягти спати, як у кошару залазять вовки, набігаючи із плавнів і починають кожунячити та цимбалувати там овець, або ж ягнят. Тхо-

ри крали курей, лисиці качок, або гусей, шуліки курчат, зайці капусту, сороки крашанки.

І через все те пані Стасючка, маючи цілу тисячу десятин жирного чорнозему і живучи у самоті, завжди мала велику нужду в грошах і що—року заставляла в банок клаптями свою землю, а потім продавала за півдарма усі свої урожаї і різне своє рухоме добро. Навкруги пані Стасючки була велика бідота і велика темрява. Мужичий хутір стояв увесь обідраний і обшарпаний; ні школи, ні лікарні—нічого того і в заводі не було; ніхто про те, а ні пані, а ні мужики, не думали і аж ніяк. Справа для хазяйства була така, якою робив ще праведний Ной, коли уперше із ковчега на землю після потопу ступив. Коні і товар такі, що хоч зараз тягни їх із обори до провалля і зараз же кричи: „Сороки, ворони, беріть собі свіжого м'яса“! На огородах скрізь буйні та високі, неначе ліс, будяки; округ садка цілі купи усякого хмизу та хамла, що валявся уже кілька років після того, як колись-то наймити обгороджували той садок; колодязі усі позавалювались; ставки повисихали; степи поросли поспіль густим овсюгом і що—року давали усе менше й менше урожаїв...

.....З невеселими думками од'їзжав Борис Касьянович Діброва із Котячого хутора. Їму треба було їхати до пана Шпаківського, а колишній його візника йому сказав, що зразу за Котячим хутором буде Собачий.

— А що, хлопче, Собачий хутір знаєш?

— Знаю добре та ще й гаразд. Це там пан Цуцало живе.

— Міні не до пана Цуцала, а до пана Шпаківського, що живе десь-то тут поблизу.

— Ото ж той пан Шпаківський саме Цуцало й єсть.

— А, ото так?

— Ото ж так!

— Ну, то до Цуцала й дуй!

СОБАЧИЙ ЛУТРІ І ЕГО ВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН ЦУЦАЛО

СОБАЧИЙ ХУТІР І ЇГО ВЕЛЬМОЖНИЙ ПАН ЦУЦАЛО.

Недуже багато прийшлось бігти Борису Касьяновичу Діброві од Котячого до Собачого, бо вони були не с-так далеко один од другого. Ідучи по широкому шляху, Діброва спершу убачив дві, чи три глибоких баюри, таких самих, які були і близько Котячого хутора; далі, високу, гостроверху могилу, коло якої дуже багато було навернено каміння; потім старий, похилий, з одним, угору піднятим, крилом млин; нижче млина великий, так званий сад; далі, за садом широкі, розчиняні ворота, а за ворітьми і панський будинок, червоний, мурований, присадкуватий, якось-то неначе до землі придавляний. До того будинка візника і збив свої коні.

Але тільки що коні устигли проскочити крізь ті ворота, як тутечки, батю мій! Як вискоче із усіх кутків і з усіх берліг надвірня собарня, усякої масти, усякого зросту, та як счинить гвалт, та як кинетця до екіпажа, так чисто неначе під нею одразу уся земля зайнялась! Лишечко! Та на які ж тільки вони голоси і не загаласували? Той товсто, з довгим та густим протягом; той ще товще, тільки уже без протяга, а якось-то дуже швидко, неначе одрубно; той тонко, верескливо, пронижливо; той глухо, хрипливо з тяжкою

задухою, а той ну чисто тобі плаче: не гавкає, а прямо плаче та ще й плачучи аж похибаєтця. А инчий роззяве рота аж до самих вух,—так би десь і проковтнув усього чоловіка одразу, цілком і без останку, та гавка, так гавка, що аж слина йому з рота. Другий розчепіре губи, виріщить уперед свої тонкі та гострі, як лікарські шприці, зуби та неначе аж смієтця од лютости: цей би не зразу, а потроху гриз чоловіка, запускаючи в нього як найглибше свої хижі та кріпкі зуби. А той заплюще одно око, прищуле одно ухо, а другі оставе, як ім бути треба, далі скриве на бік морду та репетує та вже репетує, аж відляски встають і по всьому двору і по всьому хutorу. Були і такі, що сиділи спокійно на місці і тільки ротом водили замість гавкання, бо надзвичайна вагота і надзвичайна одгодованість їх не давали їм не тільки гавкати, а навіть і вільно дихати. Штук п'ять, чи шість із тієї псюрні забігли уперед екипажа та аж угору підстрибують, аж за губи коней хапають, аж за дишель чіпляютьця і не дають навіть коням уперед і ступня ступити.

Візника Діброви, бачучи таке страхіття, аж сплюнув на бік і як-найдуж вилаявсь. „Ху, ти бий вас нечиста сила!.. От проклята собарня!“ Але лайка та його потонула в собачому гавканні, як тоне жалібний писк дрібної пташечки в лотоках водяного млина...

На счастя Діброви із панської кухні вибігла якась-то жінка і то сьак, то так розпудила тую собачню скрізь по всьому дворищу.

Тоді візника торкнув коней, і Діброва швидко опинивсь коло кганка панського будинка. Ледве він устиг витягти одну ногу із екипажа і ступити нею на землю, як тутечки на невисокому дерев'яному кганку убачив

якогось-то пана, що стояв писком уперед, притуливши до лоба праву руку і пильно додивлявся до гостя, неначе він хотів розпізнати, що воно до нього прителювалось, чи своє, а чи чужее.

На панові був воєнний картуз і літня чечунчова одіж. Сам він був невисокий на зріст, а проте товстий такий, немов і в шкуру не втовпитця; наче то не чоловік, а прямо тобі чувал, туго, під саму зав'язку, напханий половою. Здавалось, десь як би розрізав його усього на шматки, то самого сала набрав би пудів сім, а м'яса собакам булоб на три дні та ще стали б у два ряди та жерли до одброду. Голова неначе уткнута йому не в шию, а в пенёк; сама шия—і цуркою не закрутиш ніяк; пика—не підведеш ні під який манихвест. Навсправжки пика у нього була не одна, а цілих дві: одна масна, округла, червона там, де їй і треба бути; а друга висувалась із-під боріддя, товста, одвисла, жирна, як у вола; ніс довгий, розбухлий, м'ясистий, червоносизий, немов прибитий морозом буряк; очі великі, сірі, булькаті, хоч вішай на них замки; борода густа, округла, з сідью, проголяна на дві половини, як те буває у великопанських лакеїв.

Позад пана стояв здоровий собарлюга, вухатий, рудий на шерсть, такий же, як і сам пан, товстезний; так само, як і пан, він мовчки дивився на гостя, тільки що не приклав правої передньої лапи до свого лоба, як те зробив його хазяїн.

Попід пузом цього здорового та товстезного псища проскочили три маненькі песики, ззаду обстрижені, укупі з хвостиками, до самої шкури, спереду зовсім нестрижені, з білою, довгою, кучерявою шерстю, яка густо закривала їм очі, носи, кикті.

Ці три песики, убачивши гостя, зразу кинулись до нього і почали дуже прудко вертїтись коло нього та лащитись та жалїбно-ніжно скавучати; піднімаючи по черзі, одну за другою, передні лапки і швидко дребечачи ними, вони неначе прохали гостя узяти їх на руки та потїшити.

Далі звідкілясь узялись ще двоє цуциків, теж білих, але зростом трошки більших, на тонких, високих лапах і з короткими, стоячими вухами. Один із тих цуциків дзвінко загавкав і прудко кинувсь був до гостя. На його голос вискочило із кімнати ще три собаки,—один зовсім малий, але дуже дебелий, червоножовтої шерсти, з вигнутою, неначе у ласиці, спиною і з розлатими, як у кацапа, обутого в лапті, лапками; другий, увесь білий, з короткою, плямуватою мордою і з обрубаним, куцим хвостиком, і третій увесь рябий,—чорне з білим,—чисто тобі сорока-білобока. Ці нові пси, теж гавкаючи, кинулись були на гостя, і гість виставивши уперед себе парасольку, почав одступати од них ступінь за ступнем назад до брички. Але тут уже сам пан, додивившись добре, що перед ним чоловік не свій, а певно сторонній, гучно крикнув на свою хижу псюрню, і та зразу отишилась.

Тоді Борис Касьянович Дїброва знов ступив кілька ступнів уперед і, піднявши над головою капелюха, низенько уклонивсь панові.

— Я бачу перед собою пана Шпаківського?

— Він і єсть.

— Губерській агроном Борис Касьянович Дїброва.

Пан нешвидко простяг Дїброві руку і потім того повів його до господи.

Уступивши спершу у прихожу, Борис Касьянович

потім того зразу перейшов і у вітальню. Тутечки, супроти великого, округлого стола, на широкій, старомодній канапі, він убачив ще кілька невеличких псів, і один із тих псів більш усіх инчих звернув на себе його увагу. То був старий-престарий музик, беззубий, розкорякуватий, увесь поморхлий, з довгою, сивою, як у старого діда, бородою, з здоровенним більмом на однім оці, з облізлою, близько самих очей, через безперестанну слізотечу, шерстю і з якоюсь-то під пузом розбухлою і задубілою бамболею, яка дуже низько висіла йому і завжди качалась з одного боку на другий, коли він ставав на ноги і совався по дерев'яній канапі. Певно той пес давно уже забув, як і гавкають, як розпізнають свого чоловіка од чужого, як і слухають, як і нюхають. Стоячи на канапі, він тільки тяжко сопів, неначе ковальський міх, та стогнав у голос, неначе той старий та хворий дід. Усі утори йому геть давно уже і порозсихались, і порозходились, і через те він, чи лежав на канапі, чи совався по помосту, завжди розпускав од себе нестерпучий дух і велику смердоту. У простого чоловіка таке собаче падло уже давно б валялось десь у проваллі, або ж на смітнику, а у пана воно лежало на канапі та ще й на м'ягкій, пуховій подушці.

Хазяїн указав рукою гостеві на креселко і запрохав його присісти.

Борис Касьянович Діброва сів у креселко і зразу сам себе запитав у думці: „Оце ж він і єсть, той Цуцало? Так, так, ніхто, як Цуцало! Уже ж наш українець як прокличе кого, то немов у око вліпе,—не треба й парсуни списувати“...

— Рекомендую вам моєго любого пса: дядя От-

токарь! Поважний і преславний пес! почав пан Цуцало якось-то дуже важко і з протягом.

— А!...

— Поважний і преславний, чуєте пес. Прабабка його Агнесса-Матільда, дід Густав-Адольф, бабка Христина-Елеонора, мати Кароліна-Аглая, батько Оскар, а син Оттокар. Дуже поважний і, могу вас завірити, преславний пес.

— А, он як!

— Ото ж так!.. Теж не поганий у мене і Султан-пес, тільки біда, шельмин син, дуже блудяжний: надміру любе жіноче поріддя, „многожон по натурі,“ через що як не ховай од нього дам, він усе ж таки проберетця до них. Ото ж і Султаном через те прозававсь.

— Ото він такий?

— Ото ж такий!

Ледве пан Цуцало устиг сказати останє слово, як тут де не взявсь на канапі невеличкий, на тоненьких лапках, з куцим хвостиком і з стоячими вушками песик; він швидко зіп'явсь на задні лапки, передніми обіперся панові об плечі, лизнув спершу одну, потім другу щоку, а далі одразу цмок! та прямісенько в губи пана...

— О, моя ти втіхо! Гм, гм... Так ви із губернії?

— Із губернії ж, добродію, вибачайте, не маю чести знати вашого...

— Панас Панасович.

— Із губернії, Панасе Панасовичу. Сам я, бачте, добув курсу селянсько-господарської школи в столиці, блукав чимало за кордоном, видавав економічного журналу, тепер маю посаду в губернському земстві і правлю за старшого агронома.

— Так, так... Міні писало про це земство, промовив пан Цуцало якомсь-то важко і ліниво і змовк на півслові. Видко було на ёго округлій та масній пиці, що ёму зовсім байдужісенько було і до того кордону, і до того журналу і до всякого видавництва.

Борис Касьянович Діброва спостеріг все те на виду пана Цуцала і знов у нёго промайнуло в голові, неначе блискавка: „Цуцало! справжнє Цуцало! Цім словом усе сказано: певно окрім собачої балачки тут ніколи і нічого инчого неможна почути“...

Перевівши очі з пана на саму обстанову в панських кімнатах, Діброва і тут удрів усе, одразу усе.. В кімнатах скрізь усі килими, увесь поміст, усі меблі, усі підлокотники затоптані були собачими лапами і засмітчані сміттям собачим; усі шпалері на стінах пообдряпувані собачими киктями і метелялись, немов ганчірки на вітрі; усі щілини проміж дошок понабивані були метлицею, звідкіля раз-по-раз вистрибували здорові, як зерна турецького проса, блохи...

Дивлячись на те все, Борис Касьянович Діброва одразу почув, неначе ті всі блохи уже цілими полками кинулись на нёго, неначе вони уже обсіли усе ёго тіло, починаючи з ніг і кінчаючи головою; неначе вони стрибають скрізь у нёго по-за сорочкою і впиваютьця ёму у тіло і вже ссуть кров ёго. І гідке, дуже гідке почуття він почув у себе до всієї панської господи, до всього того, що було в ній, навіть і до самого пана, що мовчки сидів супроти нёго. Він не знав тепер, про що з таким паном і говорити і з якого кінця до нёго заходити... Але тут саме на ёго счастья несподівано у боковій кімнаті розчинились двері і крізь них уступила у вітальню пані господарка, а з нею вкупі ускочила

нова хатня псюрня. Одна собачка із цієї нової псюрні із усіх відрізнялась, бо на ній була новенька, шовкова, біла сукня з коштовними обшивками та мережками навкруги і з маненькою кишенькою з боку, звідкіля манірно виглядав хвостик білої, як сніг, батистової, з ріжними виводами, хусточки.

— Моя дружина Харитина Семенівна, звернувсь пан Цуцало до гостя.

Діброва зірвався з місця, низько уклонився пані господарці і пильно споглянув на неї.

Пані Цуцалка здалася Діброві зовсім не до пари панові. Із себе вона була тонка, суха, уся погнута, як ключка; ніс їй довгий, неначе знарошно уперед клещами витягнутий, а обидві ніздрі неначе до половини вирізані, як вирізували їх колись-то штампованим злодіям; очі сірі холодні, завидливі, такі, що звичайно звутця гадючими очима. Видимо було, що ті очі ніколи, нікому і нічого не бажали доброго, окрім поганого й лихого.

Борис Касьянович Діброва ще раз споглянув на пані і на її очі, і йому аж якось-то моторошно стало од їх погляду. „Оце й єсть воно шквара? Чиста шквара“!...

Пані нешвидко, з протягом і вкупі з тим гуняво і якось-то холодно поспитала гостя, звідкіля він, чого він і куди саме він.

Діброва одповів їй те, що сказав уже і її чоловікові.

— Так ви із самої губернії? Не спитала, а протягла пані своїм гунявим голосом.

Із губернії ж, пані.

— Там... там у нас училась колись-то наша дочка... Тепер вона у столиці за одним лікарем...

— А як на призвище того лікаря?

— Ат, яка там столиця? Вона тепер десь-то за кордоном! несподівано перебив пан свою дружину і одразу обернувся до гостя.

— А ви неохочі до собак?

— Ні, я не можу сказати цього, але...

— Знаєте скільки вдячності і скільки благородства у цій расі! Не можу цього сказати про породу кошачу. Ненавижу я котів. Воно і лукаве і паскудне, прокляте. А ось тут коло мене єсть одна пані—сусіда, так та обожає, чисто таки обожає котів. Ну, на-що вона, ота паскудна тварь, коти, як би її, ту мою сусіду, поспитать? Ось собаки... Е, собака і кішка! То ж таки що, а то що?... Я як був ще молодим офіцером, так у нас командир дуже охочий був до собак. Який великий чин! Ось на нёму які опалети на плечах нагружані, а самого першого було коня на собаку промінєє, а тоді й складаютьця офіцери, щоб купити ёму другого. За це і з командира сприснув. Але і другий, що ёго заступив, теж дуже любив собак. Ні, це справді і благородна, і розумна, і внятлива, і на віки вдячна тварь... Гм, і багато ж вам земство заказало об'їхати?

— Та так, що, мабуть, мало не увесь повіт.

— Праці багато. Так ви тее... коли не погребете моєю оселею, перебуньте у нас, скільки вам треба, а тоді уже... Ось тут вам кабінет, тут вам і селище.

— Дуже дякую вам за вашу ласку, Панасе Панасовичу.

— Так ото ж... Марто! Марто! кликнув пан наймичку. Тягни лишень чамайдана з брички та неси до кабінета, а візниці кажи, щоб їхав геть з двору, а то ще як вівчарки зуспіють, так і коней розпудять.

Наймичка Марта, чепурна така, як горщик з квашою, нешвидко вишнябала із господи, нешвидко втягла чамайдана у кабінет і кинула ёго у кутку на помості. За наймичкою уступив і пан Діброва.

Кабінет був високий і просторий, але в нёму, опріч стола, з продраним, колись-то зеленим, а потім темним і брудним сукном, та облупляної і засмальцьованої канапи та ще поламаного і хромоногого креселка, не було нічогоісенько. Зате пиляки, павутиння і всякого сміття—без вигрібу. Гидко було Діброві і дивитись на таке гноїще, але він одразу згадав, з приводу чого і для чого покинув своє чисте і тихомірне життя в губерні і одразу сам себе тим заспокоїв.

Недовго Діброва прожив у пана Цуцала, але швидко дізнав усі ёго хазяйські справи і розривки.

У пана Цуцала була велика пасія до собак, як у сусіди ёго, пані Стасючки, до котів. Уся одличка в тому тільки і була, що у Стасючки було двадцять семеро котів, а у пана Цуцала сорок три собаки; та ще у Стасючки коти трёх—чотирёх пород, а у Цуцала собачня усяких, яких завгодно, пород. Тут тобі: вівчарки, сібірські лайки, муцики, хорти, гончаки, меделяни, британи, вижели, такси, бернари, келедждоги, бульдоги, фокстерьєри, кінгчарлси і инчі, чисті і покруч, з різними руськими і неруськими призвищами: Громобой, Забігай, Завертай, Покот, Лови, Переймай, Остап, Пантюшка, Друзяка, Розбишака, Товарищ, Осман, Султан, Ральф, Негруль, Скемб, Дот, Заіра, Дезі, Фиделька, Сорока, Ворона, Лиська, Хамка, Жидівка, Шурка, Вістка, Катька, Циганка, Монетка і инчі.

Пан Цуцало любив і самих собак і опріч того вважав, що держати в господі собаку—це „хороший

тон." Так воно було ще з ёго діда та з батька, так було на службі, таксамо поводитця і у нёго. Який же то справжній пан, як коло нёго та немає а ні жодної собаки?

У пана Цуцала спершу було четверо, чи п'ятеро собак; із п'яти стало десятеро; із десяти—п'ятнадцятеро, а далі—більш сорока штук. Вони плодились, здихали, іноді казились і через те сами собою вибавлялись, далі знову наплужувались, або не знать звідкіля набігали, і такечки ім ніколи не було в Собачому хуторі ні кінця, ні переводу.

Пан Цуцало жив собачим життям і страждав собачими стражданнями, як і пані Стасючка жила котячим життям і страждала котячим стражданням. Одличка і тут теж невелика була: у пані Стасючки наймилішими котами були Кисюся та Милянуся, а у пана Цуцала найлюбішими собаками були Пантюшка, Катька та дядя Оттокар, самий старий, з більмом на оці, поморхлий пес. У пані Стасючки її любчики спали з нею на її ж власному ліжку. У пана Цуцала це діло „поставлено було ширше": кожному хатньому собаці зроблено було особне ліжко і на тому ліжкові натягнуто було на рямці матраса, і матраси ті що тиждня мінялись усі. І вп'ять же і в кімнатах любчики пана Цуцала улаштовувались не зовсім так, як любчики у сусіди ёго. Хамка лягала спати на кухні, коло порога—на те й Хамка вона; Циганка у кухні ж, коло рогаців; Шурка в столовій, близько стола; дядя Оттокар в опочивальні пана, коло ёго ніг. Вістка в опочивальні пані, коло порога, через те, що і чутка і лайлива була; Монетка, з монетою на срібному, коштовному ожерелку, в тій же опочивальні пані, тільки коло її ніг.

Опріч усёго того у пана Цуцала ёго любчики сиділи за обідом кінець стола, на особних, дуже високих, плетяних і покрашаних креселках, на яких звичайно коло столу маненькі паненята сидять; перед кожним собакою стояла дорога фаянсова тарілочка; у кожного на шиі висіла невеличка серветочка і позад усіх трёх стояла „собача“—так і звалась—„собача дівчина“. Та „собача дівчина“ служила їм, через день мила всіх, чесала гребінцем довгу та кучеряву шерсть їх, після мителю клала на м'ягкі подушки, укривала зверху, по самі голови, теплим укривалом і пильнувала, щоб вони, аж поки не висхнуть, нікуди із кімнат не вибігали і—не дай Боже—не простудились через те.

Та ж таки „собача дівчина“ клопоталась і про двірських собак. Ранком, у обід і у вечері вона виносила із кухні на двір, до панського кганку усякої їжі і кричала та ще й підсвистувала до псюрні на увесь двір: „Кутюшки! кутюшки! кутюшки!“ І вся собачня, немов та хижа сарана, звідусіль бігла до кганку, де стояло для неї кілька корит. За наймичкою у слід виступав і сам пан, і тоді починалась годівля усіх собак. А „меню“ тієї годівлі було таке. Уранці усі двірські собаки вкупі, опріч Розбишаки, п'ють із корит чай, розколючаний з цукром, мішма з бубликами. Розбишака снідає із особого корита, бо за гуртовим він і покусав і розпудить чисто усіх. В обід собаки ідуть гречану кашу з свіжим коров'ячим маслом і до каші дрібно посічаний коров'ячий легкун в такій препорції, що для кожної собаки на три ложки каші одну ложку легкуна, а масла на те все так, щоб цвірчало скрізь. На вечерю дрібно порізані житні сухарі, перемазані на залізному листу теж свіжим коров'ячим маслом, а після сухарів уп'ють чай, без бубликів, зате з молоком.

Пан, не довіряючи нікому в світі, їсти собакам завжди дає сам. Щоб собака не обпарилась їжою, він сперш дме на ню своїми червоними, товстими та масними губами, торкаєтця короткими і пухнастими руками, кладе їжу собі у рот, потім уже собаці дає.

Їжи завжди такого було, що собачня що-разу напехтірювалась так, що боки аж як не луснуть їй; інші справді не видержували і ледве одступали од корит, як тут же починали усе, що пожерли, викидати назад.

Ото таке було звичайне „меню“ у пана Цуцала для двірської собачні; для любчиків давалась инча страва, така сама, яка подавалась і до панського стола.

Пеклування пана Цуцала про собак не обмежувалось тільки хатнєю та двірською собачнею, а виходило і за межу його двора. І тутечки у нього діло „поставлено було ширше“, ніж у сусіди його. „Марто! Марто! он пробігла якась-то стороння собака! Біжи лишень швидче до кухні та викинь їй за ворота милостиню!“ І Марта біжить стрімголов спершу до кухні, а звідтіля несетця за ворота і кидає „прохожій“ собаці „милостиню“. Тут, коли собака біжить уперше повз Собачого хутора, вона ще дужче почне улепичувати, побачивши за ворітьми дівчину. Але більш того бува, що і сторонні собаки, убачивши, яка їм пайда коло Собачого хутора, часто збігались туди цілими гуртами і користувались ласкою доброго до всього собачого поріддя пана.

Ото так у пана Цуцала завжди поводилось: собаки лежать на м'ягких подушках та на матрасах з дротяними сітками, та ще й укриті теплим укривалом, а наймички... Загляньте, у якій ямі у нього живуть усі наймички!... Собакам і в пельку не лізе їжи, а наймичкам самий хліб та огірки та картопля „в мундирі“ без

олії. Що наймичка? То хамське поріддя: воно зроду звикло ходити і ненапите і ненаїдене, то для чого ж привчати ёго до роскошів? А прийде до воріт панського двору старець, жени ёго у потилицю! Чого він тутечки никає?...

Таким порядком усе життя пана Цуцала було з собаками, коло собак і для собак же. До всього инчого він і не до чого і а ні шкенту нікуди.

Двір у пана Цуцала—то велика і мертва пустиня, порита скрізь собачими ямами. В середині двора і наоколо, опріч похилого, на половину розкритого, вінбаря та невеличкої, набокуватої стані, не було нічого; корова навіть і та стояла там, де були і коні, у тій же таки убогій стані. Ні обори, ні клуні, ні хлівця, ні сажу, ні голубничка—не було нічогісенько. Не видко і не чути було теж ні качки, ні гуски, ні индика, ні курки, ні поросяти. Неначе той пан Цуцало жив не паном, а циганом і неначе не в хutorі, а де-небудь у великому губерському городі, або ж у самій столиці і на самій найголовніщій вулиці, де неможна було нічого коло себе держати із того, що звичайно держить у себе на хutorі кожен хазяїн.

В саду у пана Цуцала теж велика і мертва пустиня: опроче двох-трёх тичин та заваляного колодязя не було нічого і в заводі; навіть трава та й та уся посохла, опріч хіба жорсткого чебрецю, що тільки на сухому і з віків твердому ґрунті і росте-живитця. Огорода теж не було і на признаку ніде, через що пані Цуцалка, немов тая безсоромна, плащувата циганка, завжди ходила на збіранку до блигомих сусід своїх, виканючуючи усячини у них—і капусти, і моркви, і буряків, і квасолі, і огірків, і картоплі. Будинок пана Цуцала

стояв на високому, стрімкому і кам'янистому кряжу, од якого зразу починалось глибоченне з кам'яним дном і кам'яними боками провалля, і те провалля йшло аж до самих плавнів Дніпра і було засмітчано гноюкою і завалено усякою падлючиною скрізь. Округ усёго будинка а ні прутика, а ні квіточки, а ні травиночки— хоч би де на вдивовижу що-небудь було. Через те літ-нёї, палкої пори над панським будинком стояла така пекота, од якої навіть щікотурка лупилась і падала униз. А розпаляне сонцем каміння так страшенно блищало, що аж сліпило чоловікові очі, коли він виходив зразу із будинка на кганок у яркий, соняшний день. Од тієї ж таки пекоти розпарялось по всьому проваллі гноячча і оддавало нестерпучим духом навкруг.

Але до всёго того пану Цуцалу було зовсім бай-деле. То була певна апатія, то був певний бездільник, на диво великий пустобьяка; то була мертва і механічна машина, яка коли що й робила, то тільки що-дня перероблювала їжу на... гноюку і більш того нічого в світі... Про полєві хліборобні справи у пана Цуцала нічого було й питать, бо не тільки що плуга, або борони, або ж сіянки, у нёго навіть не було і заступа, простого, ковальського роблива; та й не тільки заступа, не було навіть і молотка в хаті, і коли треба було забити гвіздка в стінку, то ёго забивали дерев'яним цурпалком, або ж макогоном.

Ні орати, ні сіяти, ні косити пан Цуцало зовсім не тямив того. Уся земля пана Цуцала, близько двох тисяч десятин, поділяна була на шматки і оддана мужикам за гроши; але ті гроши хто приносив панові, а хто приносити зовсім і забував. Мужики, одібравши у пана Цуцала землю, дряпали її сами стародавніми спра-

вами, а сіяли прямо з рук жменями тай кидали не зерно саме, а сміття з зерном, або зерно з сміттям. Через те скрізь по Цуцаловському степу буяли височенні овсюги, та будяки, та кураї та коров'яки.

За всі свої дві тисячі доброго та глибокого чорнозёму пан Цуцало збирав сот п'ять карбованців, і він би певно і давно б луснув з голоду, як би не та пенсія, що давалась ёму за службу, та не ті будинки, що були побудовані ще за ёго діда у городі, та ще не та коло Дніпра пристань, що даремне, без жодної праці, давала ёму добрі гроши в руки і годувала ёго самого, жінку і ёго собак.

Уся худоба пана Цуцала—дві клишоногі, старенні, три дня до здоху коняки та одна безхвоста та коростява, порожня, як мотузок, корова. Але і тієї худоби він хоч зараз радий був би збутись через те, що вона у нёго була застрахована. І нехай вона, тая корова, або ж коняка помититця, або засапатіє, нехай мучитця в корчах, нехай забурсуетця в обротці, чи хоч у яслах, він не піде й подивитись на неї і не позве нікого лічити її, бо то ёму зовсім некорисно, і чим швидче вона згине, тим швидче він візьме за ню штрафові гроши...

Коні у пана Цуцала такі огненні, що як він виїздить ними із двору, то іде тільки до першої горки: як тільки стане братись супроти гори, зараз ёму й тиква: вилазе із екіпажа і сунетця кілька часу пішкома. Зате пан Цуцало ніколи не споїде у простій бричці, чи хоч на довгих дрогах, а завжди у кареті та ще й з козачком.

Так що ж такий пан і в такому безнадійному хуторі робе? Може гуляє в карти? Ні. Може випиває? Ні. Може любе чужих жінок, або ж дівчат? Ні. Може чи-

тає книжки? І це ні. Він зовсім неук, він ледве письменний, а неуку і ледве письменному, такому у нас тільки й застається бути паном, бо з пана у нас не питають ні науки, ні знання; питають його з писаря, щоб умів писарювати, питають з учителя, щоб умів дітей учити, питають з конторщика, щоб умів рахунки справляти, а у руського пана нічого сенько того не питають. Та й на що воно те все йому знати, коли у него земля є та ще й дурні гроши? За багатством, кажуть, і дурень розумний...

Через те ні в кабінеті, ні в вітальні, ні в коморі, навіть в цілій господі пана Цуцала не було а ні жодної книжки. Книжки, каже він, то вони друкуються тільки для того, щоб... Еге-ж, так і каже...

Ну, то що ж, що цей розумний і певно благородний пан, живучи на своїй власній землі і маючи чималий у руках копитал, що він цілий рік робе?

Зразу устає він уранці, зразу й їсть; після їжи годує свою псюрню і тоді йде з нею по двору та по так званому садку. Тутечки дійде він до тину, обіпретця на нього ліктями, нахиле до кілка голову і почне дивитись на убогі мужичі хліви та завалющі хатки, на засмітчане, понижче хаток, провалля, на свій розкритий та розвалений вінбарь, на старий з одним крилом млин. Подивитця, подивитця, постое, постое коло тину, погомонить, погомонить до своїх собак, знов пройде по садку, далі вертається до господи і лягає „підсапнути“ перед обідом. Потім після сну встає, умивається холодною водою і через кілька хвилин сідає обідати. Після обід, обважнівши усім тілом, йде до ліжка і лягає „уже опочивати“, а після „опочивання“ встає і знов иде з собаками по двору, по садку і тут

веде з ними розмову: „Пантюшка, а Пантюшка! ти пташку хочеш спіймати? А ну-ну!... Е, куди тобі! Ось нехай Сорока. От так її! от так“!... Далі знов доходе до тину, знов схиляється на нього, знов дивиться на мужиче добро, на власне дворище, на старий млин, на смердюче гноїще. Далі вертається до господи і п'є чай; після чаю сидить на кганку, дивиться на далекі плавні, на синясту річку Дніпро і жде вечері. Після вечері уже прямо сунеться до опочивальні і лягає спати на всю ніч.

І ото так на другий день, так на третій і на четвертий; так тиждень, місяць і цілі роки. У сусід про пана Цуцала склалось казання, що він спить у сутки двадцять чотирі години та ще три години позичає із других суток.

Одмін супроти такого щоденного життя небагато у пана Цуцала буває. Такечки, через дві на третю суботу він мусить давати де-яким собакам своїм, по рецепту лікаря, каломель супроти собачої чуми, або ж шату і супроти так званої мертвої хватки сірку. А коли запаршивіє який собака, мусить посилати до міста по одеколон і мити паршука тим одеколоном. Іноді, коли собака подавиться кісткою, мусить спасати її. Для того зразу хапає її за задні лапи і трусить дотіль, покіль кістка не проскоче у живіт. А коли це не пособляє, згортає нашвидку із паперу, на зразок рога, цівку, вставляє її собаці в рота і через ту цівку видуває кістку із горлянки в живіт. А як що собака часом дуже нажеретця і захворіє на череву, пан дає їй проносного і раз-по-раз виводє на двір „до вітру“. На случай зім'яго холоду пан Цуцало пеклується теж, щоб дяді Оттокару були вив'язані на всі на чотирі лапи

теплі панчохи, а для сучки Катьки щоб була сшита хутряна ротонда.

За всі такі клопоти пан Цуцало знаходе од своїх собак і велику втіху, особливо од преславного пса Оттокара. Дядя Оттокар часто править у нього за великого артисту і дає панові справжні концерти. Для того пан Цуцало садовить його на високе креселко, виставляє супроти його товстої та пикатої морди свою товсту, та масну та червону пику і починає вити. Дядя Оттокар, чуючи те виття панське, потроху та помалу і собі починає вити. Та ото так пан стоїть супроти собаки та виє, а собака сидить у креселку супроти пана і собі виє. Виходе те, що зветця дуєтом. І це була велика втіха і для пана Цуцала, і для пса дяді Оттокара. „Ну, а тепер помахай хвостиком! помахай! Ну, хвостиком! Ну, помахай!“... Дядя Оттокар на прохання пана, підводячись на тому ж таки креселку, починає ліниво махати то в один, то в другий бік своїм облізлим і брудним хвостякою, тут же випускаючи із себе нестерпучо-поганий дух. „О, розумний, великомудрий пес! Уздри тебе Анатолій Дуров, щоб він за тебе й дав?“...

Опріч такої утіхи була ще й друга, якої дознавав од своїх собак пан Цуцало. То бувало кожного нового року, коли він робив собакам ялинку насеред зали своєї просторого будинка, обвішавши її усю різними ласощами, які тільки вживає собаче поріддя, і позапалювавши на ній цілі снопи різного колеру свічок, розставляючи скрізь поміж гілками ялини, а потім роздаючи коштовні дарунки усім своїм вірним псам, звичайно починаючи з дяді Оттокара, найвірнішого пса.

Через таке своє тяжке життя і через таку свою важку працю пан Цуцало обрешк, опух, отупів і оскотинився.

Ось літній, палкий день. В повітрі так тихо, що хоч би тобі де листочок зашелестів; на небі а ні хмарочки; річка немов застигла і спинилась в своїй тичії. Пан Цуцало сидить на кганку, в холодочку, і куняє; коло нього лежить його псюрня і теж і собі куняє. Десь узялась якась-то птаха; вона надлетіла до поручча кганка і накаляла перед паном; але пан не здвигнетця й з місця, щоб сказати наймичці прибрати на кганку. І такечки те пташине добро лежатиме день, два дні, лежатиме дотіль, покіль сам же пан не уступе у нього і не розітре по помосту. Прогніє на тому ж таки кганку дошка, пан спіткнетця на гниляку і провалитця в дірку, але все ж таки не скаже вставити нової дошки в поміст і буде тільки те робити, що обходити дірку, щоб не попасти в ню ногою. Зірве як-небудь буря з димаря будинка цеглину і зсуне її на самий край крівлі, і буде тая цеглина лежати доти, поки не зірветця з крівлі та не вб'є в голові кому-небудь добру гниду. Лізтиме із кам'яного провалля у панську кухню гадюка—жовтобрюх, і до того панові зовсім байдуже, хоч би він і чув, що коло кухні репетує не своїм голосом куховарка і кричить пробі: „Певно кричить з дурного ума та й усе“... Нехай пан сяде за стіл обідати, і нехай собаки покладуть покрай столу брудкі і мокрі морди свої, нехай вони нюхають страву поганими своїми мордами, нехай спинаютьця на скатертину лапами, або ж розлягаютьця скрізь попід столом, на помості, і пускають звідтіля нестерпучу смердоту, пану Цуцалу і до того всього байдужісенько: він тобі і не баче того, і не чує і не помічає. Свіжому чоловікові од усього того гидко й шматка хліба за столом їсти, а панові Цуцалу неначе без того і їсти неможна.

Як не помічав пан Цуцало коло себе ні природи, ні хазяйства, ні сміття, ні бридоти, таксамо не помічав він коло себе і найблизчої ёму людини. Неможна того сказати, щоб пан Цуцало та пані Цуцалка ворогували та сварились та лаялись проміж себе: ні, цёго не було у них але вони жили, неначе зовсім чужі одно одному, неначе вони ніколи не казали „люблю“ одно одному. Він найбільше сидів дома з собаками і рідко коли виїздив із своёго двору. Вона, навпаки того, завжди латала скрізь по сусідах, до всёго там довідувалась, усе старанно випитувала, навіть не стидилась заглянути инколи і в чужого листа, або цидулку, що там пише який—небудь пан до якої—небудь удови—пані, або який—небудь панич до якої—небудь панни, щоб потім те все розблягузкати і розпустити скрізь по всёму дніпровому побережжю. Він нічого не прохав і ні в кого. Вона тільки те й робила, що, латаючи скрізь по сусідах і все там визнаючи, тут же виканючувала собі усёго, на що тільки устромялось її гадюче, завидливе і нависне око. Як тільки наставав день, ось вона уже й майнула, розконпетувалась по сусідах, чого їй треба, тай тягне додому. І такечки що-день Божий. Він од книжки, од науки, од театру, од штуки одвертався завжди, як собака одвертається од цибулі, або циган од плуга; тутечки і вона ёму во всёму спочувала і до всёго підлажувалась.

Звичайно ні панові Цуцалу, ні пані Цуцальці не було а ні жодного діла ні до мужичої справи, ні до мужика, ні до ёго розвітку, ні до ёго статків. Усіх мужиків під ряд пан Цуцало звав ледацюгами, крадіями, шибениками, п'яницюгами, злодіями і инчими, дуже приятними і дуже виразними назвищами. Взагалі він

страшенно ненавидив усе мужиче, усе неблагогородне і звав те словом „хамство“, або ж „кабряцтво“. „Бідний, кажуть, мужичок—трудоновичок“. Еге ж, трудоновичок! Їму так хочетця робити, як тому псові в завірюху брехати. Коли він робе, як би його спитати? У нього понеділок — похмілля, субота — не робота, а всіх субот — сім год. Він завжди усе в гульках та в гульках. Справжня його робота — коло монопольки. Там його й робота, там і суд і розправа. Вони, всі хами, як із шинку причвалають, то тоді й судить починають. Гнидники! голодранці! дрантогузи“!..

Звичайно і мужики теж пантрували пана, і такечки проміж паном та мужиками була велика ворожнета, од якої погано було мужикам, та не зовсім добре було і панові.

Так ось яка була справа у пана Цуцала в його Собачому хуторі.

І невже ж той пан Цуцало так таки ніколи і не прокидався од свого безперестаннього сну і од свого звичайного дрімання? Невже ж у нього ніколи і ні як не говорила ніяка жага?

Ні, він, як до нього завертали коли-небудь або урядник, або волосний писарь, або ж убогий і забитий селянський учитель, він тоді розплющував свої очі і говорив. Але що і як говорив? Говорив, що немає найпрацєвитішого і найрозумнішого у світі чоловіка, як він, же, Панас Панасович Шпаківський. Він усіх лаяв, усіх гудив і про всіх казав, що всі идуть не тим шляхом, яким треба ити. І нехай там буде славетний історик, чи який високомудрий філософиста, або широкого розвітку соціолог, чи економіста — усі вони ни що є супроти одного пана Цуцала. Але то уже у світі такий

закон, що неук і дурень не терпить ученого і розумного; ледацюга і пустобьяка гудить працёвника, а марнотравець і цвиндрик лає бережливого і скупуватого.

Прокидався пан Цуцало од свого дрімання ще й тоді, коли розставався з своїми собаками, особливо з дядею Оттокарром, на довгі часи. То справді було велике горе як для пана Цуцала, такечки і для ёго пса любого. Тоді, як тільки пан за ворота, дядя Оттокар зараз на кганок і починає вити. Позад дяді становитця „собача дівчина“ і починає ёго умовляти: „Оттокарику, та ну-бо угамуйсь! Пан швидко повернутця! Та ну-бо ж! Вони гостинчика тобі привезуть!“ А він підводе в гору морду та виє! А він силкуєтця та виводе ноти! Пан, чуючи те, і собі стогне та ледве не виє...

Теж прокидався пан Цуцало од сну і тоді, коли у нёго виривалось яке-небудь собача, або утікав старий пес, і він мусив шукати їх скрізь кілька день. Для того виряжався на всю округу особливий чоловік, який їздив по базарах та по ярмарках і викрикував там на перехрестях дорог: „Ей, ви, шильники, мильники, табашники, люляшники, шевці, кравці, жиди, цигане, вірмене, татаре, хохлі-мохлі, кацапи дохлі, а сходьтєсь, а сходьтєсь табаки понюхати, мене послухати, а що я вам скажу! У пана Цуцала із Собачого хутора, пропав коштовний пес; сам довгий, шерсть коротка, біле з чорним, хвіст кренделем, вуха гострі, ноги уростіч; а хто найде того пса, тому двадцять п'ять карбованців грошей та ще й могоарич“!..

Також прокидався пан Цуцало од свого снання і тоді, коли бачив, що хто-небудь насмілювався ганити усе славетне панство і псувати панський рід. О, тоді він

уже виявляв себе зовсім инако! Тут уже виступав не він сам, а увесь ёго рід.

Траплялись з паном Цуцалом у Собачому хуторі два таких притрапунки, де найяркіш усёго виявилась ёго певна і справжня панська натура.

Служив у пана Цуцала за кухаря один чоловік, чесний, побожний, непитуший, сімьянистий. Кілька год він догожав панові, і ні в чому поганому пан не спостеріг ёго, та й діло своє так добре знав, що вже ніколи і нічого було не зволгає, через що ёго часто кликали готувати і до губерського пана маршала і навіть в губерню до губернатора. Не раз радили ёму покинути пана Цуцала та йти до багатчих панів і на більші гроши. Але кухарь не вважав на те і зостався усе ж таки жити у Цуцала, бо звик до місця, звик до панів, до людей, що були у хуторі. Не звикався він тільки з тією великою собачою зкграєю, що була коло пана, що не давала спокою людям через своє безперестанне, і вдень і вночі, валування, що тягала звідусіль усяке добро, де б воно не було сховано, а головне, що нападала завжди на людей і часто лякала малу дітвору. Особливо не любив кухарь бульдога Каро, найлютішого пса із усієї панської псюрні.

Якось-то через панський двір проходила невеличка дівчинка кухаря і попалась на очі тому бульдогові. Як углядив він її та зразу як кинетця до неї, а та як зарепетує не своїм голосом та на землю бебех! та й нежива од страху. Кухарь і почув те.

Гляне крізь вікно на двір та так увесь і затремтів, як на ножі. А далі як схопе у руки рушницю та миттю до собаки. Коли пан Цуцало і собі гляне крізь вікно та теж за рушницю та раптом на двір.

— Стій! Як ти смієш? Стій, кажу! Ти знаєш, який це собака? Ти знаєш? Він найлюбіщий моєї дочки! Убью на місці! Не смій! Ах, ти хамове твоє поріддя! Забравсь у панську оселю та й...

— Що це ви, пане? що ви? чи у вас же Бог є? Вам дорога найлюбіща собака вашої дочки, а міні не дороге моє дитя?

— Як це ти смієш міні таке казати? Ти знаєш, хто я і хто ти? Ах, ти ковелёк рябої свині! То ти ще у мене тутечки стрілятимеш моїх собак? Убью! розчавчу!

— Ну, як що ж так, то нехай же на вашу голову паде те несчасть, яке ви хотіли заподіяти инчому! Гіркий буде, ваш час глядіть же, пане!....

Більш того кухарь не сказав панові нічого. Він ухопив свою дитину на руки і того ж дня покинув панське дворище, а через тиждень після того поховав дитину, що вмерла од великого переляку.

І лиха доля неначе справді помстилась над паном Цуцалом за безсчасну дитину кухаря.

У пана Цуцала та ёго пані Цуцалки зроду тільки й була одна дочка, Галя. Галя уродилась несхожою ні на батька, ні на матір, і уже змалку її тягло на село, до хати, до простого люду. Пан Цуцало, вважаючи своє панське коліно за найблагородніше, завдав свою дочку до вчення і в благородну школу, се-б то в дівочий інститут. Але і інститут не переінакшив ніяк Галю, і вона, добувши курсу учення, не схотіла сидіти дома та куняти з батьком на кганку; зріклась теж і слухати усякі плётки своєї матери, а пішла на село до простого люду і почала учити селянських дітей письменства. І батько і мати страшенно за те обури-

лись на Галю і усяко одмовляли її од такої витівки. Але дочка гаряче суперечалась з батьком та з матір'ю і доводила їм, що так жити, як живуть вони, і безсоромно, і нечесно, і огидливо. Батьки раз-по-раз спенчались з дочкою, але поки що, мусили потурати їй. Одначе, дочка цім не вдовольнилась. Вештаючись скрізь проміж народом, вона десь-то познайомилась з одним земським лікарем, що був мужичого роду і вчивсь про земський кошт, і тутечки швидко скоїлось те, що панна покохала лікаря, а лікарь покохав панну. Не довго гаючись, Галя зараз же об'вила і своїм батькам, що вона має побратись.

— З ким ж це і як? Здивовано спитав батько.

— З земським лікарем.

— З яким лікарем?

— Петром Семеновичем Хоменком.

— Як? З Хоменком, кажеш?

— З Хоменком же.

— Так він же... він хамського поріддя!

— Якого такого хамського, тату?

— Мужичого, кабряцького, злодійського!

— Що це ви говорите, тату? Хіба ж ви не такі, як і...

— Як? я? Я такий же злодій, як і який-небудь Хоменко? Я такий же хамлюга, я такий же капиряка, як який-небудь Кирпотенко, абож Голопупенко? Я, Панас Панасович Шпаківський, полковник славного полку, такий же ворюга, як і оці всі Хоменки?

— Тату, схаменітця, що це ви кажете?

— Не буде моя дочка за хамом,—от що я кажу! Не буде після мене господарювати на моїй власній землі Хоменко! Не будуть човгати по паркетах моїх

городянських домів Хоменки! Не Хоменки вони, а Хаменки! Не в кімнатах їх місце, а в кухні, стані, хліві! Злодії вони! крадії! Усі і кожен з них! Певно і той лікарь, то він несправжній лікарь. Як він пробравсь у науку? Десь украв собі атестата та тепер і лікарює!

— Тату! тату! бійтесь же ви Бога. Де ж ваша правда?

— Не буде Хаменко чоловіком моєї дочки, Галини Шпаківської!

— От же буде!

— Не буде, кажу тобі!

— От же буде!

— Так я же тебе всього рішу! Я ж тебе вижину геть! Я тебе і на очі не пустю!

— Так оце ви так, батьку? Мати, а ви ж що на це? Невжеж і у вас нема Бога і правди в серці?

— Як батько, так і мати!...

— Ну, так нехай же воно, те багатство, прахом пропаде, коли через нього такечки ганять чесну і нелукаву людину! Нехай воно...

— Геть! геть з дому! Щоб мої очі тебе не бачили! Щоб мої вуха тебе не чули. Геть!

— Не гоніть мене, - я й сама піду! Тяжко жити з такими батьками, що отакечки думають і отакечки говорять. Живіть ви з своїм багатством, а я піду жити з своїми злиднями!...

Галя більш цього не сказала жодного слова. Вона підняла високо голову, підбрала в одну руку свою сукню, неначе за-для того, щоб од неї нічого не зосталось, навіть і самого сліду, в батьківськiм домі, і геть зникла...

Лікарь Хоменко не одрікся після того од панни і

швидко одружився з нею. Він був теж, як і його дружина, чоловік жвавий, кебетливий, дотепний і великий трудовник. Не вдовольняючись долею земського лікаря, він забрав свою дружину і майнув з нею аж до самої столиці. Тамечки він знов почав учитись та працювати і нарешті видержав іспит на докторанта, а потім, заборонивши дисертацію, зробивсь доктором медицини і zostавсь назавжди жити у столиці. Тутечки його імня потроху та помалу почало пробиватись в газетах та журналах, і нарешті він притяг до себе чималу силу пацієнтів і зажив з своєю дружиною зовсім непогано. У них уже було і двійко діток. Жили вони і любовно і лагідно. Одного тільки бракувало Галі Хоменковій—це того, що вона кілька років не бачила своїх батьків і нічого про них не чула: хоч вони і жорстокі, хоч і крепаки по натурі, та все ж таки рідні батьки, і нило у неї серце, як згадувала вона про них. Та ще ж до того у неї були два славнюсеньких хлопчаки, такі, що краще їх на її думку десь і в світі не було. І схотілось Галі, страшенно, до смерті схотілось побачити своїх батьків і показати їм їх же онучат. І Галя не видержала: швидко зібралась вона, швидко й побігла із столиці та аж в далеку і рідну Україну. Але чим ближче вона надъїзжала, тим більш її брала роздума, як то її стрінуть батько та мати. А приїхавши до рідного хутора, вона одразу не насмілилась явитись на очі батькам з своїми дітками і покинула їх з нянькою у простій хаті однієї простої жінки. Після того з великим трепетом підъїхала до батьківського двору, вискочила із екіпажа, прудко перебігла усе дворище і спинилась коло розчиняних вікон батьківського кабінета. Тутечки вона одразу упала

вколюшки і з риданням простягла вперед себе руки. Батько зараз же вбачив свою дочку і зараз її впізнав.

— Ти звідкіля? Безсчасна, чого ти? Прогнав? Прогнав тебе твій Хаменко? Хаменко! Хаменко! протурив тебе твій Хаменко?

Бідна Галя од такої несподіваної стрічи уся здригнулась, і слёзи їй так одразу і покотились із очей.

— Тату! таточку! не прогнав він мене... він любе...

— Що любе? Гроши любе? Га? Грошей просе! Всі вони, ті Хаменки, всі вони канюки! Украв дочку, ще й хоче украсти і моє добро? Любе? Наобиняки буряки, дайте моркви? Га?

— Тату! він... і не думає... у мене двойко діток...

— А, тепер, як поплодив дітей, то й вигнав геть? Тепер, як ніде дітись з дітьми, так ти й до батька? А раніш, то батькові начхала на голову! Не буду я годувати того хаменкового поріддя! Геть з ним од мене! Геть з мого двору!

— Тату! таточку! Я ж не прошу у вас грошей! Міні нетреба вашого добра! Я... я... хочу тільки споглянути на вас... я... щоб ви подивились на моїх діток... я...

— Ти не питалась мене, як надумалась їх плодити, а тепер...

— Та невже ж вам дорогші оті цуценята, ніж мої діти, а ваши онуки?

— Вони не зрадили і ніколи не зрадять міні...

— І оце ваше останнє слово?

— Оце моє останнє і незмінне слово!

Безсчасна Галя після цёго перестала благодати батька. Вона нешвидко піднялась з землі і, коливаючись з одного боку на другий, уся бліда, як крейда, повагом

вийшла із батьківського двору, сіла у колясу і потім з малими дітками і з старою нянькою того ж дня од'їхала геть із рідних міст до столиці ..

Як уже стріла б Галю її рідна мати, хто її знає. Але матері на той час не було дома, бо вона, по своєму звичаю, посунулась до якоїсь-то сусіди канючити усячини на свої злидні та збирати усякі переказки та розповідати їх другим. А коли вона після всього того звернулась додому, то старий Цуцало не схотів їй про дочку і казати, і вона тільки другого дня дізнала про все випадком од своєї наймички Марти.

Життя в Собачому хуторі після того ні в чому не перемінилось і не переставилось. Тільки пані Цуцалка все більше і більше никала по сусідах та пан Цуцало все частіше і частіше лягав одпочивати у своєму засмітчанному кабінеті та ще некорисливі родичі пані Цуцалки усе палкіші і палкіші писали їй листи, питаючи про те, як вона у Бога проживає та як її дороге і неоцінне здоров'ячко та як здоров'ячко ж високоповажного і добродійного Панаса Панасовича...

БІДНА І БЕЗЗАСТУПНА ВДОВА КНЯГИНЯ БАШМАЧКА.

Якось-то літнєї, палкої доби од станції Красилівки до села Зачіпилівки, маєтності княгині Сусани Самійловни Башмачки, їхав відомий нам губерський земський агроном Борис Касьянович Діброва. Щоб дістатись од станції Красилівки до Зачіпилівки агрономові треба було багато проїхати землею княгині Башмачки. То був безмежний і віковичний степ, на якому аж до самого села не було а ні жодного селища. Увесь той степ покритий був ріжноманітною, зовсім сухою травою, і в нєму тільки по глибоких балках та по розлогих вибалках стояв старий занечогілий ліс та ще по низьких макортетах витикався рідкий фарабник, а на високих степових місцях вільно перекачувався сухий кучерявий курай. Там було де і проїхатись, було де і розгулятись, було де і розвіяти свої думи та було де і поблукати, коли хто не зовсім-то добре знав свій шлях.

Ото ж, мабуть, і візника агронома Діброви не зовсім твердо знав шлях, бо вже кілька він їхав по степу до села Зачіпилівки, а все ніяк не міг приставити своєго пана до міста. Сонечко то стояло високо і обливало пекучим жаром увесь степ, а то, спустившись нижче, на край небозвода, почало пускати од себе ясні і довгі проміни, і ті проміни почали лягати по степу широкими і ясними пасмугами.

А подорожні усе ідуть і ідуть і все ж таки ніде не бачуть а ні слобідки, а ні хуторка. А чи так же вони ідуть? Чи не збились де з прямого шляху? Чи в ту сторону, куди треба, вони прямують? В цілому степу хоч би тобі одна душа, щоб можна було її розпитати, куди і як саме треба їхати до тієї Зачіпилівки. І візчик і пан уже почали думати, що вони десь загубили свій шлях і що певно їм не прийде тця добратись того дня до села, а десь треба буде ночувати у степу. Коли ось, вискочивши до якоїсь, дуже високої могили, вони несподівано убачили уперед себе якогось-то чоловіка, що їхав не поспішаючись по шляху і злегка дрімав у набокуватій бричці, бо, нахилившись усім тілом уперед, коливався з одного на другий бік брички. Тутечки візчик агронома пристяжив своїх коней, і вони швидко догнали того чоловіка. Але що ж це воно є? На плечах якесь-то старе з довгими, повздош і впоперек, латками лахмання; на потилиці біла, уся драна ганчірка, а на голові... Чи воно старомодний картуз з довгим, одкопиляним уперед козирьком, а чи жіночий капор з широкими крицями супроти палкого сонця в степу?

Теж і бричка... Що воно? Не бричка, а прямо тобі балабайка. І з боків, і з переду, і з задка уся чисто поз'язувана мотузками та канатами та повкручувана уключинами; ті уключини проходили попід усім сподом балабайки, висовувались геть далі задка і ледве-ледве не волочились по землі. На ходу уся балабайка і підкидалась, і торохтіла, і деренчала і черготіла, оддаючи не одним, а цілим морем різних згуків; здавалось, що тут стукотів старий, розбитий та розхлябаний грохот, на якому пересипали сухий та краплистий горох; зда-

валось теж, що тут же заклепував залізне дно якийсь майстро у залізному цебрі; здавалось уп'ять же, що тут вибивав на дерев'яній калаталці ночний сторож, лякаючи ворюг ночної тьми. І далі і таке інше. До такої балабайки і коняка. На високих, постертих, як ті млинові товкачі, ногах, з довгою та худорлявою, як у старого журавля, шиєю, з облізлою, як шерсть у шолудивого собаки, гривною, з куцим, вискубляним та коростявим хвостом—та коняка давно уже ждала до себе кгав, а кгави давно уже ждали до себе коняку. Під коняку і упряж. Дуга уся потерта та поковиряна; з правого боку, укупі з хомутом та з сіделкою та з голоблею, дуже нахилена вниз; з лівого боку, уп'ять же з хомутом та з сіделкою та з голоблею, дуже підсунута вгору. Замість віжок мотузки повчіпляні, а замість черезсідельника драного пояса утягнуто.

Що це воно таке? Чи чоловік, чи жінка? Чоловік! Ні, жінка! Ні, чоловік!...

І не чоловік, і не жінка, а баба! Та ще й дуже стара баба. А коло баби ще й рядняна торба і в тій торбі повно ключів. Ті ключі попробивали собі з боків дірочки і виглядали звідтіля, як виглядають головками крізь нитяну сітку піймані ловцем пташки. Певно, це якась стара клюшниця, що їздила кудись-то у далекий хутір і тепер тюпає додому надвечери.

Порівнявшись з бричкою баби, агроном трохи схилився на бік і гукнув до неї, щоб розпитати про шлях та про хутір та про княгиню Башмачку.

— Слухайте сюди, бабусю! Та чи ви бабуся, чи ви тітуса?

Коняка, що везла бабу, почувши людський голос, зразу тиць! і стала. Стала, спустила голову униз, одкопилила нижню губу і замерла на місці.

— Слухайте сюди, бабусю! Чи ви, може, тіт...

— А що вам треба? перепитала баба якось-то дуже пронизливо і дуже верескливо і роззявила широко своєї рота.

Діброва споглянув на бабу і вбачив, що рот її зовсім провалився в середину, як провалюється колодязь, коли в ній підгніють колоди зруба. Мацалка її уся червона, порепана, як стара бруква, що виперлась із землі і місяців два не бачила дощу.

— Здорові вам!

— Здорові й вам!

— А чи так ми тутечки ідемо?

— А куди ж вам їхати?

— До княгині Башмачки.

— Як до княгині Башмачки, то так саме й ідьте і нікуди не звертайте. По цьому шляхові і доїдете.

— А чи далеко ж їхати?

— А так, що верстов п'ять пробіжете та й усе.

— А не знаєте, чи вона тепер дома?

— Може й дома, може й нема. А ви чогож до неї? Купляти чого, чи як?

— Н--та, є діло... Як що її нема, то може чоловік, або діти є.

— Діти є.

— А великі?

— На хунт не важила, не знаю...

На таке слово агроном осміхнувся, та не осміхнулася сама баба; вона тільки подивилася на агронома якось-то дзизо і зразу звернула своєї коняку на бік з шляху.

— Ну, спасибі і за те, що хоч показали нам, бабусю, шлях до княгині.

— Ні за віщо дякувати.

Тут баба почала натужно смикати мотуз'яні віжки, щоб принукати свою коняку їхати далі. Смиче віжками, а сама кричить: „тпру!“ Коняка, десь знаючи добре звичай своєї пані, теж почала швидко перебирати ногами; але, перебираючи ногами, сама хоч би тобі з місця.

Візчик Діброви довго дививсь з осміхом на таку кумедію, а далі, не видержавши, збив свої коні убік, обігнав бабу з її балабайкою і замівся геть уперед по шляху.

Верстов з дві бричка Діброви бігла по рівному і гладенькому шляху; потім того шлях той почав спускатись потроху вниз, і тут перед очима подорожніх почали виявлятись хрест, башти, крівля, потім і вся будівля білої мурованої церкви; за церквою виявивсь панський будинок; геть далі будинка, ліворуч, велике і розкидисте село, а ще далі широкою стежкою вилиснув і самий Дніпро. Ще хвилин п'ять-шість, і бричка агронома уже була коло штахетки, що одгороджувала панський двір од степу, і коло воріт, що були в кінці штахетки. Але що ж це воно за штахетка така? Де-ни-де стирчав в ній стовпчик, де-ни-де коло стовпчика балясина, де-ни-де коло балясини убоге деревце.

В самих воротах однієї половинки зовсім не було; друга скочила з верхнього гака, похилилась на бік, немов та п'яна баба, і ось-ось готова була зовсім упасти на землю, і тільки ждала того, коли хто-небудь буде чи йти, а чи їхати крізь ті ворота, щоб тут же і накрити його і поховати під собою.

З лівого боку до самих воріт надходила довга і глибоченна ярюга, вимита весняною водою і певно не зразу, а за кілька десятків год. Та ярюга теж ось-ось

готова була розвернутись і проковтнути і самі ворота, і самий будинок, і самий двір, і самий садок, що тягнувся за будинком по край берега річки Дніпра.

Візчик агронома не наслідивсь їхати крізь такі ворота і, завернувшись назад, поїхав на чорний двір. Сам же пан агроном виліз із брички і пішов до будинка пішком.

Та що ж це воно тут і за будинок такий? І хто воно тут у такій руїні живе? Певно колись-то будинок цей, зробляний у один поверх, з просторим зверху мезонином, з великими вікнами і з широкими дверима, певно непоганий був. Але він уже давно і мабуть дуже давно мертвим трупом став. Усе на нєму оботліло, як на тому кистякові, що кілька років лежав в могилі, а потім висунувсь із під землі на світ. Вікна в нєму вигл дали темними, нічим не закритими дірками, які, замість скла, затуляні були де-инде клаптями паперу, а де-инде і зовсім забиті віконницями. Налишники, колись то теж і штучні і чепурні, тепер усі поодставали і порозхилялись, один у один бік, другий у другий. Усі двері в будинку, теж колись-то міцні і суцільні, давно уже і порозсихались, і потріскались і поодвисали, і коли одчиняти їх, то треба спершу довго і кріпко торгати об дошки помоста, а потім уже боком просовуватись крізь них у середину кімнат. Щікотурка на будинку геть скрізь поодставала і оголила через те усі стіни; тільки й зосталась сама кленцовка, та й та теж на половину обвалилась і немов тая стара ганчірка метлялась на стіні. По краях довгого, але вузького двору, окрім панського будинка, тільки й було всієї будівлі, що невеликий мурований флигель та будинок для управителя та завалюща

стара станя, а коло чорних воріт дерев'яний голубник, такий, що тільки й ждав він або свині, або ж коняки, щоб почухалась коло нього і зразу звалила його на бік. Флигель стояв на високому місці і уже зовсім зсунувсь униз з сугорка: один ріжок його зверху і до самого низу тріснув і одійшов геть од стінки і певно давно б уже лежав на землі, як би не ті товсті беревела, що звідусіль його і підпирали і притуляли до стіни. Сад теж, хоча він простягся уподовш високого і відкритого берега Дніпра, був і занепоголений і занедбаний, і в ньому тільки тих і дерев, що стара, суховерха та мохнова окація, або ж дика груша, та такий же, як що не гірший, бузок.

Агроном Діброва, уступивши у двір, шатнувся був зразу до панського будинка, але не вбачивши там жодної живої душі, пішов ходити скрізь по двору і уже геть кінці всього довгого двора знайшов якогось-то хлопця—тонкостеблика, год дев'яти з роду, і поспитав його про княгиню. Хлопець одповів йому, що княгині зараз дома немає, а що вони ось-ось, як невидко, вернутця додому.

Тоді агроном із двору пішов у сад, а із саду пробравсь аж до самої річки і там посів на скелі, ждучи прибуття княгині. Дивлячись зверху скелі на річку, на острови, що були серед річки, на ліс, що ріс на островах, на невеличкі водяні млини, прип'яті коло скель, близько берегів річки, він любовався чудовою картиною Дніпра, але тут же сам себе питав, що ж це воно за княгиня така тутечки живе, що ото у неї такий будинок, такий двір, такий садок і така скрізь пустота, що тільки в ній, тільки й знайшлася одна жива душа та й та аж на самому кінці двора?

Тим часом сонце уже зовсім сіло за горою, і в повітрі потягло од Дніпра м'ягкою і свіжою вохкістю.

Посидівши з півгодини міста коло річки, агроном спустився з скелі і знов потяг до саду з тією думкою, чи не прибула княгиня із степу додому. Він пройшов увесь сад, піднявся по головній стежці вгору і тут тільки що наближивсь до будинка, коли баче, до кганку під'їзжає та сама замушкарена коняка і та сама балабайка з старою та скозубляною бабою, які він тільки що бачив у степу. Коняка дотюпала до кганку і тутечки одразу тиць і стала! „Що це воно таке?“ несамохіть спитав сам себе агроном і несамохіть спинивсь на місці.

Ось з підземелля будинка вискочив несподівано босий, в широченних штанях, бородатий і закузманий мужичака і почав висажувати стару бабу попідруки із брички. Швидко до мужика надбіг і той самий маненький хлопець, пурик, що був перед тим на задвірках, і теж миттю кинувся до брички і одразу вихопив звідтіля торбину з ключами. „Та що ж це воно справді таке?“ знов сам себе поспитав агроном.

А баба тим часом, випручавшись із своєї балабайки, простягла уперед себе ноги і почала ловити ними підніжку, яка прибита була збік брички. Агроном зненацька споглянув на ноги баби і вбачив, що вона була зовсім набосоніж, що на ногах у неї були, замість черевиків, якісь-то шкуратки—шлёпанці, усі в дірках та латах, і крізь ті дірки світились голі та зашкарублі п'яти.

Спускаючись з підніжки на землю, баба тая якось-то запнулась за кінчик підніжки своєю спіндерею, і тут у неї підметок на шлёпанці так зразу й роззя-

вивсь, неначе віко в скрині, а все хламіття так і заворушилось, неначе ганчірки на тину од вітру.

— Панаско!

— Чого зволте, ваше сіятелство?

— А хто до нас приїхав?

— Не можу знать, ваше сіятелство.

— А що ж він питав?

— Питали, чи дома ви, ваше сіятелство.

— А ти що сказав?

— Сказав, що вашого сіятелства зараз дома немає, а швидко будете.

— Що ж він купляє що, чи...

— Нічого не казали, ваше сіятелство.

— Чому ж ти не спитав?

— Забувсь, ваше сіятелство.

— Ах, ти ж падлюче твоє мнясо! Ах, ти ж пурлет собачий! То скільки ж раз я тобі казала, щоб ти питав, як хто приїде, чого воно и до кого воно? А де ж він єсть?

— Пішли до саду у проходку.

— Як? до саду? А може ж то од справника уп'ять за якою-небудь недоїмкою? Ах, ти ж падло червиве! Та нащо-ж ти пустив ёго у сад? А ти, старий пес, росхондей бородатий, де тоді був, як приїхав той пройди-світ?

— Я товк, ваше сіятелство, сіль у ступі, той не чув.

— Ти уже й голови своєї на плечах не чуєш.

— А Гапка суччиної віри стервига, зевеха, припинда, падлюча куйда, де була?

— Вона ставила управителеві самоварь.

— Це ще що за новина? Управителеві ставила самоварь! А вона знає, яке дороге вугілля? Не сміть міні

ні якому управителеві ставити самоварь! Нехай скаже ёму, що од самоваря може бути пожежа...

— Слушаю, ваше...

— Ах, ви, прокляті! Ах, ви зрадники! Ах, ви каторжане! Щоб на вас на всіх коняча завина напала! Щоб ви... Та може ж то приїхав такий харцизяка, що „взискує“ скрізь гроши? Де ж я ёму їх візьму? Може ж він де сидить у саду та стереже мене, щоб „вручити“ ту анахтемську повістку?

З цим словом баба одразу повернулась і пошкандибала у кімнати.

— Милосердний Боже, що ж це воно таке? Та не вжеж оця стара чмакалка і єсть сама княгиня Башмачка? Та не вже ж це володарка сорока вісьми тисяч десятин землі? Оця забейкана старчиха, оця брудка шквара, що ходє набосоніж, що світе голими п'ятками, певно і єсть княгиня Башмачка?... А певно, що вона!

Першою думкою агронома було зараз же ити та шукати своєго візчика та тікати звідціля далі. Але він, пройшовши разів два по стежці в саду і трохи заспокоївшись, знов надійшов до будинка, щоб явитись на очі княгині і випрохати у неї дозволу оглядіти її місце, всі вгіддя і неугіддя її.

В прихожій ёго вистрів той же таки босий, бородатий і в широких штанях мужичака, що висажував княгиню із брички, і поспитав, звідкіля і чого ёму треба.

Агроном сказав, що він іде із губерні і має діло до княгині. Слово „губерня“ заспокоїло мужика, і він надійшов до дверей кімнати, в якій сиділа княгиня, замкнувшись на замок з приводу прибуття якогось-то невідомого їй пройди-світа.

— Ваше сіятелство!

— А що ти?

— Цей пан приїхали не од справника, а сами од себе із губерні.

— Із губерні?

— Із губерні ж.

— А ну клич ёго сюди.

Агроном наближивсь до дверей і став на місці.

— Хто ви такий, звідкіля і чого сюди приїхали? запитала княгиня агронома крізь двері, сидячи усе ж таки за замком у другій кімнаті.

— Я із губерні, агроном Борис Касьянович Діброва.

— А чого ж це ви?

— Та бачите, я...

— Може ви по недоїмку?

— Ні, княгине, я тільки оглядаю скрізь вгіддя і неvgіддя.

— Так ви хто? адвокат?

— Ні.

— Може чого купляти?

— Ні, я їздю скрізь насаждати культуру.

— А, он що! А вид же у вас, білетик, хто ви такий, є?

— Е, княгине.

— Предъясніть,—подивлюсь.

Агроном мовчки вийшов із будинка, мовчки розшукав свого візнику, мовчки розчинив у бричці чамайдана, достав звідтіля свого білета, загорнув ёго у клапоть газети і приніс у прихожу. А як княгиня усе ж таки сиділа за замком у другій кімнаті, то він доручив свого білета тому ж таки Гараськові і велів ёму пере-

дати княгині. Гарасько, одібравши білета, нахилився колінками до помосту і по помосту просунув ёго крізь щелину у другу кімнату до княгині. Чути було, як княгиня наблизилась до дверей, як вона нагнулась до самого помосту, як узяла у руки білета і як почала ним шелестіти. Довго вона перегортала та шелестіла тим білетом, а потім того таким же порядком нахилилась низько до помосту і просунула білета попід дверима у прихожу, та тільки просунула самого білета, без того клаптя паперу, в який він був обгорнутий. Хвилин дві після того двері в кімнаті одчинились, і княгиня вийшла до гостя.

— Вибачайте, що я вас потурбувала, заговорила вона дуже м'ягко і дуже солодко до пана агронома. Тепер ті полицаї тільки те й знають, що іздять скрізь та панів обдирають. Так ото я думала... Еге—ж...

Видимо було, що княгиня дуже пильнувала про те, щоб говорити з гостем і люб'язно і привітливо; а те, що вона уже і бачила ёго і говорила з ним, про те вона хоч би тобі слово: неначе то була і не вона і не тінь її.

— Знаєте, тепер такий світ, що рідних дітей бійся.

— То так, княгине, то так!

— Так ви справді агроном Діброва?

— Він же.

— От той відомий, що... Так це ви обдивляєтесь, які тут у нас місця, та насаждаєте культуру?

— Як що можна, то дозвольте, княгине.

— Як би я вам подякувала, коли б ви міні доставили хоч півмішечка отієї пшенички... усе б таки був спомин...

— Та я, княгине, з собою того не возю.

— Ну, хоч американської кукургузки, качанців з десяток. Я б вам де що і перекинула за ваш подарунок, так я бідна, беззаступна вдова, нікому мене ні застояти, ні од лихих людей оборонити, нічого теж з мене і взяти. Сами згляньте: що тут у мене єсть залишнёго?

Агроном перевів очі од княгині на те, що було округ неї і несамохіть задививсь. І справді, хоча він уже чи мало прожив на віку і чимало бачив чого у світі, а такого, як у княгині Башмачки, ще не бачив ніде.

В прихожій, попід стінами, стояли некрашані і дуже засмальцёвані скамниці, простого селянського роблива; насеред прихожої стояв теж простий і теж засмальцёваний стіл і коло того стола невеличкий, покривляний і потрісканий ослінчик. Та прихожа видимо правила у княгині і за буфета, і за столову. В самих кімнатах стояли старомодні, з драною шкірою, і з клоччами конячої, чи собачої шерсті креселка. Мухоти по всіх кімнатах було такого, що як шугнула вона зразу та як загула та як закружлялась, то неначе то були не мухи, а цілі шершні де-небудь у старому і великому дуплі дуба. Опріч того по всіх кутках, по всіх закапелках кімнат понакладано та понаваляно було скрізь динь, кавунів, ханёк, горгопок, гарбузів, і все те гнило та оддавало кислим та важким, як у винниці, духом. На всіх одвірках, на всіх підлокотниках, на всіх стінках понапуплювано було усяких торбиночок та торбинок та панчох та ворочок і в них скрізь понасипано було насіння, кісточок, зерен. Уряд з торбиночками та торбинками

понавішувано було усяких скрутнів колосся та квіту, та коріння, і все те усіяно було, неначе дрібчастим маком, мухвою і все те було страшенно і закаляно і запаскуджано, і коли хто торкався до того рукою, то рука ёму приставала, неначе до терпентини, або до меду... А до всього того ще й мишви тієї такого, що од одного духу мишачого душа прохалась із тіла. До мишей та ще й молі: от неначе тобі заверюха зімнєї пори у степу, то ото так та міль скрізь по кімнатах...

Агроном роздивлявся на все те, неначе він приїхав до Китая, або ж опинивсь де-небудь на всемирній виставці...

— Так ви кажете, що пшениці не возете?

— Ні, княгине, не вожу. Удруге, як приїду, з великою охотою.

— О, та який же ви добрий! У вас, бачу, дуже широка і певно артистична душа... А ви таки із губернії?

— Із губернії ж.

— А раніше де жили?

— У Петербурзі.

— А не знаєте там таких, що іздять по економіях та купляють хліб, або сімня, або ж...

— Ні, княгине, таких не знаю.

— Я, знаєте, бідна вдова, то міні нічим і обіпертись... А тутечки не встрівали таких купців?

— Не встрівав і тут, княгине.

— Це шкода. Не так шкода, як невигода. Ото так розумні полякі кажуть. А ви сами не з поляків?

— Я, княгине, українець.

— Українець? А мій батько—спаси ёго царство небесне—був із Польщі і мав високий чин гофмейстера Височайшого двора. А рід ёго прямо од короля Батури.

Усіх він нас, панночок, виховав у Смольному інституті, а тепер я уже кілька років удовою, то як тут у Божому світі доживати своєї віку? Як би міні стільки, як ото у князя Орлова, триста тисяч десятин землі, а то з чого міні потягти?... А що не могли-б ви, як ви жили у Петербурзі та ще ви такий преславний агроном, що вас усі в столиці і знають і поважають, не могли б ви—спасибі вам—поклопотатись здобути міні пенсійку? Я, знаєте, бідна і беззаступна вдова, на мене і всі діти мої осоружились...

— За це, княгине, не берусь,—ви уже пробачте.

— Гм, гм... А у мене он тамечки, за будинком, єсть пепелище і на ньому під Великдень горять свічки; так то, кажуть, клад перечищається. А що ви не взялись би розкопати те пепелище?

— Я б радніший був вам, княгине, як—небудь прислужитись, та на превеликий жаль у цій ділі зовсім нічого не розумію.

— Ах, яка велика шкода!... А оцього паперця вам нетреба?

— Якого паперця, княгине?

— Оцього, що ви... що ним ваш білетик був обгорнутий...

— Паперець, що білет ним був обгорнутий? здивовано перепитав агроном.

— Еге-ж, еге-ж! осміхнулась стиха княгиня, і в її посміху почулось стільки м'яккості, стільки пріязни і стільки ласкавости, неначе вона держала в своїх руках щось таке коштовне, таке неоцінне, чого не мав у себе і самий великий у світі багатирь—дука.

— Паперець? ще раз перепитав агроном, не розуміючи, на що їй той папер здався.

— Я бідна вдова, то до мене і газети не доходять.

— А!... несамохіть вирвалось із уст агронома. Он воно що! Зробіть увагу, княгине...

Од таких слів агронома лице княгині зробилось зовсім блаженним і засіяло великою і невимовною радістю.

„Так, так, бідна вдова, бідне королівське поріддя. Усёго у неї й достатку, що сорок вісім тисяч десятин землі“, промайнуло в голові агронома..

Тут Діброва ще раз одвів очі од княгині і ще раз споглянув на ту убогу обстанову, яка була в князівських кімнатах, на ті рої мухви та молі, що скрізь літали по кімнатах будинка; ще раз потяг до себе того паху од мишви та од овощу і вивів, що більш ёму тутечки нічого робити. Він нешвидко підвівся з місця, низенько уклонився княгині, щиро подякував їй за дозвіл оглядіти найкращі місця в її власності, близько Дніпра та селища, і вийшов геть із будинка.

Коло панського кганка агронома Діброву вистрів хлопець Панаско і подав ёму ёго плащ та палицю. Діброва, прийнявши те од хлопця, усунув ёму в руку златого і одійшов далі, де стояв ёго візника з кіньми. Але тільки що він завернув за причилок будинка, як ось княгиня крізь розчиняне вікно зразу гукнула до себе хлопця. Діброва несамохіть спинивсь за кущем бузка і пристояв.

— Панаску! Це тобі пан дав на чай?

— Дали, ваше сіятелство.

— Багато?

— Злотий, ваше сіятелство.

— А не більш?

— Ні, тільки, злотий, ваше сіятелство.

— Брешеш, собача дитина!

— Ійжи — Богу, злотий.

— Давай сюди!

— Ось він.

— А ну вивертай кишені Може він більш дав?

— Щоб міні луснути, тільки один злотий!

— Давай сюди, кажу, бо ти ще малий і не тямиш, яка в тих грошах сила.

Тутечки як раз до Діброви підїхали коні, і він, сівши в бричку, швидко із панського двора замівся на село, прямо до старости, щоб через нїго знайти собі у якого-небудь дядька чистеньку хатку і там заночувати.

Але розшукавши старосту, він несподівано дізнав, що в селі Зачіпилівці уже більш місяця „пробуває якась-то комісія інженірів, що проміряє глибиню та мілиню Дніпра і заводе собі те все у книги“. Агроном прямо й потяг до інженірів.

Через хвилину міста він уже надривався од регіту, розповідаючи інженірам про те, як він стрівся з княгинею у степу, як взивав її то бабусею, то тітусею, як потім здивувався тому, що тая бабуса, чи хоч тітуса та була сама княгиня, як вона перелякалась єго приїзду, як доправляла у нїго єго білета крізь замкнуті двері, як довго наникувала єму про те, щоб він подарував їй клаптик паперу, а нарешті як у своєго хлопця одібрала того злого, якого він подарував на чай хлопцеві.

Інженіри, слухаючи те, і собі так реготались, що аж за живіт брались, аж слёзи їм котились із очей.

— Ну, шановний добродію Борисе Касьяновичу, живучи тутечки уже кілька тижнів, теж і ми і надивились і начулись багато про цю княгиню Башмачку:

це пані дуже закручана. Стара вона така, що уже й забули, скільки їй і год зроду.

— Та скільки ж їй?

— А ось скажіть, скільки?

— А чума її знає!

— Вісімдесят вісім.

— Ото!

— Еге ж, а ість і пье йдосі так, що й за молодого справитця. Та це ще ни що є, а тут як розказати вам усе про неї підряд, так ви того і в романах ніде не вичитаєте. Живе вона одна, самотою. Було коло неї кілька дочок, так вона держала їх гірше, ніж крепаків. Голодом заморяла, ходу нікуди не давала, а одягала у таке, як ото міщанки роблять із нанкової та перкалєвої матерії запинала на вікна: стара баба із крепачок Івга пошиє кожній по спідничині, та й ходять ото князівни так. А уже про черевики і не кажи: завжди, опріч зими, босі ходили. Так щоб зовсім не згинуті од голоду, бідні князівни потай од матері бігали до кухаря та там ото і живились. „Чого то ваші князівни та все лазять крізь вікно у поварську по-за будинком“? Оце питає хто сторонній у баби Гапки. „Та ото ж бігають до кухаря, щоб не бачила стара княгиня, істи, бо вона усіх дорікає, що вони багато ідять, через те такі й гладкі. А от я, каже, так я, як пташка. А вона раніш усіх підхопитця з ліжка,—коли у гаспіда й спить?—позьідає усі сливки та поість масло, а тоді й каже що вона, як пташка“...

Так ото, чуєте, добродію, додержала княгиня отакечки дочок до того, що вони уже й попереростали, а заміж усе не оддає, щоб бач не виділяти ім паїв землі та через те не знищитись. Так одну у неї видер

якийся невеличкий панок, а другі довго видавали лихварям векселі та ото тим і жили, а потім терпіли, терпіли та, одна по одній, і повтікали та й поодружились аби з ким. А тоді уже давай заводити з матірью позов. Та вони собі наняли адвоката, а вона собі, та такечки цілий вік і тягаютьця.

— А чоловік же її як?

— Чоловіка вона і затуркала і пошила у дурні, бо запевно і не любила і не повожала ёго; усю землю ёго вона вимантачила на своє мня, а ёму почала видавати на прожиття щодня двадцять, тільки двадцять, як в аптеці, зернин кофію: хоч дивись на них, хоч розтирай та пий з них кофій. Так він, бідолаха, терпів, терпів од неї, а потім схопивсь та й подавсь аж до Парижа та там десь на п'ятому поверсі, у манюсюренькій кімнатці, і Богові душу оддав.

Як приїхала вона до Парижа та як покликала із посольства руського батюшку, то той батюшка гляне на таку велику бідоту та й витягає із кишені кілька десятків франків на її убожество. Аж там саме тоді трапився один руський генерал, таки ж родич княгині, та й каже він батюшці: „Що це ви, батюшка? Та у неї сорок вісім тисяч десятин власної землі“!

— Оце так княгиня!

— Еге-ж! А після смерті князя вона таке прирозуміла. Щоб не платити великих грошей за провоз мертвого тіла із Франції в Росію, вона усунула труну з мерцем у куфу з тирсою та замість краму та й повезла до кордону. Але хтось-то і досмикавсь до того та й доніс туди, куди треба; так те мертве тіло на кардоні заарештували, а з княгині узяли утричі більш, ніж насправді коштувало... Та це ще й не все: поховавши

своєго чоловіка, княгиня швидко заслала на Височайше ім'я прохання, щоб їй видали за допомогу, як бідній і стародревній удові.

— Ні, ви розкажіть, Карпо Григоровичу, що вона з нами оце недавнечко зробила.

— Та що ж вона?

— Бачте, купили ми собі тутечки у одного дядька поросю, щоб зарізати його під свято; а те поросю візьми та й і втечи та прямо до княгині у сад, а вона й спіймала його; спіймала та й зарізала і з'їла.

— Та що ви? Ха! ха! ха! от мара світова! Ну, а ви що ж їй?

— А що ж ми? У суд! Звичайно не для чого инчого, як тільки для сміху. Мировий і присудив з неї два карбованця. Так ни як їй не вручать повістки, щоб заплатила тій гроши. Ото ж вона, мабуть, думала, що і ви до неї з тією повісткою...

— Ні, а як вона пригостила у себе губернатора?

— А це ж як?

— То бачте, їхав якимсь-то по губернії губернатор із ним аж десять чоловік усякого стану чиновників. А її зять, Степан Михайлович Сторчовух, запобігаючи ласки високого начальства, запрохав губернатора до Зачіпилівки обідати та ще й заночувати. Губернатор згодивсь. Тоді Сторчовух велів привезти у хутір од себе посуд, харчі, хрухти, вина, а ліжка та матраси узяв із губерської земської лікарні, ті що провітрювались на дворі після виходу з лікарні хворих... А княгині те й на руку ковінька: для неї тільки тієї й турбації, щоб вітати гостей у власному будинку; шанування гостей не буде нічого за-для неї коштувати, а за те слава пробіжить по всій губернії, що он як

вона трактувала дорогих і високих гостей—чисто по-царськи.

Ну ото і біжить губернатор по шляху на Зачіпилівку із своєю свитою. Коли тут назустріч ёму председатель земської повітової управи Кравченко. „Ви куди прямуєте, Михайло Петровичу“?—„До Ступачівки, ваше превосходительство.“—Кидайте вашу Ступачівку та ідьмо до княгині у Зачіпилівку“.—Та я, ваше превосходх... пробачьте... діло велике“.—„Яке там діло? Ідьмо“!

А той пан Кравченко та добре знав княгиню Башмачку та ото й одмовляєтця. „Нічого там! Ідьмо“!...

Приїхали.

І княгиня, і зять її Сторчовух дуже вітали дорогих і високих гостей.

Ну, ото посідали обідати.

Коли ось лакей почав розносити суп гостям. Розносив, разносив, аж дивитця, трём не стає. Біжить тоді пан Сторчовух до кухаря та змаху як накинєтця на нёго: „Що це ти сцапів, чи що, що не вистачив на нёго: „Що це ти сцапів, чи що, що не вистачив на всіх гостей супу“?—„Та чим же я винен, пане, коли княгиня заховала половину того супу“? Хі, що ёго тут у Бога робити бідному Старчовухові?“. Ускочив у столову та регочучись і каже до гостей: „Вибачайте, вельми шановне добродійство: довго вас ждали, так суп у кухаря наполовину викіпів“. А княгиня сидить та й каже до зятя: „Он бач, он бач, який він у вась дурень, той кухарь“! Гості те все зразу обернули в жарти і почали реготатись з кухаря і тут же поділили проміж себе той суп, що був розлитий по тарілках, і прийнялись за їжу. Председатель управи, вважаючи себе за незваного гостя, тут же гукнув до

своєго лакея, щоб він утяг подорожній кошик з їжою та з винами, і все, що було в тому кошику, велів викласти перед княгинею. Так княгиня як підсіла до того кошика, то швидко забула і про суп і про всіх гостей своїх. Та ще до того той пан председатель на останку узяв та й подарував княгині усе, що зосталось після закуски у кошику. І, братця ж мої, як же вона після того вихваляла ёго! Що такого чоловіка, як той Кравченко, то й на світі десь инчого немає...

А увечері того ж таки дня, коли лакей позасвічував скрізь у будинку свічки і коли гості посіли гуляти у карти, княгиня, шкодіючи світла, бігала скрізь по бокових комнатах і все гасила свічки, а за нею слідком ходив скрізь зять і знов запалював їх. „Іване! Іване! гукала княгиня до лакея. Це ти, дурню, свічки запалюєш“?—Ні, ваше сіятелство, це Михайло Петрович“. „Гм, на що б ото я запалювала їх, коли на дворі так місячно“?

Другого дня пан Сторчовух велів готувати обід уже не на десять, а на п'ятнадцять чоловік, і сам раз-по-раз бігав до кухаря та пильнував страви, щоб ціла була. Так княгиня після того аж цілий тиждень доїдала губернаторські недоїдки та все вихвалялась, як то вона розкішно трактувала у себе високого гостя: „Поцарськи, а певно поцарськи“!

— Ні, а як ще до княгині приїздила її двоюрідна сестра?

— Це уже було инако. Приїхала до неї двоюрідна сестра, генеральша Червінська, подивитись на чудові місця в Зачіпилівці, коло Дніпра, та й спинилась як раз близько княгининого садка. А княгиня баче крізь вікно таке лихо, та зразу до своєї Гапки: „Гапко!

Гапка! біжи мерщій до отієї пані, що спинилась он-дечки коло нашого саду та скажи, що княгині немає дома". Гапка вихопилась за ворота та швидче до генеральши: „Нашої княгині немає дома, пані"! „А де ж вона"? „Десь поїхали".—„А далеко"? „Аж, аж... до Петербурга, чи"... „Ну, нічого, душко: я ось тутечки, коло вашого саду одпочину та підзакусю та подивлюсь на ваш Дніпро та й поїду собі додому".

Вилізла генеральша із карети, сіла на скельці і дивитця; дівчина її розклала перед нею на травці серветку, на серветці розставила пляшки з винами і усяку з'їжку; тоді генеральша узяла у руки ножа та виделку і почала трапезувати. А княгиня баче таке крізь вікно та не знає уже, що їй і робити. Як заюхтирилась, як заюхтирилась, та то в те вікно, то в друге: мука та й годі! А генеральша сидить собі, неначе того й не бачучи, та роскошує. Мучилась бідна княгиня, мучилась, а далі таки не видержала: підняла своє плахіття та швидко в сад, а з саду до генеральші: „І скажи, шерочко, яка дурна моя Гапка: я їй веліла сказати, що я тільки що повернулась із Петербурга, а вона, бісова путря, сказала, що я тільки що од'їхала. Іжи-Богу моєму! Так оце я сама вийшла тебе провідати".—„Нічого, шерочко, сідай-но ось тутечки, коло мене, та підкріпляйся після далекої дороги"!...

Так княгиня як сіла та як почала сопілити, то швидко на серветці і крихотки жодної не зосталось. „Ну, каже генеральша, так от же що: у тебе у прихожій висить патрет моєго діда, списаний на папері, дай міні ёго, спасибі тобі: це захотілось міні синові угодить. Що б ти хотіла за нёго, як би так для

мене"? Шкода велика була княгині розставатись з тим патретом, а генеральша усе таки намагається, та тихим видом до неї: „Я тобі, каже, і того дам, і того пришлю, і сього подарую“. „Ну, добре, то я вже тобі дам, тільки без рямців,—рямці міні самій треба“.

— Ну, що ти скажеш? Рямців їй шкода! Чиста тобі шкниря!

— А ось Василь Василёвич, то він власними очима бачив, як княгиня прогнала од Дніпра одну учену комісію. Та як розказував нам, так ми чисто аж кишки собі порвали од регіту.

— Яку комісію? За віщо?

— Та це, бачте, їхав тутечки, повздовш берега Дніпра, один учений розвідач; такий, що досліжує ґрунти землі, а з ним їхали ще маршалок суміжньої губернії та полковник генерального штабу з двома фотографами, та дізнала про ту комісію княгиня. Баче, що лихо, що скільки воно коштуватиме, коли вони,—не дай Боже,—та завернуть до її господи, та й одрядила свого приказчика, щоб він гнав ту комісію дрюком од Дніпра, немов крадіїв, або злодіїв. Приказчик і вискочив. Вискочив та й кричить: „А що вам тут треба? Гетьте звідціля! Що ви тут видивляєтесь? Може, щоб уночі украсти що?—„Як то украсти? Хто украсти? Де твоя пані? Ми“... „Княгині немає дома, а я вас не знаю, що ви таке єсть.“—„Не знаєш? Я ось такий, а це такий.“—„Ну коли не хочете покуштувати кія, то гетьте к бісу! Багато тут вас таких“... —„Якого кія? кому кія?“ несамовито зарепетував пан маршалок і, неначе опечаний гарячим жигадлом, одразу як ухопе в руки револьвера та на приказчика! „Убью, як того собаку!“ А той тоді баче, що лихо, та навітікача

та в млин та хлоп дверима та й зачинивсь! Та тоді сидить у млині та й вигляда звідтіля крізь щелину, як горобець з—під колодязя. А пан маршалок собі до млина. Та прибіг та давай ёго штурмувать. А члени комісії слідком за паном маршалком. Та хапають ёго за приполи та вмовляють усяко та виривають із рук у нёго револьвера: „Що це ви? Що ви, Леониде Івановичу? Та заспокойтесь Бога ради! Оце ми, учена комісія, та будемо стріляти серед дня людей“? Та ледве, ледве одтягли ёго за приполи од млина. Та що вже сміху було після того, так я вам кажу!... І це певно княгиня боялась, щоб тая комісія та не затягла до неї та не об'їла її, через те і зробила їй таку кумедію.

— Еге ж, закликати гостей до себе, то вона не любе, а як іздити у гості, то це їй краще меду ще й вина, як той казав. Вона оце як іде до своїх родичів, то завжди сунетця на десятёх підводах з десятима людьми, щоб ото, яко мога довше, прожити і прогудуватись про чужий кошт. Та як сяде за стіл, то однією рукою кладе в рот, а другою зразу в кишеню і за пазуху; куди тільки можна, туди й ховає; та также штучно хова, що рідко кому і в око вкинетця. Та все умете, що там ни буде. А сяде чай пити, то цукор кладе і в середину склянки і опріч того ще й в руку бере та тоді й п'є. Та накладетця иноді так, що тут же коло столу....

— А що б же тобі загладило! От то!....

— А як приїде ж вона до своёго зятя Сторчовуха, то ото усі люде хоч з дому біжи. Візьме там гувернантка, чи хто друга за обідом апельсина, княгиня зараз же почне вчитувати їй, що так робити негоже.

А та бідна, слухає, слухає, а тоді при всіх гостях як ридне плакати! Та з-за столу та й геть із дому Сторчовуха...

Ні гувернанткам, ні лакеям нема од неї спокою. Шкода їй велика, наприклад, коли виїздний лакей пана Сторчовуха у погоду та почне надягати на себе панську ліврею та ще й капелюшка. „Миколо, і як тобі погано в лівреї та в капелюшку, як би ти знав! Зовсім тобі не до лиця. Ти в пальто куди статурніщий, ніж у лівреї“.— „Ні, ваше сіятелство, у пальто я далеко не такий показний, як у лівреї“.

А то воно, бач, княгині шкода велика панської лівреї та капелюшка, а лакеєві шкода власного пальто та картузика, то ото вони одно перед другим і придуряються...

Коли до пана Сторчовуха з'являються гості, то княгиня усеж таки, як кажуть там, стережетця політики: „Я дуже рада, дуже рада вас бачити“. А потім зразу вибіжить у другу кімнату, тут же гірко вилаєтця та ще й на поміст плюне: „Ху, мужик! чабан!... Миколо! Миколо! А ти для чого, дурню, до чаю поставив сухарчиків та варення“?—А то ж веліли, ваше сіятелство, Михайло Петрович“.— „А ти б зрікся; він би, той скотарь, пив і так, самий чай, без сухарів і без варення“.

Головний бог княгині, найтаємніше її святее святих—це гроши. Грошам вона поклонялась, грошам служила, грішми марила, на гроши усе міряла. Через те для неї не було нічого гіршого, як платити кому гроши. От то вже їй! Тут вона буде торжитись і змагатись чисто до загину: „Та уважьте, уважте таки, чоловіче добрий, бо я бідна і беззаступна вдова“! Щоб не стеряти на що-небудь і як-небудь залишньої копійчини, вона не стидаетця виканючувати що угодно і у

кого завгодно. „Піди, Семене, до крамниці та попрохай там у крамаря коробка та мотузків“. — „Та соромно, ваше сіятелство, ходити та старцювати. Уже я кілька разів туди бігав та надокучав крамарю“. „Чому соромно? Соромно украсти, а прохати несоромно“...

Кравцовій за сукні княгиня завжди не додавала грошей: хоч ти там сядь серед долівки та й плач, а всіх грошей не дасть. Як збіднитця перед кравцовою, як почне їй доводити, що яка то вона безсчасна та як їй гірко на світі жити та як її усі і грабують і обманюють,—сама бідніща на світі людина та й годі! Ото у неї тільки й плати, що на ній! Так тая кравцова слухає, слухає та з тим і піде. Одна тільки якось-то знайшлась така, що не повірила княгині, а, вислухавши її сповідь, узяла та й подала до суду, так княгиня мусила заплатити кравцовій і опріч долгу ще й „судебныя издержки“. Так затеж і вичитувала вона їй після того молитви: аж на два криласи!

— От таке ж було, як оце ви кажете, Карпо Григоровичу, і з одним професором, хранцузом, що приїхав був у Зачіпилівку учити її онучка, сина пана Сторчовуха. Дізнала вона, що зять її пан Сторчовух та поєднався з хранцузом за сто карбованців на місяць. Хоча то гроши були і не її власні, а проте тож яка велика сума! Як почала вона того безсчасного професора тягати до себе щодня та умовляти, як почала! Доводе йому і те, що у неї погані урожаї, і те, що тепер усе на світі дорого стало, і те, що пожари геть попалили її добро, і що вітри та гряд повалили скрізь хліб у степу. А він, собачої віри хранцуз, ніяк не вважає на те і ніяк не поступаєтця перед княгинею. Так щож вона йому за те і виробляла? Посядуть за

стіл обідати, то коло онука стоїть ласіща страва, а коло професора гірша; коло онука пляшка хоч з крапельиною чогось-то схожого на вино, а коло професора пляшка порожня, без краплі того; а почнуть прачки прати сорочки, то на сорочки онука є крахмал, а на сорочки професора нема, і ходє бідний професор з таким коміром у сорочці, що тіліпаєтця ёму по шиї, як ганчірка на кілку. І хоч би ж ті гроши та мусила платити сама княгиня, а то ж її зять Сторчовух. Ото ж їй шкода не тільки власних, але й зятевих грошей.

Та знаєте, добродію Борисе Касьяновичу, про цю княгиню Башмачку, як усе розказувати, то мало хто їй повіре.

Вона ондечки, шкодіючи води, ніколи не буде вам мити чайного посуду: такєчки чай засипає, такєчки й заварює, так і пьє, нічого того не миючи. І як би ви тільки побачили, який у неї посуд! Який у середині того посуду леп! Полуда та ї годі. Чай пьє при місяцю, щоб не палити свічок; а немає місяця, пьє зразу після заходу сонця; лягає спати, коли кури йдуть до курника та сідають на сідало. Шкодіючи дров, зімою сидить цілі дні у холодних кімнатах і тут же доведе сама собі, що це дуже здорово на тіло і дуже легко на душу. Коли вона дома сама, ніколи не велить готувати обіда, шкодіючи дров; теж коли вона сама, ніколи не купляє м'яса, бо воно дуже дороге. А зате як приїде до неї зять та привезе з собою м'яса та дичини, тоді вона надолужитця і нажене своє. Своєму кухарю вона плате не більш п'яти карбованців на місяць та ще ї доведе усім, що як то все тепер дуже дорого стало, не знаючи того, що потай од неї тому ж таки кухареві додає ще й зять її, пан Сторчовух.

Кухареві у неї зовсім несмашно жити: коли у неї сідає за стіл дев'ять душ, і кухарь потребує три хунти масла, то вона дає йому хунт; а коли кухарь просе видати хунт, то вона дає чверть і зве те „маненький хунтик.“ „Я б і радніща, чоловіче добрий, більше дати, так от що: немає“...

Дайте їй коробку од пряників, дайте банку од лік, жорстянку од красок, або макотру-хряптуху, і нехай та коробка, або тая жорстянка буде наполовину подрана, або уся розбита, їй те байделе: зараз же прибере до рук і зараз же побіжить і сховає де-небудь у далекому кутку. Газети прямо таки краде: де тільки можна, зараз же хапне і зараз же сховає. От чисто тобі сорока, що краде крашанки, або шуліка, що хапає курчат.

Та я ж кажу: як про цю княгиню усе розказувати, то й язык пристане. Пострівайте: ось, я бачу, иде до нас становий, чоловік тутешній, то він вам дещо инчого додасть про княгиню Башмачку.

В хату справді уступив становий пристав і щиро привітав інженірів.

— Оце добре, пане, що ви нагодились: осьдечки до нашої Зачіпилівки прибув із губернії добродій, відомий агроном Борис Касьянович Діброва.

— Дуже радий, дуже радий познаємитись. Становий пристав Терентій Титович Кованько. Так. А бачили ж ви нашу княгиню Башмачку?

— Як раз тільки що про неї у нас тутечки й балачка: сподобавсь бачити, але не далі, як у передній.

— Е, це вам ще й поталанило. А ось як наш пан справник, то скільки він раз до неї сіпавсь за недоїмкою, не разу й на очі не пустила. У неї самої землі, чистої, незаставляної, аж сорок вісім тисяч десятин; а

до того ще й суми у банку не меньч, як милієнів три, а що там уже по—за банками, так хто ёго знає й скільки, та ще ж повні скрині усякого старовинного злота та срібла, а проте недоімок надбала більш двадцяти п'яти тисяч карбованців. Так ото по ті недоімки і приїхав якось-то до неї наш справник. Приїхав, сів на кганку та й жде, поки їй там скажуть про нёго. А вона убачила ёго із вікна та взяла у руки казанка з окропом та видралась на мезонин будинка та зразу як лелене обок справника із казанка кип'ячем! та й мерщій униз та неначе й не вона: ні тії, ні сії. То б то їй не взамітку було, що внизу сидить якийсь-то чоловік... Так наш пан справник як скоче! Нехай же тобі чортяка лисий приснитця! Та швидче у бричку та як дремене, та з того часу, як ногу вломив: нехай хоч сам губернатор до неї іде та недоімки доправля, а ёму ще треба жити для сім'ї.

— І ото їй нічого, що вона не плате недоімок?

— А що ж їй? У нас з маненького чоловіка, то можна доправлять, а з великого... Сиділа собі і кілька год не платила та все дожидалась царського маніфеста та й таки діждалась: підвели під маніфест та й усе. Та хіба вона одна така між нашими панамі? Хі, скільки їх!...

А як би ви, люде добрі, подивились ще, як вона годує своїх робочих! Усю весну і все літо у неї тільки того й дають, що квашану, од зіми недоїдену капусту. Та яку ж капусту? Черви в ній так і кишать, а смердота од неї така, що—іжі Богу—і приступитись до неї неможна: як пахне на тебе вітром од капусти, так аж з души пре. А до капусти і хліб такий, що хоч коники з нёго ліпи. Вона оце як наймає куховарку для людей, то одразу вилить їй спекти хліба: як випече гли-

зявий хліб, держатиме, бо така куховарка їй на користь,—глизявого хліба менше лопають хами; а як випече доброго, прожене геть, бо його дуже багато лопають капирі.

Борошно у неї в вінбарі усе позлягалось, як земля: сокирою рубають, а тоді уже видають на хліб; од усіх діжок в лѣху так пашить, що хоч носа воском заліпляй. А порядок уставила такий, що робітнику десять хунт муки видають на місяць. І за всім тим зірко стежить сама. А коли вона спить, гаспід її знає; як тільки оце настане ранок, уже вона сидить у флигелі, проти середнього вікна, уже й видивляється, хто йде по двору і що несе з собою. „А хто це йде“?—„Я“. „Ти, Пилипко“?—„Я, ваше сіятелство“. „А куди ж це ти? а звідкіля ти? Ти десь украв оте, що несеш“?... От такечки до кожного.

— А нехай же на тебе темна хмара! Та це ж чума, а не людина! Де ж ті власті, щоб її...

— А що ж власті? Ну, ось і я вам власть, а що ж я з нею зроблю, коли у неї там десь у Петербурзі, он які сидять родичі? Дмухнув який-небудь там панюга, сенатор, а чи сам міністер, і нема Терентія Кованька; споглянув ясно той же таки сенатор, або міністер, живе Терентій Кованько. Та й не тільки живе, а й росте угору Кованько: кум королю,—от що! А той же Кованько не сам: у нього є і жінка, і діти, та ще й діти усі вчатця по школах і за них треба платити чимало грошей.

— Ну, а що ж робочі не начхають їй у різдво за таку страву та не повтікають од неї геть?

— Що ж робочі, коли вони із тутешніх же селян? У них, опріч самого дворища, нема нічого землі. По-

думає, погадає та й треба коритись княгині. А скаже що-небудь супроти неї, зараз бунт; а коли бунт, зараз же й москалі. Та до того ще вона не з біса й лукава собі: вона уміє напустити одного чоловіка на другого, пересварити одного з другим, а тоді й користується тим. Вона оце як заговоре до якого чоловіка, то каже: „Дурнику ти, Семене, я тобі вірю, а тому Петрові, пройди—світу, і на шеляг не вірю“, а Семен і вуха попуска. А тоді до Петра: „Дурнику, дурнику, Петре, то я ж тобі одному вірю, а Семенові не на шеляг“. А цей і собі те все у вуха бере. Та так ото і настринчить одного чоловіка проти другого, а тоді й користується через людську дурість.

Вона ніколи і нікому в світі не вірила і не віре. Вона думає, що усі люде на світі ворюги, шахраї та злодії, а як мужик, то ото уже ворюга над усіх ворюг. Мужикові хоч теля їж, не повіре. Коли у неї стрижуть у кошарах овець, вона там і гине та все пильнує, щоб стрижіі не покрали у неї вовни. Коли у неї молотять хліб у клуні, вона сидить там до ночі. І як що їй треба вийти з клуні до кімнати, до лѣху, чи до стані, тоді сама йде, а мужиків, щоб не покрали зерна, замикає на замок у клуні. То там який сидить, сидить, а далі як прийдеця до чого, розгорне ворох пшениці та...

— Тьху ти, капосна баба, чи можна ж от то доводити людей до такого? А щоб же тобі здохнути!

— Еге ж, здохне вона! Ось яка стара, а може год з десять тільки, як перестала замахувать та задивлятьця на молодих паничів. Як який красовитий, але бідний паничик, то ото вже вона і спобіжить ёго і

приспособить до себе. Та небагато і влітає ёму од неї: теличка, бичок, або підсвинок, а частійше княгиня тільки спасибім одбуваєтця од такого молодчика.

Тільки один знайшовсь такий, що і її таки „образував“. Із себе був великий красень та бравий же, бравий! Довго вона й підманювала ёго до себе, але він уже не міг ніяк змикитити, куди воно діло касирує. Спершу до нёго усе з божественного та з науки, коли далі дивитця, зачало воно не туди грать... Ну, та він не будь дурний, пожартував, пожартував, та й підчибричив у неї аж цілу панчоуху грошей,—а гроши вона завжди ховає у панчоуху,—та тільки вона ёго й бачила...

— І скажіть же, братця, що отаке скарєдне, та брудке та лукаве, а ось, бач, як до паничів, то голінне.

— Еге-ж! Любе вона ще й до церкви ходити, але і в церкві стоїть і тут же до молодчиків додивляєтця. Та так ото завжди: Богу молитця і молодчиків заводе. Та ото і з дочками своїми часто через те сварку заводила. Оце, чуєте, може год з десятків, як перестала замахувать.

— Ну, а невже ж ото вона такою силою землі та сама заправляє?

— Ні, вона держить і управителя, та тільки от як: у кожному році—п'ятдесят два тижня, а у княгині Башмачки на рік п'ятдесят два управителя. Найбільш усёго вона дошкуляє їх тим, що заморяє голодом. Щоб управитель готував собі обідати, того вона ніяк не попуська, а посилає ёму щоразу од своёго „князівського“ обіда. Еге ж „князівського“! Та оце пошле хлопця з обідом, а сама бігає по кімнатах та турбуєтця, чи не з'їсть часом того обіду сам хлопець: „хотіла б я знати, Гапко, чи дійшов мій обід до упра-

вителя, чи ні". — „Та то таке стерво, отой Панаско, ваше сіятелство, що він і руками з тарілок похапає". А чаю управителеві посилає у такій посудині, як ото мужича мазниця. Так і каже: „мазничка чаю для управителя. Ничка—мазничка". Ото шуткує. А до чаю дві грудочки цукру,—не більше: нехай, каже, п'є у прикуску, а то у накладку дуже сито буде. Та ще й приказує хлопцеві, щоб він остачу цукру приніс назад, без потайки. Так трапився їй один управитель, великий штукарь і пройдака: знарошно візьме та одкусе маненький вуглик от шматочка цукру та й пошле хлопцем назад княгині. То вона як тільки убаче хлопця, зараз і пита: „А що zostавсь цукор"? — „Зостався, ваше сіятелство". „А де ж він" — „Ось, ваше сіятелство". „Оце і все? Ти не з'їв його по дорозі"? „Ні, ваше сіятелство, не їв". „Брешеш, Панаско"! — „Щоб міні провалитись крізь землю, не їв"!

— Ну, я вам скажу! Оце так княгиня! А нехай же їй трясця!

— Так ото, чуєте, як який догадливий управитель, то він піде до водяного млина, що по край берега Дніпра, та там спіймає риби та зваре та пообідає та так і живе. А тоді, коли княгиня пришле йому свого „князівського" обіда, то він щиро подякує їй та й одішле назад. А вона од радощів аж скаче. Зараз же того обіда до шахви та швидче на ключ та на замок. „От у мене управитель! От дивовижна людина! Три дня не їсть і байделе йому! От як би усі такі були! Ні, тепер хороші люде перевелись, зовсім перевелись; тільки погань і зосталась. Усі п'яницюги, та ледацюги та латуряки і більш нічого".

Зате цей же самий управитель, коли з'являвся

до княгині, то в щелинку з усім своїм добром уліз. а як кидав її, то і в ворота ледве пройшов. У неї усі крадуть, починаючи з свинаря та чабана і кінчаючи управителем. Усі беруть, чорно беруть, а проте заличковують так, що на що уже вона лукава, а все ж таки і її обкерешовують. Та як же у неї і не красти, коли вона управителеві кладе на рік шістьдесят карбованців, а держить його так, що... Хата тому бідному управителю така, що як піде дощ, то вона аж у двадцяти сіми місцях тече. „Ваше сіятелство, чи не можна укрити хату, де я живу, бо вона дуже тече“?— „А на що вам її укривати? Ви ж нежонатий чоловік“?

— Ну, яке ж у неї, коли такечки, хазяйство?

— Хазяйство? Отаке у неї і хазяйство, яка сама. Будинок, флигелі, стані, лєхи, вінбарі—усе те що день, то все більше і більше розвалюєтця. Один трапився у неї управитель такий, що насміливсь був поновити флигель, так вона того ж дня вигнала його геть із двору. Коли іде вона у степ оглядати своє добро, то ніколи не вилазе із екіпажа, а тільки покличе до себе приказчика, побалакає з ним, і ото вона вважає за велике діло. Як помолоте свій хліб, то чистити його не чисте: для неї головне не те, яке зерно, а те, скільки лантухів того зерна. Хліб і все инче продає завжди сама; грошей на хазяйство ніколи не дає; з великою трудноцією тільки на виплатку робочим можна у неї одірвать. Колись-то Зачіпилівка славилась доброю вівцею на увесь повіт; вівця давала перегонної шерсті більше трьох хунт. У княгині Башмачки овеча порода занечогіла так, що шерсть на вівці, немов тобі шерсть на старому собаці. У неї немає того, щоб поновляти породу вівці. Батько її чоло-

віка платив за бугая по тисячі карбованців за ріг, і виходили із під нього такі бугаї, що як виводили їх із обори, то вели кілька чоловік на цепу; за вола купці платили по двісті та по триста карбованців на заріз. Старий князь колись-то постачав коней свого заводу на військо, і його коней прямо таки розхоплювали, як найкращих на увесь повіт. Нічого того немає і на признаку у княгині Башмачки: хазяйство її, чуєте, таке, як і вона сама.

Так бачите, добродію Борисе Касьяновичу, яка наша княгиня Сусана Самійловна Башмачка. Бачив я власними очима, як вона виїздила із своєї Зачіпилівки до Петербурга. Усе своє збіжжа посклала у напірник та сама ж його власними руками у вагон і суне, щоб ото не дати носильщикові злого, або пів-злого; та яка ж стара, а сама, чуєте, телющить напірника. А як їхати по залізниці, то завжди іде у третєму класі, і хто її не знає, то ще й витягне із торби хліба, огірків, чи там крашанок та й підгодує „бідну старушечку“. А прибуде до Петербурга, то идучи по вулиці, скинетця такою вбогою, що инчий добрий чоловік, порівнявшись з нею і глядячи на її убожество, усуне їй у руку копійчку та ще й скаже: „На, бідолахо, візьми та не осуди, що мало,—у самого голодна сімья“. А виходе з дому на вулицю, то иде завжди пішки, а щоб наняти збірженика, того ні.

— Добри-вечір, панове! Чи приймаєте до гурту?

— А, Пилипе Степановичу! Просимо! просимо! Подозвольте вас, Борисе Касьяновичу, познаємити: це наш лікарь Пилип Степанович Куличенко.

— У вас тутечки, бачу, весела бесіда. Чи не про княгиню Башмачку часом?

— Та вже ж про кого більш, як не про неї. І тип же! Тут осьдечки Терентій Титович стільки про неї розповів, що...

— Ну, та Терентій Титович не знає ще того, що я про неї знаю, як лікарь. Міні, як лікареві, доводилось у княгині бувати не раз та й не двічі. І повірте міні, панове: ось я більш тридцять років лікарюю, а такої брудкої тварини за моєго ряду я ще ніколи не бачив, як оце княгиня Башмачка: брудка, як там кажуть, „до непристойности“. Як розкрила вона міні якось-то своє плахіття,—кололо їй у бік,—так я як споглянув на ню, так аж увесь устрахнувся. Що на що уже нечупарні наши некрути, коли обдивляєш їх на приємі, а й ті геть далеко чистіщі, ніж княгиня Башмачка... І на свині такого лепу немає, як на ній: у неї поверх родимої шкіри три новихросло. Сорочка на ній самі клапті, та й ті тільки на спині, а нижче спини зовсім того нема. Та й на що воно нижче спини, коли того під сукнею зовсім невидко? На одній нозі панчоха, тай то не її власна, а її чоловіка, а на другій зовсім нічого нема. В опочивальні у неї такий гармидер, якого у жидівки, абож у циганки в шатрі того нема: рукавички, шапочки, мотузки, шкуртки, пляшки, слоєчки, ганчірки і все тее або поцвіло, або ж на прах поточено мілью; у скринях та комодах крихти хліба, горбушки, шкоринки, лушпайки лимони, апельсини і таке инче. „Оце прийде кухарь та поспитає, чого треба на котлети та на що инче, а воно тобі й є“. На ліжку ні простині, ні укривала,—усе те і поховано і позамкнуто, щоб не рвалось і не гинуло дурно.

— А все ж таки вона плате вам за вашу працю лікаря?

— Та чого ж? Плате.

— І нічого?

— Плате непогано.

— Он бач! Це ж як тут розшулічити?

— А ось як: як не сім, то п'ять копійок плате!

— Ха! ха! ха! Та що це ви?

— Еге-ж! Та ще чуєте, як чепурно! Піде оце у другу кімнату, зачине за собою двері, витягне потихеньку мідяка із панчохи, тоді найде клопоть старенького паперу та ото і виносе. Посидить, побалакає, а потім потихесеньку і всуне тобі того паперця у руку, а далі подивитця у вічі так ласкаво, ласкаво та так приязно, приязно та ще й осміхнетця, такою доброю, чисто дитячою, безневинною осмішкою, неначе вона не то що... сама доброта та й годі! „Що ото про мене блягузкають там погані люде, то ото вони усе брешуть, а навспражки, то я ось яка“...

Еге ж, тутечки вона хоч мідяка, а все ж таки дає. А то у неї таке правило, що за кожну послугу вона не плате, а тільки обіщає: за послугу, каже, нетреба давати, а треба тільки обіщати,—тоді чоловік більше буде пильнувать і надіятись... Ні, як би ви, панове, знали, чим вона лічитця.

— Та чим же?

— Колись-то, ще год шістьдесят тому назад, та умер у неї якийсь-то дуже багатий дядько і їй велику спадщину одписав. І тамечки, укупі з усяким його добром, були і ті ліки, якими він лічивсь од усяких хвороб. Вони уже у самого її дядька стояли більш десяти год. То вона, як одібрала їх до рук, з того часу тільки й лічитця ними. „Вони, знаєте, хоча трохи й давні, але хороші ліки. Мій дядько та він був багатий без чи-

сла, і ліки купляв коштовні, а не аби які".—„Ваше сіятелство, ціми ліками лічитись уже ніяк неможна, бо вони і згоркли, і прокисли, а де які і зовсім у пляшках вистояли". „Що це ви? Та мій дядько, то він славетного роду,—нехай царствує! Він із коліна короля Батури, а ёго мати, то вона із преславного роду Вази, а ёго бабка, то вона... Ні, вони дуже коштовні, ці ліки, і за них великі гроши плачено... А оці мазі, так вони зробляні по рецепту славетного професора Юнака-Яновського".—„Ваше сіятелство! Та той лікарь Юнака-Яновський уже сімдесят год, як умер"...

— Міні от що дивно, Пилипе Степановичу: як вона, живучи у такій смердоті та брудоті, та вижила ото стільки років. На—що ж ото тая ваша гігієна, що про неї такечки кричать скрізь усі лікарі?

— Оце ж, панове, неначе як раз супроти законів гігієни і живе таке—прости гріха—чувидло. І справді, вона як сідає обідати, то перед нею ставлять таку склянку, що її ні за які гроши ніде в музеях не побачиш: хоч ти її мий, хоч ножем шкрябай, а того лепу, який у середині склянки, і не одшкрибеш і не одбаниш; глянь крізь неї на сонце, сонця не вбачиш. А серветка тобі така, що в ній нитка од нитки на цілий палець: і на онучки незгожа; хіба тільки стирати лавки. До серветки ще й виделка, така, що як торкнути її зненацька, то вона так одразу і вискоче із колодочки та так і засипле тобі усю тарілку іржою та клоччам, понабиваним у середину для держави. Ложка така, що чорніща самого вугілля; десь вона ніколи і не витиралась, і не милась і не чистилась. Обід у неї подає босий, гидомирний, засмальцёваний

Гарасько, самий вірніший і самий найдорогшій для неї чоловік. Але й тому вона віре тільки після обід, а до обід не віре ніяк, бо коли він піде до лѣху по параванське масло, то за ним иде назірцем теж і баба Гапка, щоб він „падлюшний, часом не випив того масла нахилком“...

— Та який же ёго у гаспіда мужик питиме параванське масло та ще й нахилком?

— Ото ж то й є. Так отой Гарасько і за лакея праве у неї, а балакає з ним княгиня більше на мах, руками, бо він з природи трохи на вуха тугий... А підносе він їй страви такі, що... Ну, одно слово, на що уже Гарасько, а й той пику криве на бік, коли підносе княгині яке-небудь печене, що днів п'ять стояло у комоді; або ж диню, що вона уже уся дракглями узялась. А княгині те і байдуже: „Я, каже, москаль: я усе ім, хоч з насінням, хоч з лушпайкою, нічого не треба кидать, бо то неголодна корова, як під ногами солома“. І з'їсть усе до останку ще й оближитця. Вона не бридить і тим соусом, що він днів десять, як зробляний. Розілле на помості варення, зараз же кинетця збирати ёго руками у банку, а те, чого неможна зібрати руками, злиже язиком з помосту. Теж розсиплѣ на помості дрібний цукор, одразу упаде навколюшки, почне злизувати з дошки цукор; лиже ще й приказує: „Міні однаково, що комар, що муха, аби бшла до бруха“... А уже коли чого не подоліє з'їсти за обідом, то недоїдки живо хапає з столу і мерщій тягне до комода, або до шахви, де у неї тамечки усе сміття та дрантя, і зараз же те все замкне, укупі з усяким лахманням, і ключа одразу в торбу. Та там же у неї, у тих схованках, робитця таке, що... Черви на

страві, мов на падлючині; дух такий, що як свіжий чоловік одразу нюхне, то аж мозок ёму закрутитця у голові... Оце ж і я вас, добродію, спитаю: для чого ж вона, тая гігієна?

— Не розумію!

— Ну, а як коли, то вона, панове, несподівано і бенкет собі завдає.

— От туди! Це ж як?

— А це ось як. Лежить княгиня присмерком на драній канапі і згадує щось таке дуже давне і дуже веселе. Лежить і кличе до себе свого стародревнёго кухаря, що колись-то служив їй ще за молоді годи, а тепер валяється десь-то на гнилій соломі, в підземеллі старого будинка. Кличе до себе того кухаря і велить ёму убраться в біле одіяння, як слід справжньому великопанському кухареві, і стати перед її князівські очі. „Хочу я, Стратоне, щоб ти зготував міні обід, та такий обід, щоб я усі пальчики собі облизала“. — „Радий старатись, ваше сіятелство“. „Ну, так починай з закусок“. — „Так що ж? Для закуски можна, ваше сіятелство, вимочити у молоці королевських, або ще краще дунайських оселедчиків. Їх як продержати ніч у молоці, то вони зроблятьця мнякесенькі, мнякесенькі, як та лайка, а смашні, такі смашні, як самі найсвіжіші сливки“. „Мм... Цц! цц! добре, Стратоне!“ — „Та можна, ваше сіятелство, ще нарізати молоді лососинки та баличка і такечки штучно розкласти клаптики їх по тарільці і злегка посипати по боках молодим зіллячком“. „Цц! цц! цц! добре, Стратоне! хороше!“ — „Та ще можна, ваше сіятелство, поставити свіжої зернястої, без волоконець, ростовської, або ще смашніще петровської ікриці,—то ж то й ікриця! Як візьмеш у рот, то

вона так і тає“ „А, цц! цц! дуже добре, Стратоне! Так і тає, кажеш“?— „Так і тає, ваше сіятелство. А ще можна поставити на тарілочці маренованих груздичків, одбірних, з угнутими в середину шапочками, з коротенькими пенёчками і сизенькими спід споду жаб-риками,—таких, що як узяти одного груздика та по-ложити ёго на зуби та злегенька придавити, то він тільки: хрум! хрум! хрум“! „А, так, так, Стратон-чику: а він тільки--хрум! хрум! хрум“!— „Та можна ще порізати, матушко княгине, тонесенько, тонесенько, та делікатно, делікатно самого як насвіжіщого, з отакими слезинками в середині, голанського сиру, такечки, щоб як узяти ёго злегенька за один кінчик пальчиками та підняти супроти сонечка, то щоб крізь нёго видко бу-ло сонечко, як крізь білу легеньку серпаночку“. „Так, так, Стратончику: як крізь білу легеньку серпаноч-ку“.— „А на обід, матушко княгине, можна бульёнчику з чистим та жирним наваром та з усяким корінняч-ком та з невеличкими кнелями і до того бульёнчику і пиріжків, таких, щоб, як пух, як дух, легесенькі“. „Еге-ж, голубчику мій, щоб як пух, як дух, легесень-кі“...— „А після бульёнчику, матушко дорогая княгине, осетричка, прямо з Дніпра, живого на стіл... то пак: прямо живого в поварню, а тоді уже... тоді до нёго хрінку з сметанкою та з дрібним цукерком та“... „А, так! так! так! цц! цц! з дрібним цукерком та“...

І слухає отакечки княгиня своёго старого кухаря, і розгоряютьця їй очі, і починає їй усе тіло труситись, і тут же рука її сама собою лізе під плахіття до своё-го живого тіла, живо скачує там із грязі, яка приста-ла до шкіри, одну за другою, маненькі бибки, і тая ж рука кладе ті бибки, одна за другою, в роззявля-

ний рот княгині... „А, так! так! так! хрінку з сметанкою та з дрібним цукерком“!... „Стратоне! Стратоне“!— „Чого ізвольте, ваше сіятелство“? „А багато на те все треба масла“? .. „Хунта три, ваше сіятелство, треба“. „А ти, ти... не тее... не вкрадеш хунта“?— „Матушко княгинє! Я? Я? Та нехай міні“!... „Гапко! Гапко“!— „Чого ізвольте, ваше сіятелство“? „А яка пак доля позавчорашнього печеного? Ти ёго часом не викинула зглузду“?— „Ні, ваше сіятелство: воно стоїть у комоді“. „Отож гляди міні, видзиганко! А подай-но міні ёго сюди“!

Гапка тягне до княгині позавчорашне „з придухом“ і з лоєвою осугою, печене, і бенкет княгині тим і кінчаєтця. А кухарь, старий, поважний, великопанський кухарь, із князівських кімнат спускаєтця у підземелля, кидаєтця там одразу на соломі і... і з краплинами сліз на старечих очах од жорстокої кривди жде нового бенкету, який завдасть справді колись-то княгиня Сусана Самійловна Башмачка...

А княгиня тим часом, згадуючи своє давно-минуле, нешвидко підводитця з канапи і нешвидко соваєтця в свої крайні кімнати, де там стоять у неї великі; на шрубах, обковані залізом, скрині і в тих скринях повно усякого, ще з дідів і прадідів, срібла та злота, та одежи та убранства. Тут княгиня,—о диво! велике диво! запалює одразу цілий сніп стеаринових свічок, розставляє їх скрізь на всіх столах, на всіх підлокотниках, комодах та канапах, потім велично підходе до скринь і спершу витягає із них золоті, з неоцінними самоцвітами, перстені, далі штучне, столітнє, коштовне кружево, у якому вона колись-то ще стояла на шлюбі, потім коштовні шовкові, з чудовою

обробою, сукні; далі дивної роботи сережки; за сережками оксамитові, з золотою ниткою, пояси, за поясами на рідкість дороге і на рідкість коштовне діамантове кольє; після того легкі і граціозні полуботики; опріч того м'ягкі, як пушина, шовкові панчишки і нарешті білосніжні лайкові рукавички. Все те, не поспішаючись, розкладає на столах, столичках, комодах, канапах, креселках, угольничках. Руки їй чогось-то трусятця, кров кидається у голову, серце дужче і дужче тіпається у грудях, очі починають займатись іскринами. Ось вона стала серед кімнати, обіперлась на креселко і загадалась... Колись-то воно було... Дуже давно було, а встає неначе живе, неначе ось воно тутечки й діялось, тільки учора, а не далі, як завчора все й коїлось... Вона молодесенька, молодесенька; тільки що почала „виїзжати у світ“... Ось вона на бенкеті в багатому столичному дворці, де палає стільки вогню, де така розкішна, блискуча великопанська збірка, де стільки високоповажних, сановитих панів, пань, панночок і стільки бравих, красовитих та молодцюватих та ярих паничів. І скільки ж того блиску і скільки ж того багатства і яких там розкошів! Але такого коштовного і такого красного убранства, як на князівні Сусані ні в кого немає. Ось хоч би тобі і князівна Мері Заблоцька: куди ж їй зрівнятись з князівною Сусаною Конарською?... Зате, кажуть, князівна Заблоцька краса на всю столицю, вона великосвітська зоря, певно блискуче і ярке сонце, до якого схиляються і всі найкрасивіші паничі, і всі найсановитіші і найповажніші великосвітські пани. Ото через те і „він“ припадає до тієї Мері Заблоцької. О, та який же із нього справді красень! Як тихе літо, яс-

ний такий! Матка Боска, який же він бравий, цей князь Русецький! Аж дух займаєтця! Аж тіло все труситця, як подивишся на нього! Ось він підходе, ось він щось говоре. Не голос, а мелодія... Вона уже не раз ёго баче, і серце у неї раз-по-раз колотитця, як тільки вона уздрить ёго, а в голові немов зорі світять, і хочетця їй сказати ёму щось таке гарне, гарне, але язик їй неначе і не говоре і не повертаєтця. Вона чує тільки, що князь запрошує її танцювати якогось танця. Вона рада, вона без міри, без кінця рада тому, вона подає ёму свою руку, падає ёму на плече головою і... неситця, неситця, немов вихорь, по паркетові, і їй так гарно, невимовно і несказанно гарно: вона нікого не баче, вона нікого не чує, окрім тільки... окрім ёго одного і більш нікого в світі... Але ось... Що це? Він браво обкрутнув її, браво посадовив на креселко, найделікатніше уклонився, щиро подякував за догоду і стрімголов кинувсь до другого креселка... Це ж хто там? А, вона... князівна Мері Заблоцька!... Ні, то не вона! Вона! вона!... Чи справді ж вона така красуня?... Ну, а чого ж він так довго з нею танцює? А хіба ж це гоже? хіба так пристойно?... І знов, і знов до неї... Чому він так пильно дивитця на неї? Чому він так довго задержав її руку в своїй руці, коли сажав у креселко? Чому то вона до нього злегка нахилила голову ще й осміхнулась? Ні, вона зовсім не вихована! Вона... А він уже і втретє приступає до неї... Ні, тут дуже душно... Тут дихати нічим!... Ох, Боже, як же тяжко на серці... Додому! Геть звідціля! Додому!... Ні, хіба таки він і справді одружитця з нею? А кажуть, буцім-то швидко й заручини будуть... Пострівай: аж він у конногвардейському полку, і ёму звичайно

треба великі гроши, а чутка є, що їх у нього не густо. А князівна Мері Заблоцька? Що у неї є? Чарівний красеню, дівоча краса не вічна, а як же ти житимеш, коли ніде тобі буде взяти? Любощі тобі тоді стануть не в любощі. Ти подивись, скільки у мене усякого добра. Я наслідниця великої батьківщини. Ти будеш у мене плавати в роскошах; я заліплю усім очі в столиці своїм багатством, і все те кину до твоїх ніг, аби б тільки ти покинув оту навісну і супротивну князівну Мері і споглянув на мене твоїми ясними, незрівнянними і невиразно чарівними очима... Коней міні! Сани! Я хочу зараз бути в опері! Він певно там буде; він любе оперу; він не видерже, коли я приступлю до нього... Галю, ротонду, швидче ротонду міні! На тому, знаєш, хутрі, що ото... І вірна Галя швидко накидає на плечі князівни легку, пухку, коштовну ротонду, і князівна Сусана Канарська несеця в оперу на своїх вороних огненних рисаках... Ні, тепер я наслідниця великої батьківщини, тепер я спокушу його, тепер я певно наведу його собі... І князівна Сусана ще дужче несеця... прямо летить на своїх конях і ще дужче... О-хо-хо! І не несеця і не летить вона, а ледве коливає по помосту ногами... І не в столиці вона, а в старому завалящому будинку своєї обідраної Зачіпилівки і на плечах у неї не ротонда... Ні, тільки саме хутро од колишньої дорогої, неоцінної ротонди, і в тому хутрі а ні жодної шерстини, — сама шкурка, що лопотить у руці, немов товстий, навощений воском аркуш паперу: хоч бери в руки перо і хоч тут же й пиши пером з обох боків, і з лиця і з споду, хутра того... О, время! о, роки! немилосердні роки, що ви зробили? О, прокляття ж тобі, князівно Мері Заблоцька!... Гапко! Гапко! Иди сюди

лишень та складай оце все добро у скриню!... Готово? Склала? Гаси ж тепер свічки! Еге ж, а де ж моя торбина з ключами? А торбина з цукром? Треба її покласти на ніч під голови, а то як би тая проклятуща Гап...ка не запустила... еге ж, не запустила в ню свою мужичу лапищу та не потягла із неї кілька шматків цукру... Гапко! Гапко! А де ти сёгодня ляжеш? Лягай лишень на скрині, отутечки, де я склала усе моє добро, та гавкай замість собаки до півночи, а з півночи гавкати́му я... Нехай злодій думає, що у нас в покоях і справді гавкає собака та стереже панське добро...

— Ху, та не вже ж цёму всёму правда? Аж страшно робитця, як спогадаєш, як то і до чого може занепасти людина і згубити свою подобу з Богом.... Годі, панове: яось-то серце плаче і душа тошниця при одній думці такого...

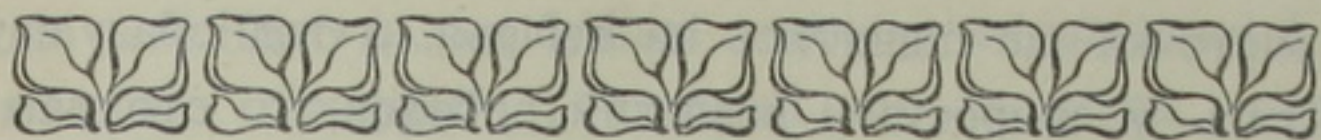
— Та й годі таки. Панове, нумо прохати вельми шановного Бориса Касьяновича зробити нам честь по-вечеряти з нами, чим Бог послав, та згадати далеких столичних знаёмих та побажати ёму усякого поспіху в ёго кошовній і великій праці місцевого агронома.

— Просимо вельми шановного Бориса Касьяновича!

— Просимо!

Хазяїни і гість посіли вечеряти і, вечеряючи, довго ще гомоніли та згадували про славетну княгиню Сусану Самійловну Башмачку, бідну та беззаступну вдову, та чудували та дивувались, покіль не попрощались і не сказали один одному на-добра-ніч...

КАМЕРГЕР СЕМЕН ІВАНОВИЧ КАРЮЧКА.

Камергер Карючка! Камергер Карючка! Хто не знає камергера Карючку і в губернії і в повіті? В губернії його знають певно усі пани, а в повіті його знають певно усі мужики. А знають його усі через те, що він більш десяти років праве за повітового пана маршалка, кожні три роки баче усіх панів своєї губернії на дворянських збірках, що—року засідає на приємі некрут, що—осени і що—весни ізде скрізь земськими кіньми по своєму повіту та заглядає то в школи, то в лікарні, то в волості, то в розправи. До того часу, як не правив камергер Карючка за пана маршалка, він правив і за члена управи, і за члена оцінщика, і за опекуна школи і за мирового. Та й за кого тільки він не правив? В губернії казали, що пан Карючка усім був; тільки не був архиреем. То хто ж того камергера Семена Івановича Карючку справді не знає в повіті і в цілій губернії?

Добре і гаразд усі знають і самого пана Карючку, добре і гаразд знають і його хутір, Холодну Криницю на річці Бакайці.

Як поїхати із місцевого города спершу вгору, уподовш річки, далі, узяти ліворуч, потім повернути зразу круто, переїхати Настину греблю та поминути Гостру

могилу, за могилою перескочити земський місточок, а од місточка ще піднятись на взгір'я, а тоді зразу спуститись у широкий і розлогий вибалок, то ото там і буде Холодна Криниця, хутір камергера Карючки.

От таксамо їхав до хутора Холодної Криниці відомий в губерні агроном Борис Касьянович Діброва, щоб оглядіти місце, де губернське земство мало збудувати провласний кошт селянсько-господарську школу для дітей усякого стану. Через те він і простував до хутора Холодної Криниці і до камергера Карючки. Діброва, міркуючи, що він іде до повітового пана маршалка та ще й до камергера, думав убачити в ёго хуторі і добрий будинок і добрі коло будинка будівлі, а до них і сад гарний і оранжереї і таке инче. Але, надїхавши до воріт, зразу убачив, що він дуже помилився. Проскочивши крізь широченні і якісь-то розтяпакуваті дерев'яні ворота, він убачив великий, рівний пустопорожній і зовсім квадратний двір, на якому, опріч невисокої та зів'ялої трави, зовсім нічогоісенько не було: ні деревця, ні стовпчика, ні стежечки од людини, ні сліду од корови, або коняки, обо ж од пса, чи цуценяти. Неначе того двора тільки що одділяно було од чистого і дикого степу, і хазяїн тільки що, тільки лагодивсь на нёму жити та заводитись та огрунтовуватись. З одного боку двір той був, замість паркана, загорожаний станею і каретовою повіт'ю, з другого і третёго невисоким дерев'яним парканом, а з четвертого мурованим будинком і в стежку з ним дерев'яним, довгастим флигелем.

Агроном ще раз споглянув наоколо себе і несподівано для самого себе вивів, що тут усе було невеличке: невеличка станя і повіт, невеличкий будинок,

невеличкий флигель, невеличкий, коло будинка, кганок. Що це? Кажуть, на будівлі чоловіка виявляється і дух чоловіка: похмурий і суворий вік—похмура і сувора архітектура; веселий і радісний вік—весела і радісна архітектура. То певно маненька і обмежена будівля, маненький і обмежений і сам хазяїн?

Підскочивши до кганка, агроном зразу виліз із брички, зразу ступив і на кганок. Тутечки, на правій стінці кганка, він убачив невеличку картку, заведену у дерев'яні рямці, під скло, і пригвинчану, зверху і знизу, двома невеличкими шрубами. Діброва споглянув на ту картку і вбачив, що то була „опись“ того, що малось коло кганка і на самому кганку: „Залізна скоба обчищати чоботи—одна; шорсткий, жовтий половичок витирати підошви—один; дротяні, спіжові сітки ставити калоши—дві“. Що це таке? Немов би то на вокзалі, абож у якій казенній установі?...

З кганка Діброва уступив у маненьку, звичайно до міри усього будинка, прихожу і тамечки зразу убачив дерев'яну, жовту, невисоку, під лаком, вішалку; тут же, на помості, удрів другий половичок з буквами: „Витирай ноги“; а на стіні, супроти вішалки, такуж „опись“, під склом і в рямині, як на кганку.

Знявши із себе пальто і повісивши його на вішалку, Діброва із прихожої уступив у залу. Тутечки йому, опріч малезности кімнати, кинулась ще на очі надзвичайна чистота і чепурність во всій залі. Усі стіни її неначе тільки що були побіляні; усі меблі—столи, стільці, піаніно, креселка—неначе тільки що вийшли із рук майстра і зараз поставляні; увесь поміст неначе тільки що викрашаний; усі картини неначе тільки що купляні і порозвішані; усі квітки і увесь посуд під ними неначе

тільки що вимиті і витерті. Так буває тільки перед великим святом, та й то не у кожної хазяйки в хаті. І впять і тут же таки на стінці, коло дверей, під склом і за ряминою, висіла „опись“ усіх речей, які були в залі, і ще до того особно над кожною речю повішано було маненького нумера.

Але тільки що Діброва устиг трохи обдивитись наоколо себе, як ось із другої кімнати уступив у залу сам хазяїн і з веселим, аж неначе сіяючим лицем, наближивсь до гостя.

— Е-е... кого я бачу? нешвидко протягнув хазяїн; потім теж нешвидко почмакав губами, неначе смакуючи щось таке солодко-кисленьке, широко розкрив і без того широкого рота і тут же ухопивсь обома руками за кінці чухом своєї сорочки, висмикнув їх із рукавів своєї піджачика і почав шаблюватись на місці, піднімаючи то одну, то другу на помості ногу.

Рот у нього справді був дуже широкий. Зате сам він був низенький, худий, сухий, жилуватий, з маненькою, як кулачок, витягнутою угору головою, дуже запалими в середину висками, невисоким, назад збитим, лобом, тоненькими, прямими ногами, довгими, сухими руками і коротенькою, сивою, з усіх боків підчикмижаною і на диво вилощаною, борідкою. Увесь він був дуже вимитий, вискоблений, вичищений. На ньому була новесенька, неначе тільки що од кравця, одіж; біла, як сніг, сорочка і ще біліша, ніж сорочка, хустка, штучно засунута в верхню кишеньку піджачика, звідкіля виглядав невеличкий од неї хвостик.

Тут Діброва сказав, хто він такий єсть і чого приїхав до хутора Холодної Криниці.

— Е-е... знов і теж нешвидко протягнув хазяїн,

і знову почмакав губами, і знову широко роззявив свого рота, і знову потягнув руками чухли своєї сорочки.

Діброва ще раз споглянув на пана, і тепер ёму укинулось у око ще одно—дуже тонкі і дуже сухі губи, а за тими губами дуже чисті і дуже рівні і густі, як один, зуби, не вставні, а власні, живі і натуральні зуби.

— Е-е... так ви обдивляйтесь місце для школи?

— Так, добродію.

— Е-е прошу сідати.

Гість і хазяїн посіли і почали балакати. Почали спершу з столичних знайомих, потім перейшли до місцевого губернатора. Камергер дуже ухваляв губернатора, ухваляв ёго дружину, ухваляв усіх дітей, ухваляв канцелярію губернатора, ухваляв усю поліцію, навіть ухваляв би, як би спитати, і губернаторського швейцара, і сторожа, і кухонного мужика, як би тут саме не вступив у залу лакей і не став супроти пана.

— Е-е... Михайло, прибери кімнату для Бориса... е-е... для Бориса Касьяновича... Маю надію, що ви перебудете у мене кілька часу, поки змовитесь з моїми хуторянами...

— Дуже дякую вам...

— Е-е, оту, знаєш? Що побільша... Ви мій гість поки.

— Дуже дякую вам, Іване Семеновичу.

— Недавно я був у Петербурзі... Е-е коли це пак було? Михайло! Михайло!

— Чого ізвольте, ваше превосходителство?

— Коли це я був у Петербурзі, чи двадцять першого, чи двадцять другого, е-е, числа?

— Двадцять другого, ваше превосходителство.

— Е-е, неправда, двадцять першого.

— Ні, так що двадцять другого.

— А я тобі кажу, двадцять першого.

— Двадцять другого. Ось ізвольте сами лічити.

— І де ж таки? Ну, ти розміркуй, який тоді був день, середа, чи четверг.

— Середа.

— Ну, що це ти? Е-е що це ти кажеш?

— Кажу, що середа, ваше превосходительство.

— Таке ж! Е-е, ще тоді Терешко запряг був вороного, а я йому звелів випрягти вороного, а запрягти гнідого.

— Як раз навпаки, ваше превосходительство: він запряг гнідого, а ви звеліли вороного.

— Ні, ти таки завжди нікого і ніколи, е-е, не пам'ятаєш.

— Як раз же так і було, як я кажу вам, ваше превосходительство.

— Е-е, так ото ж уже двадцять шість день, як я звернувся із столиці; виїхав я у середу, десятого числа, то пак: у четверг... От тільки забувся, якої години рушає звітля кур'єрський поїзд... Е-е, а повернувся...

— Першої години рушає, ваше превосходительство.

— І де ж таки першої? То першої ми прибули до міста.

— Першої ми рушили, а прибули, ваше превосх...

— Ну, слухай: ти сёгодня, мабуть, вежи покуштував зранку... Иди лишень, е-е, та обладь кімнату, е-е, оту, що побільше...

— Слухаю, ваше превосходительство.

Лакей вийшов, а пан почав розповідати гостеві просторо і довго, смакуючи кожне своє слово, екаючи,

завертаючись назад, поправляючи самого себе, ледве не на кожній фразі і ледве не на кожному слові. Почав він з того, як одбув із Петербурга, далі сам себе перехопив і сам себе поспитав, як пак він тоді був одягнутий; далі сам себе став допитувати, хто ёму шив одержу, в якій він був тоді саме одягнутий, чи місцевий кравець Юдельсон, чи столичний Корпусон. Мабуть так, що столичний, бо вона на нёму була дуже пригната, хоча й місцеві кравці не збриндять перед столичним,—тут осьдечки малий Микола шиє самому губернаторові... Так ото як одъїзжав він із столиці, то випроважав ёго гофмейстер Іван Іванович Струтинський. Еге-ж!... А у який пак повк уступив старший син Струтинського, Котик, чи у лейб-гусарський Его Величества, чи у лейб-гусарській Ея Величества? От же ж і не в той і не в другій, а в жовтий кирасирський Ея Величества...

І що саме головне, розпатякуючи отакечки і наводячи на слухача страшну і невиразну нудоту, а у нетерплячого навіть разворушуючи усі нерви, камергер Карючка певно любувався сам на себе і певно сам собі вірив, що він великий із самих великих красномовця і що розповідання ёго справжня і незамінна книжка премудрости.

Діброва довго і уважно слухав нескінчанну балаканину камергера Карючки, а потім, постерігши в глибині своєї души приступи великої нудоти, почав нетерпучо ворухитись на креселку і пригадувати, про що б ёго ще поспитати камергера, аби б тільки перебити ёму ёго нісенітницю. Але як раз тут саме знов уступив у залу лакей Михайло і голосно заявив, що кімната для гостя готова.

при гребінці головою, з темними, далеко захованими, лукавими і насмішкуватими очима, той Михайло чув, як трава в землі росте, а не то, що там чого хоче, або не хоче пан...

— Що це у вас такі манюсюренькі кімнати?

— А на що ж їх, пане, робити великі? На великі кімнати, як сами здорові знаєте, треба і кошту великого, а на кошт великий треба і гроши великі. А краще ж ті гроши у банок покласти, та на них що дня йтимуть одсотки. Ти ось тутечки сидиш, або лежиш, абож так собі ходиш, а там, у банку, там на тебе грошики роблять...

— Та це воно що так, то так, а тільки...

— А тільки, пане, і те: як що згорить будинок од пожежи, то і тут тобі буде непогано: пиши тоді зразу, що у тебе велике несчастья—був будинок повний дорогої меблі, та все те згоріло, то й пожаліють тебе і дадуть повну пожарну премію. От так проясняють і сам наш генерал.

— Гм... А на чому ж це міні повісити піджачину?

— А ось подозвольте я ёго покладу отутечки, на стільці, у нас гвіздків забивати у стінку ніяк неможна.

— А це ж уже через що?

— Щоб скрізь чисто було. Ні гвіздків, ні килимів, ні коців, щоб нічого цёго не було; ні собак, ні котів, те ж щоб ні духа, бо од них усяка капость на світі. Щоб і мухи теж а ні жодної не жило. А як тільки проявилась де, зараз же хапай миттю ганчірку і ганяйся за нею по всіх кімнатах хоч півдня, хоч день, аж покіль не вбьєш, або не виженеш геть з будинка. У нас за цим дуже дивлятця. Тут можна пройтись по

при гребінці головою, з темними, далеко захованими, лукавими і насмішкуватими очима, той Михайло чув, як трава в землі росте, а не то, що там чого хоче, або не хоче пан...

— Що це у вас такі манюсюренькі кімнати?

— А на що ж їх, пане, робити великі? На великі кімнати, як сами здорові знаєте, треба і кошту великого, а на кошт великий треба і гроши великі. А краще ж ті гроши у банок покласти, та на них що дня йтимуть одсотки. Ти ось тутечки сидиш, або лежиш, або ж так собі ходиш, а там, у банку, там на тебе грошики роблять...

— Та це воно що так, то так, а тільки...

— А тільки, пане, і те: як що згорить будинок од пожежи, то і тут тобі буде непогано: пиши тоді зразу, що у тебе велике несчастья—був будинок повний дорогої меблі, та все те згоріло, то й пожаліють тебе і дадуть повну пожарну премію. От так проясняють і сам наш генерал.

— Гм... А на чому ж це міні повісити піджачину?

— А ось подозвольте я ёго покладу отутечки, на стільці, у нас гвіздків забивати у стінку ніяк неможна.

— А це ж уже через що?

— Щоб скрізь чисто було. Ні гвіздків, ні килимів, ні коців, щоб нічого цёго не було; ні собак, ні котів, те ж щоб ні духа, бо од них усяка капость на світі. Щоб і мухи теж а ні жодної не жило. А як тільки проявилась де, зараз же хапай миттю ганчірку і ганяйся за нею по всіх кімнатах хоч півдня, хоч день, аж покіль не вбьєш, або не виженеш геть з будинка. У нас за цим дуже дивлятця. Тут можна пройтись по

всіх кімнатах і жодної мушинки ніде й за гроши не знайти. Ні мушки, ні блошки, ні вошки — хоч об заклад бийся. Може вам, пане, ще що-небудь треба?

— Ні, спасибі, Михайло; тепер я уже сам справлюсь.

Лакей вийшов із кімнати і пан Діброва залишився сам. Він ще раз споглянув навкруги себе, і якесь чудне почуття спостеріг у себе на душі од усієї тієї надзвичайної малезности кімнат, од того надзвичайного порядку в кімнатах, од тієї надзвичайної чистоти і чепурности, яка панувала скрізь. Порядок і чистота, то то воно певно добре діло, а тільки як уже бігати за тією мухою півдня з ганчіркою, то це вже...

— Генерал просять кушати.

— Иду.

Діброва вийшов із своєї кімнати і уступив у столову, трохи більшу, ніж кімната № 1, трохи меншу, ніж зала. Він думав убачити коло пана і пані, і паничів, і панночок, але пан був самотою і запрохав гостя до столу.

Діброва сів за стіл і споглянув наоколо себе. В столовій була теж чистота надзвичайна. Сам хазяїн, сидячи на першому місці і завісивши себе білою, як сніг, і широкою, як простинь, серветкою, неначе не сидів, а священнодійствував. Кожен его погляд, кожен рух казали, що він більше всього на світі пильнує про те, щоб не порушити ні в чому порядку, щоб не зробити де-небудь і як-небудь капки, щоб не стукнути несподівано ложкою, або ножом об тарілку, щоб не впустити якої крихотки на поміст із столу.

Сидячи уряд з хазяїном, Діброва почув, неначе його хтось узяв та скував усього залізними ланцюгами

та й не дає ёму вільно рушити ні рукою, ні ногою, ні вільно їсти, ні вільно пити. Як ёго тут у Бога починати? чи так ёму брати? чи туди класти? чи туди ставити?

Він ів з осторогою, з осторогою й поглядав навкруги себе, автім забалакавши знову про столицю та столичних знайомих і забувшись, де і у кого він, якось-то зненацька зачепив рукавом кілька крихот хліба і змахнув їх із стола додолу.

— Е-е, Михайло! Михайло!

— Чого ізволте, ваше превосходителство?

— Принеси, е-е, коритчатко та щіточку та підбери з помосту оці, е-е, крихотки. Та швидче! Чого ж ти там бадляєшся?

— Слухаю, ваше превосходителство!

— У мене слуги привчені, е-е, привчені до чистоти... Чистота, порядок та чепурність—це для них перше і найголовніше правило... Так ото ж і я був на тому ювелії, е-е, про який ви кажете, ёго е-е, сіятелства... Тоді підписалось на нёго не меньч, як сот п'ять чоловік... Ні, мабуть, більш п'яти сот, через те, е-е, що я був записаний супроти номера 495, а після мене ще скільки писалось... А втім може й п'ятсот... Ні, таки, е-е, ні, таки, мабуть, більш п'ятисот, через те... А що ж це ви так мало? Беріть ще! У мене, знаєте, небагато подають страв, а тільки все, е-е, щоб було чисто і щоб за часу; сказано, щоб у такій годині і такої хвилини, щоб, е-е, і було таксамо. Чистота, порядок, чепурність, е-е, це... Кофійку прикажете?

— Як що ваша ласка, то...

— Добре, добре. Михайло! Михайло!

— Чого ізволте, ваше превосходителство?

— Е-е, гляди сюди! Швидче, е-е, швидче сюди!

— Що таке? де? куди? ваше превосходителство!

— О-ось, на вікні! Е-е, лови! хапай її! Ах ти ж, проклятуца муха! Ах ти ж, падло таке!

Лакей кинувся до вікна і швидко спіймав муху до рук, потім, піднявши її за одно крильце кінчиками пальців і повернувши супроти сонця, показав панові. Камергер Семен Іванович Карючка з огидою подививсь на муху і, чмакаючи губами та переступаючи то однією, то другою ногою на місці, велів лакеєві винести її на двір і там розтоптати на землі.

— У мене перш усього, е-е, чистота, порядок та чепурність—це саме перше і саме головне діло... Од тих мух усяка гидота та усяка пошесть на світі... Знаєте, коли їх саме найкраще ловити?

— Не знаю.

— Уночі, коли вони сидять по стінках та куняють од сну, та ще вранці, як зразу встати та одчинити віконниці,—тоді вони ще дрімають.

— Не додивлявсь.

— Михайло! Михайло! Принеси, е-е, дві полоскушки.

— Слухаю, ваше...

Лакей приніс дві полоскушки з теплою водою.

Камергер довго і старанно виполіскував собі зуби і рота, потім обмив кінчики своїх тонких та довгих пальців, витер їх біленькою хусточкою, тут же заодно обтер вуса і всю бороду, почмакав кілька раз губами, разів з п'ять екинув і нарешті витяг із кишені ясного та новесенького, неначе зараз із магазину, срібного порт-сигара і достав звідтіля дві сигаретки.

— Спасибі, я дивитись охотний, а палити і в рот ні.

— Не палите? Е-е, добре робите.

— А ви, шановний добродію, після обід спочиваєте?

— Е-е, ніколи. Після обід иду у проходку по саду.

— А, то подозвольте ж і міні з вами.

— З превеликою охотою.

Хазяїн і гість вийшли із будинка і пішли в сад.

У саду тому усякого дерева було, окрім тільки родючого. Камергер Карючка родючого дерева не признавав і не давав йому зовсім життя, всякими способами іскоріняючи його. Їму треба було не сада, а парка, як у англиків; про сади звичайні він казав, що то не для панів, а для купців, або міщан.

— А як же ви з хазяйством управляєтесь? Чим обробляєте землю? Які у вас засоби? Який товар? Які коні?

— Як я з хазяйством? Товар? Засоби? У мене, е-е, того нічого нема.

— Хіба мужикам отдаєте?

— Е-е, мужикам не клаптя.

— То кому ж? арендаторові?

— Не арендаторові, а купцеві.

— Купцеві?

— Купцеві ж, із губерського города.

— А що ж він у вас робе?

— Гурти пасе. Е-е, гурти пасе, а гроши плате у два строки і кожен раз половину уперед. Ото таку я уставу уставив. Москва каже: „Не тѣ денежки, что у бабушки, а тѣ, что в пазушкѣ“... Е-е, премудрий народ, та Москва, премудру й приговірку склав. А вин-

ницю—у мене й винниця є,—а винницю я, е-е, жидові здав... Знаєте, е-е, кожна рука до себе горне...

— Жидові?

— Жидові. Кажуть: хоч од ката, аби плата. Це уже наші так склали. Жид—це воно раховите таке. А мужикові, е-е, мужикові залипає у мене: ёму дзусь! Він—дуже поганий платільщик. Спершу усёго мужик наш крадюка, а потім, е-е, палій. Він прийде до вас у прихожу і коли лежить на вікні вухналь, і того вкраде. А йтиме повз скирти сіна, небезпременно, е-е, небезпременно запале її. Усі вони, е-е, злодії, як один: син у отця, отець у пса, а всі собачого роду. Коли хочете, е-е, то вони й не крадуть, а так: то дрівець із чужого двора наберуть, то придивляютьця, що у пана у вінбарі хлібець лежить... Еге-ж. А потім наш мужик—пьяниця із усіх пьяниць. Вони що вечора із монополі бредуть, та як идуть, так аж вулиця гремить... А тут ще штунда прокинулась: жив один наш кабро у якогось-то німця у строку та й захопив ту штунду та кілька людей після того одсахнулось і од церкви було. Та оце тепер почали їх ламать, так із усіх зосталось три; дякуючи поліції, та уже смирила їх.

— Так треба ж нам щось робити, вельми шановний добродію, щоб того не було. Треба того мужика виховувати, треба щоб у нього школа була.

— Е-е, школа? Я хотів був ім сам школу збудувати, так вони міні сказали таке... Ви знаєте, що вони міні сказали? Нехай, кажуть, пан заплате нам сперш, а тоді й школу буде.

— Це що ж таке?

— Оце ж, е-е, і я вас питаю: це що таке?

— Не розумію.

— А вони, е-е, вони розуміють. Це, кажуть, ми

знаєм, чого він такечки про школу пеклуєтця: щоб за підпомогу, яку нам дасть, та ёму царь грапа дав. Так нехай тепер уже ім земство допомагає, а я, то ні. Що ви, е-е, на це?

— Що на це? Треба їх темноту побивати світом; треба їх, як малих дітей, принукою нахиляти на добро. Про це усі ми повинні думати: і світське началство, і духовне і всі пани. Народ, то він же нам не чужий, а рідний же нам народ. Буде письменний народ, буде краще ёму, буде краще й панові і всій нашій країні. Освіта потрібна для всього народа, бо освічений народ знає закон, а в законі усе: і моральність, і порядок, і безпечність, і благоденство. Певні царі, то вони господарюють не силою, а законом і порядком, через що народ і осягає собі счастья.

— Е-е, а чого ж воно—позвольте вас спитати,— чого ж воно виходе так, що як тільки вивчитця хлопець у школі, то ото він уже найперший хам, найпервіщий злодій, найпервіщий крадій; у нього тоді ні Бога, ні батька, ні матері, ні старшого—нікого нема. Як менч було тих, е-е, шкіл, то більш було правди на землі. Тепер тільки у старих дідів правда та совість і є, е-е, а у молодих її, е-е, не питай...

— Це так, але тут винна не сама школа, а ті, що школою заправляють у нас. Ви подивітця, шановний добродію, на школи німців, отих, що в колоніях живуть. У них усі діти учатця в школах; усі виходять із школи письменні, а проте ні крадіїв, ні паліїв, ні п'яницюг у них нема. Ото ж такі у них учителі, такі у них напутники; німецький учень, вивчившись у школі, поважає і батьків, і старших, він не руйнує своєї сім'ї, не пропива своєго добра. І наша школа

була б инакша, як би до неї не наймитів-учителів, не чиновників, а справжніх напутників, певних апостолів правди і добра. Опріч того, нетреба забувати ще й того, з якої сім'ї виходять наші хлопці до шкіл: школа одно, а сім'я друге, а німецька сім'я, то вона зовсім не те, що руська сім'я. Виходе, що нам треба на инчий шталт переробити сперш усёго нашу сімью, а потім учителів. Тоді і з нашої школи будуть виходити такі, що не руйнуватимуть, а почнуть будувати нове, краще життя.

— Коли це все буде, а тільки міні, е-е, од того не пайдить. Я буду мужикові оддавати, е-е, землю, а він, е-е, буде гроши за урожай брати та односити їх у шинк, або ж по ярмарках чорт батька зна на що тринькати, а міні дулю на пісній олії сукать. А коли б я ёго захотів, е-е, судом припекти, то він мене вогнем, е-е, підпече: візьме та й підоткне віхтя, або в скирту сіна, або в обору, або ж у овечу кошару у ступу. А тепер, тепер, е-е, я оддав усю землю під пастівник, то нехай він, канцелюга, купцеві підпалює товар. Як ліктя ёму своёго не вкусить, так ёму, канцелюзі, купцевого товару не підпалить. А я, як дим, не знаю нічого того: я на купцеві пасусь та готові гроши беру.

— А багато ж у вас,—вибачайте на цім питанні,—багато ж у вас усієї землі?

— Е-е, не стак, щоб і багато... У инчих панів далеко більш. У мене усёго на—всёго сім тисяч десятин, а ось, е-е, у княгині Башмачки, скільки очима скинути, уся її земля, од моего хутора та аж геть до Дніпра. От там вам подивитись на хазяйство та на всі справи; то великі люде, а ми, е-е, а ми що? Наше діло—служи усім та бігай скрізь, як той вічний

жид, та пиши усім та одписуйся перед усіма.. Е-е, я оце тільки випадком у себе дома, а то моя хата—моя карета. Ось міні через кілька хвилин треба збігати на винницю та умовитись там з моїми орендателями, а завтра уже їхати до міста чим світ. Але я маю надію, що ми з вами ще сёгодня побачимось; ви розташовуйтесь у мене, як у себе дома; балакайте з мужиками, а я надвечери навернусь додому, то ми з вами, е-е, ще поговоримо.

— Дуже дякую вам, шановний добродію! Я скористуюсь вашою ласкою, але і міні не можна дуже довго тутечки гаятись.

— Так ото ж скільки хочете, а я, е-е, я люблю розумних людей.

Камергер Карючка справді через кілька хвилин у своїй величній, допотопних времен кареті, запряжаній чотирьма земськими кіньми, виїхав до своєї винниці, а пан Діброва зібравсь ити до мужиків на село.

Він вийшов із панського будинка і нешвидко попростував панським садом до села. Але наблизившись до саду, він уздрів зразу невеличкий флигель і там крізь розчиняні двері убачив якусь-то стару—престару, скозубляну бабу, таку, що підпиралась уже не палицею, а своїм власним носом. Пан Діброва несамохіть став і придививсь на ту бабу. Десь тій бабі уже тричі треба було умерти, а вона усе тягається на цім світі. Літа уже давно потушили в її очах усі вогні і витравили усі й краски.

— Бабусю! бабусю!

— Га? що?

— Та ви що ж тутечки робете?

— Я? Я, моя матінко, тутечки за хазяйку... А ви ж, сестричко, що тутеньки? Чи то пак, паночку... Нехай вам добре дітця... А ви тут що, паночку?

— Хочу подивитись, як ви тут живете.

— Еге, подивітця, подивітця, моя матінко... то пак, мій паночку. Як ми тут живемо? Як нитка у голку тягнемось. От так! Тільки що, тільки... Не то що на гору з водою не видерусь, швидко й хати не перейду. Ой важко ж, ненько: за всім, за всім усе я. Не живу, а валяюсь на соломі у коморці. Молю Бога день і ніч, щоб мене Господь прибрав... Де люде сидять, я туди не піду, а сама собі сяду, я нікого не осужу... Я ще зайшла й старого пана: як нас сюди пригнали, так він ще живий був... О-хо! Еге-ж. Бог доніс і мене: сходила і я на богомілля... Моя ти добра годиничко, чи ви же цьому раді?... То пак: оце наш пан міні й кажуть: „Ставай у мене, стара Насте, за хазяйку, або у мене більш тридцяти курей, а білокорок од них і півдесятка нема“. Так я й стала. Треба слухати пана і нічого ім не загорчать, або, кажуть на чієму возі сидиш, того і ввольняй волю, а у нас же тут нема нічого свого... А колись же, моя сестричко, як я ще молодого віку у батька жила, у нас тут полуниць по степу—степ червоніє! Що тих груш, що тих кислиць! Хороше було, хороше!... А звалось воно за нашого ряду Червоне, а це вже перевернулось у Холодну Криницю“...

Так ось які у камергера Карючки помішники та підсобники! Такі уже певно і не вкрадуть і не підпалють. І оцей пан був мировим, був за члена управи, за члена оцінщика, а тепер праве за повітового пана маршалка! Од кого ж ёго ждати просвіти для мужика?

У кого ж ёму шукати правди? Де ёго знайти тут таких, що дивлятця не на те тільки, що коло них, що тільки є, а на те, що далі од них, на те, що буде?

З такими гіркими думами пан Діброва пройшов увесь панський сад, з такими ж і вийшов із нёго і дійшов до села.

Життя мужиче здалося Діброві дуже убоге. Хатки хоча були і біленькі і чепурні, а проте зовсім невеликі, не скрізь добре укриті і мало де обгороджані, стіжків зовсім омаль було; огородини не густо теж. Скрізь жалілись на пана за те, що він усю землю оддав купцеві, а купець, той такечки усіх „обнажив“, що у людей і остання одежина поспадала з пліч.

Уже як прохали, як гірко прохали пана, щоб не давав усієї землі купцеві під гурти, так ні: і не вблагали і не впрохали ніяк. Та то було хоч на винниці заробе собі чоловік, хоч там роботою і вижахають ёго, так що й душа у нёго вискоче із тіла геть, а про те все ж таки він не з порожнёю кишенею; додому повертавсь; а це вже як став тутечки жид кгерувати та нагнав до винниці людей із своёго краю, то настало таке, що хоч підіймай угору руки та й до Бога бийсь. То й вишла із Холодної Криниці та Гаряча, повна гарячих людських сліз.

Пан Діброва, вислухавши те все од мужиків, прохав їх звернути увагу головне на школу, за-для чого і прибув до них у хутір Холодну Криницю, бо в инчому він не мав ніякої спромоги допомігти ім. Він довів мужикам, що земство поклато збудувати про свій кошт селянсько-хазяйську школу в Холодній Криниці; для того треба знати, де громада обере місце для школи, яку і в чому дасть підмогу при будуванні

школи; тут же він довго балакав з приводу того, яка буде користь од тієї школи для села і для всього краю, і нарешті, добре набалакавшись і про все умовившись, повернувся через той же таки панський сад до панського будинка знов.

Велику смуту пан Діброва почув у себе на душі. Лакей Михайло подав йому чаю і їжою назвався але він зрікся того і попрохав лакея здобути йому листок паперцю, щоб подякувати панові за його ласку та й їхати геть.

— Цього у нас дуже трудно здобуть.

— Хіба нема?

— Ні, воно то є, та тільки усе в схованці: наш генерал як ідуть, то завжди замикають і конверти і папер.

— Од кого ж вони?

— Од пана Духа.

— Як то од пана Духа?

— Так же од пана Духа.

— Ото таке справжнє прізвище?

— Таке справжнє прізвище.

— А що ж той пан Дух робе, що од нього...

— Той пан Дух, як тільки приїдуть до нас, зараз же сідають за стіл і пишуть листи. Пишуть, пишуть, а тоді шукають конверти та марки. Скільки б паперу ни було, попишуть увесь. То наш генерал, як їхати куди, зараз же усе те в стіл та й на ключ.

— Чудні у вас пани...

— Та тут одно слово... Хі, що це воно коло кганка такечки затирготіло? Чи не генерал часом повернувся? А, чи бач! Легкі на спомин!

Лакей миттю кинувся на кганок, і швидко за ним ускочили у залу троє панів і своїм сміхом та регітом так зразу і сповнили її усю.

— Ха! ха! ха! Так Семена Івановича нема? А па-
пер та конверти замкнув? га? замкнув? Михайло! Ми-
хайло!

— Замкнули ж!

— А я ж казав, я ж вам казав! От смуток ёго
бери!

Але тут, убачивши стороннёго чоловіка, гості зра-
зу змовкли і здивовано споглянули на нёго.

Борис Касьянович Діброва поспішивсь назвати
панам своє мня і прізвище.

— А, так це ви сюди з приводу школи?

— А тож,

— Дуже радий! Леонид Григорович Дух.

— Василь Тимофієвич Стіна.

— Никонор Степанович Крюк.

— Дуже радий познаёмитись, дуже радий! Ну
одначе у вас же тут і прізвища!

— Ха! ха! ха! Не сами, по родителям! ха! ха! ха!

— Так, так! А де ж ви ідете?

— А ідемо на збіранку до города та забігли було
до пана маршалка, аж він, кажуть, джукнув на вин-
ницю, чи що. Та що це ми, у цій мишоловці, сидимо?
Ходімно лишень у сад та там покуримо та трохи
одпочинемо. Іч понабудовував яких сажів!

— Чисто що сажів! Тільки годованих свиней і
нема. Чума ёго знає, чим тут і дихати, у цёму сажу.

По цёму слову усі чотирі пани вийшли із будинка
і потягли в сад, де знайшли старого дуба, і тамечки
посіли коло нёго, під густим гиллям.

— Так ви тут любуете місце для школи та огля-
даєте хазяйські справи?

— Ато ж.

— Ну, а як же у камергера Карючки?

— Та він же каже, що уся земля на оранді.

— Еге ж, на оранді, та як? Під гурти оддав. Он куди! Із самої губернії виписав собі купця та й те...

— Та й теє... натарапав собі грошей повний банок, а у нас їх ..

— А що там ви, панове, не кажіть, а я усе таки Семена Івановича Карючку люблю.

— А я хіба ёго не люблю?

— Подозвольте, подозвольте, панове: та й я ёго люблю!

— Еге ж, я ще в гімназії на одній скамниці сидів уряд з Сенею, то я ёго певно люблю. А тільки чого ёму бракує, то це того, що він великий педант, як там кажуть, акуратист. Дуже нудно коло нёго; жить якось-то холодно; душа тошнитця, як отут з ним виживеш день; а як рік, або два, то...

— А це правда, панове. Ото ж недурно і дружина покинула ёго. Десять год терпіла, а на одинадцятому не видержала та й втекла, ще й малу дитину покинула ёму...

— А що ж ви думаєте? Він десь, мабуть, і жінку у „опись“ та під № завів, тільки уту, що у нёго в опочивальні під склом висить.

— То так, панове, а тільки я Сеню люблю. Він, знаєте, він не поганий чоловік, а тільки оте ёго життя... по „описи“, а нехай ёму чума! Ото ж і жінка ёго: „І як я, каже, стільки років терпіла отаку маруду, як отой мухобой Карючка—міні дивно тепер і самій.

— А людина він усеж таки не погана,—я теж знаю ёго давно. Тільки я і давно дивуюсь ёму: на

чорта лисого він ото так стелетця перед кожним губернатором та губернаторшою? Чого ёму од них треба? Землі у нёго до напасти, грошей, як у самого роганя—чорта. Та я б маттері ёго хрін самому гаспіду із шляху не звернув, а не то що!... І нехай той губернатор буде прямо таки соломьяний чувал, а губернаторша нехай буде ряба, косоока, беззуба, зовсім безноса, а у Сені усе таки губернатор той буде найрозумніщий чоловік, а губернаторша тая найкрасивіща пані над усіх.. І нехай той же таки губернатор та губернаторша виідуть геть із губерні, а він усеж таки вихвалятиме їх на всіх шляхах і побіжить за ними випроважати їх аж геть куди, і буде ім скрізь підносити своёго хвоста.

— І знаєте, панове, через що оте все?

— А через що?

— Еге, він не з біса лукавий, цей мухобой: він баче геть далі вперед, ніж оце вкупі ми всі: здадуться на передбудуче уремя, бо чого на світі не бува? Сёгодня він губернатор, сёгодня ж ёго скинуть з губернатора, а через місяць він міністер. Хіба цёго не бува?

— Бува.

— Ото ж то й є.

— Ні, панове, я на це инакше дивлюсь. Єсть такі люде, і багаті і освічані, і посадою високі, чого б ім, здавалось, бракує? Живи собі паном діло і не вихляй не перед ким хребтом. От же ж ні: як тільки убаче перед собою високе началство, так зараз, як той учений пес, так і почне сідати на задні лапи перед ним. І голос ёму переміняєтця, і очі починають блищать, і все тіло ялось-то само гнетця

уперед. Це воно через те, що у нас, у руських людей, дуже багато „холопства“ в душі. Ось у пана Карючки воно й єсть. Чого б йому треба було? У нього усе є і більш нічого йому нетреба, і сам він добре зна, що ото уже йому усе. Але як тільки убаче високе начальство, так і почне щулитись перед ними та „раболіпствувати“ перед ним. Я це московськими виразними словами „холопство“ і „раболіпство“ так і зву... А проте він усе ж таки... Еге, усе ж таки непоганий чоловік. Як рівного з ним, то він зараз і постукає по плечі і сердечним другом назве і зразу почне йому казати „ти“. Одно слово, душа — чоловік.

— Та хто ж його хає? Їму тільки й бракує того, що він трохи тугенький з природи на калиточку. Ось спробуй у нього чого-небудь попрохати... Ну хоч аркуш паперу. Він тобі й дасть, та тільки дасть, та й обдасть. Спершу питає, на-що, далі кому писати, потім чи давній, чи недавній знаємий той чоловік, якому маєш писати, чи одповість він на твого листа, чи ні. Після всього того намимрить у кишенці маненького ключика, одімкне ним столичок, витягне звідтіля одного, — ніяк не більш, як одного аркуша та й дасть тобі. Еге-ж! Спершу подерже, подерже його в руці, неначе жаліючи розстатись з ним, а тоді уже й випусте з рук.

— А як іде на земських, то знаєте скільки він візниці дає? Як ви думаєте?

— А скільки ж?

— Пятака!

— А все ж таки, панове, єсть і у нього, як там кажуть учені, „положительні черти“. Наприклад, він завжди любе самоперсонально переписувати усі діла і ніколи й нікому не доручає зробити того. Та як

сяде та днів п'ять зряду сидить та также дрібненько, дрібненько та чепурно, чепурно, так сам і перепише усі.

— Так отже ж що я вам скажу: ніщо ёго так не характеризує, як те, про що ви тільки що сказали. От такий він чепурний увесь, і в цій чепурности він і покладає усе життя чоловіка і далі ні-ні. Це удача усіх обмежаних і неталановитих натур. Ото він якось-то грав у карти з нашим князем Веселянським та як почав мастити ті карти та рівняти їх одну до одної та екати та чмокати губами та витягати рукава сорочки із рукавів сертука, так той князь дививсь, дививсь, а далі як підскоче з місця та як плюне та й вискочив із кімнати геть.

— Наш Сеня, то він тільки на таку чисто механічну, роботу і здатний: більш цёго не видержить ёго вузька голова з вдавляними у середину висками. Він якось-то несамохіть і сам в тому признався: „Був я, каже оце в засіданні, слухав, слухав, нічого не второпаю; од натуги урозуміти у мене аж заболіла голова“. І справді, він не може певно думати, бо у нёго зараз почне „боліти голова“.

— Еге ж, а ви б послушали, як оцей слабкоголов та любе задаватись на три гроши перед меньчим за себе, наприклад, перед бідними селянськими учителями та перед безсчасною селянською дітворою. Як приїде на іспит до школи та як поставе супроти себе учителя та як почне ёму вчитувати проповіді, та так сам у гору й росте, так од своёго красномовства і росте. А бідних хлопчаків держить зранку та аж до другої, або до третєї години уночі, поки які не поснуть у школі, або ж не зомліють зовсім.

— Та коли хочете, добродіі, він і не с-так про-

стецький, яким себе удає. Як став за пана маршалка та ще як до того здобув титулу камергера, то уже став проханніш, ніж до того був.

— Балакайте там, як хочете, про нашого Сеню, а він собі округляє земельку що-року та й ширитця потроху, а ми...

— А ще б ёму й не ширитись? А що може у нёго хто із калиточки що-небудь видаве? Чортову матір видаве, а не грошики! Він ондечки внучці своїй—на що уже?—купе подарунок на три карбованці та й то усім і в столиці і в провінції скрізь прокричить про те. „Е-е, я оце був, ваше сіятелство тільки що в пасажі, на Невському, та чого там, чого і нема? Бачив точнісенько такий баульчик, який і ви ізволили купити. Та купив я там дивної матерії, е-е, онучечці, манесенькій своїй“... „Іхав я, ваше превосходительство, по Литейному, а назустріч міні граф Улибін,—ну й коні ж у нёго! А міні треба було, е-е, на Невський. Я там купив чудову матерію для внучечки... Яка прехороша річ“!... „І ви оце, ясна пані, в однім вагоні зо мною одъїзжаєте із столиці? А дочечку посадовили близько вікна, то як би її не продуло. Вона у вас легенько одягнута. Е-е, ось я для своєї внучечки та купив чудову річ“... „Та який же ви славний та добрий такий! Яка у вас багата душа! От як би моїй донечці от такий дідусь“!

Та от тако і в столиці, і в дорозі, і в губернії кого не встріне, усім рознесе, що він купив для своєї внучечки щось таке, чого і в світі нема. А воно усієї й рахуби тільки на три карбованці, не більш.

— То так. А щоб дати певну заемогу бідним родичам, того ні. Син ёго брата, бідний студент, прохав ёго дати ёму кілька карбованців на пальто,—ни-

чого не дав. Так він, бідолаха, простудивсь лютої зими у столиці та там і згинув.

— Воно, панове, хто нашого Сеню добре не знає, той каже: „Який славний та приязний та добрий чоловік цей Карючка,—ніяк не схвалитця; а хто добре дозна, то... Дуже ненавидє його наш пан губерський маршал, перед яким він завжди становитця на задні лапи. Як убаче оддалеки його допотопну карету, а на козлах карети ще й його віковичного лакея Михайла, то ото зараз і кричить: „Гм, дивітця: онде сунетця тряпичникъ в своем бон-ср-чі“. Губерський пан маршал не з цих, а з московських людей, то він по-московськи і каже „тряпичникъ“.

— А знає ж хто з вас, добродіі, про те, що наш камергер Карючка та любє инколи удаватись до жартів? Був він якось-то у однієї пані в гостях та вранці прокинувся, надяг на себе її сукню, а на голову чепця, вийшов потихесеньку у вітальню, сів коло рояля та й почав вигравати. А хазяйка гульк у вітальню та й дивитця: що це воно за пані така узялась вигравати на роялях такєчки рано? Коли до тієї пані, аж то пан повітовий маршалок, камергер Карючка, у жіночому чепцеві і в жіночій сукні.

— Панове! Багато ми тутєчки понакаблчували про нашого камергера Семена Івановича Карючку, з усіх боків його і огляділи і обкерешували, а ніхто у нього так не влучив, як оце пан Дух: ота сукня жіноча і той жіночий чепець як раз до лиця йому: навспражки йому тільки й бути бабою. Оце йому і певний патент і певний атестат.

— Вибачайте, шановні добродіі, що я вас питаю: на що ж ви отаку, як сами кажете, бабу та за

пана маршалка вибираєте? озвався до товаришів камергера Карючки пан Діброва.

— Та у нас тутечки, як навспражки казати, нікого й вибирати: Кувічка—дурень і вервела; Стеценко—п'янюга і прямо таки нечесний чоловік, хоча він і освічений і має навіть учений диплом; Могилянський—той як не с'єгодня, то завтра вискоче крізь димарь на коцюбі; Муравський—це циган мінджуватий і певний видзиган; Проценкс—то великий пишоха і ледве попускає з бідним паном говорить. Зовсім опріч Карючки нікого й вибрати.

— Тяжко таке слухати, панове!

— Тяжко, а тільки воно так. Еге, добалакались оце ми до того, що нам уже пора й рушати,

— Та й міні теж їхати час.

— Ну, ходіть собі щасливі, пане агрономе!

— Велике спасибі вам!

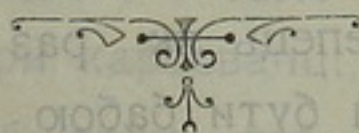
— Еге, а ви хоч і насвіріпились на Сеню Карючку, а він таки нічого. Я ёго усе ж таки люблю...

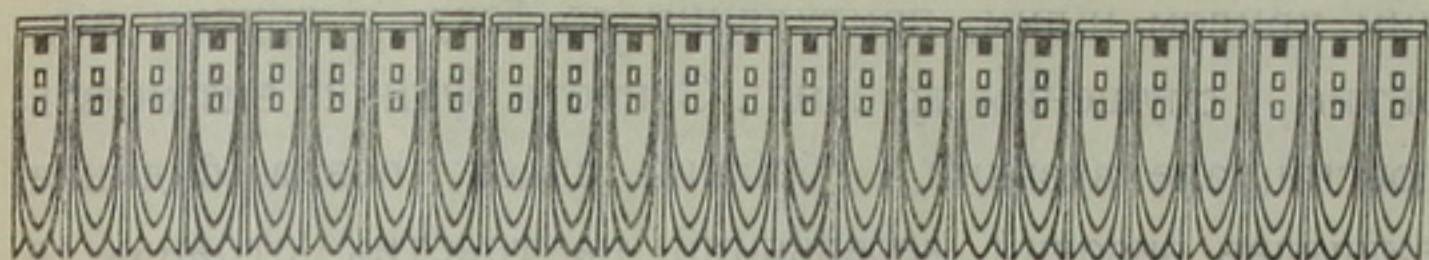
— Та й я ж ёго теж...

— А ви думаєте, що я, то й ні?...

— Ну, гайда!

— Гайда!...

ВЕЛИКІ ЗЕМСЬКІ ДІЯЧИ, АБО ПАНИ СОНЦЕЛОВИ.

У Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, председателя губерської земської управи, в хуторі Пасіківці, великий бенкет: сьогодні 4-го липця, Юхим Юхимович менинник і через те до нього позъїздилося чимало гостей—кревних родичів і просто знайомих околишних панів. Багато уже устигло наїхати у Пасіківку усякого люду, але Юхим Юхимович Кривуля-Пундик піджидав до себе ще губерського агронома Бориса Касьяновича Діброву, якого він давно уже закликав до себе, щоб показати йому усе своє хазяйство і всі свої справи і який теж уже давно збиравсь завернути до пана председателя.

Ранком 4-го липця Борис Касьянович Діброва, покинувши свої діла в губернії, нешвидко їхав на парі земських коней легкою бричкою до хутора Кривулі-Пундика, Пасіківки.

Проїхавши спершу кілька верстов лісом, Діброва зразу вискочив на рівний і широкий шлях, потім, звернувши з битого шляху, пробіг ще кілька верстов зворотами та обмежками і тутечки убачив уперед себе, на спуску балки, невеликий, присадкуватий і неначе аж придавляний до землі панський будинок, що одним своїм боком піднявсь проти гори, а другим спустивсь униз, до балки, і нагадував собою квочку з од-

ним крилом цілим, притуляним до боку, а другим підбитим і спущеним до землі. Супроти будинка виткнувся довгий, але вузький і обрідний садок; позад будинка виглядав високий, дерев'яний, на товстих стоянах, з широким, нахнюпленим піддашем, вінбарь.

Проскочивши крізь широкі і розчиняні ворота, візника пана Діброва круто повернув праворуч і зразу спинився коло низенького кганка, що був обкутаний увесь диким і густим виноградом і неначе манив до себе кожного в холодочок. Усі двері, як і всі вікна в будинку були широко розчиняні і крізь них виривався на двір гучний гомін, сміх та регіт.

Діброва споглянув уподовш двору і вбачив там кілька десятків екіпажів, які стояли насеред двору без усякого ладу, але казали, що у пана Кривулі-Пундика було велике збіговище.

Діброва виліз з брички і швидко опинився у просторій прихожій, де його вистрів пан середнього зросту, але добре натоптаний, рудий на масть, сіроокий, трохи лисуватий, починаючи од лоба, з високим, рівно обтесаним з обох боків лобом і до всього того вже трохи на підпитку.

— А, он бач кого Бог приніс!... Оце... оце, — пан трохи заікався, через що у нього на обох щоках набігали невеликі брижи, а очі затулялись і блимали... оце як раз до речі: я сьогодні мені... нинік. Ходіть до... до нашого гурту.

Діброва пішов слідком за паном Кривулею-Пундиком, — а це певно він і був, — і зразу із прихожої уступив у простору залу.

— Оце мої брати, Іван та Дем'ян Кривулі-Пундики; один зветця великий хазяїн, а другий... другий

колись-то був великий анархиста, а тепер... тепер, якк... якк ви знаєте, хто він є? Перший друг губернатора, перший друг архирея, великий приятель справника... „Нѣсть власти, аще не от Бога“—так і каже... Оце вам пан Половинка; це лікарь Півень; осьде справник Макуха; позад нѣго становий Утот; це пан Вареник; коло Вареника пани—Солодун, Красноок, Штанодран, Кгаракгуля і Криничка; осьдечки два пани Синички, а оце, щоб ви знали, чотирі рідних брати Живиці—Ілько, Стецько, Семен і Борис; зверніть на них особливу увагу,—це все премудрий і завзятий народ: вони одного дня і одного місяця, тільки в різних кутках губерні, побрались з чотирьма рідними сестрами, Кривулями-Пундичками і тепер, якк.. якк ви знаєте, хто вони тепер єсть? Мої зяті!... Один земський начальник, другий мировий, третій предсідатель повітової управи,—дуже хоче бути предсідателем губерської, та дзуськи, а четвертий місцевий голова. Ви придивітця до них добре і скажить міні, еге-ж, ска-а-жіть міні, чи бачили ви коли небудь і денебудь у світі отаке ди-ди-во, як оці чотирі брати Живиці.

По цѣму слову пан Кривуля-Пундик, запинаючись і осміхаючись однією щокою, нешвидко спустившись в низьке креселко і вказав рукою гостеві на друге.

Агроном Діброва сів і споглянув на всіх чотирѣх Живиць.

Ні, зроду на своєму віку не бачив він такого дива, як оці чотирі брати Живиці.

Усі вони були велетенського зросту, усі товсті, міцні, опецкуваті, усі з куцими, але товстими, м'ясистими носами, з пухнатими, дебелими і волохатими

руками, з короткими, червоними і при самих плечах шиями, з великими, вирячуватими, чисто волов'ячими очима і усі бородаті і мохнаві, усі з густими, накордубачаними і щетинястими бровами і всі на морді червоніщі, ніж той буряк. Здавалось, ті брати Живиці уродились десь не в хаті, а прямо в густих пушах, або в непролазних очеретах, або ж в неприступних болотяних нетрях. Здавалось, що коли рождався на світ кожний із Живиць, то репалась і тріщала, немов од великого морозу, земля, схоплювалось з гилля усе вільне і сторожке птаство і кидалось од жаху в піднебесся, гуркотів по небу великий і могутній грім і розходилась од одного краю до другого блискавка блискавка.

Але будучи схожі між собою, як велике диво природи, усі чотирі брати Живиці і одріжнялись кожен один од другого.

Найстарший із них, Ілько Живиця, був увесь чорномордий, неначе халява, говорив низько, сипливо, немов той шавкун поміж звичайними качками. Своім чорним та смугнастим видом він нагадував африканського бура, тільки не простого, а шаленого бура. В суперечці він швидко доходив до великого запалу, дуже витріщав свої сірі, булькаті, з великими більмами очі, стуляв до купи свої величєнні, коржаві кулачища, підставляв їх до самого носу того, з ким суперечавсь, і гарчав та кидав од себе скрізь слини, немов той старий, роздратований та пінявий кнурище.

Другий брат, Стецько Живиця, був русявий на масть, але дуже червоний на виду, лабуруватий, черевоугодний, коротконосий, і при велетенським зрості мав на диво тоненький і верескливий голос. Природа не-

наче знарошно пошуткувала з цёго чоловіка: склепала велетенську куфу і вставила в ню тонесеньку пищалку, щоб пускати крізь ню ще тонкіший, ніж пищалка, дитячий голосочок. А про те всеж таки той тонесенький голосочок не трішечки не мішав Стецькові Живиці бути таким же запалючим в суперечці, як і ёго брат, Ілько Живиця.

Третій брат, Семен Живиця, був теж русявий із себе, теж куцоносий, але балакав инако: неначе у нёго на самому кінчику язика сиділа велика кгуля, а в роті застряла половина галушки. Маючи таку перепону в говірці, він говорив дуже люто, незрозумливо і надимавсь так, що на нёму уся щетина вилазила із шкури і ворушилась, немов на іжакові. Із усіх братів Живиць це було саме велике чувидло, схоже точнісенько на великий чувал, напханий повно вівсяною соломою. В губерні він славився сперш усёго через те, що був добрий дантиста, се-б то, маючи дуже запалючий норов і до того дуже важку руку, часто вибивав кулаком мужикам зуби. Потім славивсь ще яко даремний стрижій, бо до кого-б і чого-б не приїздив, зараз же витягав із кишені ножниці і починав стригти кожного.

Четвертий брат, Борис Живиця, з блискучо-чорним волоссям, блискучо-темною бородою, блискучо-темними очима, блискучо-білими і рівними зубами, з очевидною ознакою чоловіка воєнної муштри і з великою охотою завжди оповідати різні побрехеньки та соромницькі анекдоти, схожий був з трёма своїми братами в тому, що був із себе такий же велеть, як і вони всі.

Ледве Діброва устиг сісти у креселко і ледве він устиг обдивитись наоколо себе, як ось із саду через балкон уступило в кімнату чимало панн, панночок і паней.

— Мартуню, ось до нас прибув славетний гість, наш губерський агроном Борис Касьянович Діброва, звернувся предсідатель до своєї дружини і показав їй рукою на Діброву.

Борис Касьянович підвівся з креселка, виступив уперед на кілька ступінів і убачив перед собою господиню, високу, огрядну, тілисту, повногруду, білотілу, білооку, білоброву і біловійю. „Білуга“! промовив сам собі в думці Діброва.

Пані Кривуля-Пундичка, убачивши перед собою гостя, злегка осміхнулась і облизуючи собі губи, неначе після чогось-то дуже смашного і дуже солодкого, якось-то ламано і якось-то ненатурально, промовила, що вона дуже рада в своїй господі вітати такого рідкого і дорогого гостя.

Пан Діброва споглянув на пані господиню і убачив, що у неї до всього того ще дуже великі, неначе зубья в бороні, але зовсім прогнилі, зуби та ще короткий, якийся цупкий, коноплястий ніс та червоні, скрізь розкидані по щоках, по обох боках носа і по всьому лобові невеликі кружки—плями, які бувають тільки у людей дуже лютої вдачі. Опріч того, холодні і якісь-то неначе сталеві очі, дуже солодкий і тонкий, зовсім не до штатури, голос казали, що пані Кривуля-Пундичка навспражки була далеко не така приязна і не така солодка, як вона те удавала і своєю мовою, і своїм поглядом і безперестанним облизуванням товстих губів своїх...

— Панове, а давайте лишень рушимо та подивимось на хазяйство. Почнемо з маток та з лошат. Я думаю, що й пані захотять подивитись на наш завод.

— А ще б таки! Я перша! зауважила пані господиня і тут же облизала собі губи. Я он яка лошатниця.

— А правда, панове: а ну-мо до стані.

Усі гості зразу схопились з міст, висипали на кганок і посунулись до стані.

Діброва і собі теж рушив із господи і пішов укупі з другими.

Одначе, мало путнёго він уздрів тут у пана Кривулі-Пундика. Маток хоча було й доволі, але то все була певна каліч і певна нікчемність: ні заду ні переду, ні зросту, ні простору. Видимо це діло велось у пана председателя по старій навичці, з батька, діда та прадіда, і не тільки не давало господареві ніякого прибутку, а навпаки того, знесилювало ёго хазяйство і певно йшло на впадок. Але як же ёго панові та не мати якої-небудь вичуди? На те він і пан, щоб вигадувати усякі хімери. Коли подивитись на пана, як на чоловіка, вийде немов би й чоловік; а коли подивитись на нёго, як на пана, вийде не чоловік, а пан, се-б то той же таки чоловік, а тільки з кгедзиком. Пан без кгедзика, то не пан.

На такий же певно штиб був зробляний і пан Юхим Юхимович Кривуля-Пундик.

Вивівши усіх своїх гостей насеред двору, він зразу казав конюхам виводити табун коней. Конюхи почали вигонити на очі панів то одну то другу матку, почали ловити то одно, то друге лоша і становити їх перед очі господаря. Пан-господарь, удаваючи із себе великого конячого знавця, обережно підходив до коняки, нешвидко приставляв до неї деревьяну, з довгою ключкою і з поперечними одмітинами, мірку, голосно викикував зрост коняки, тут же розповідав про все її

поріддя, починаючи з пращура, або з прадіда, далі брав її за чуба, ляпав правою долонею понижче шиї, гладив спершу передні, потім задні ноги і нарешті казав конюхам виганяти із обори на показ других „арабів“.

Близько агронома Діброви стояв лікарь Півень і, дивлячись на ту всю церемонію, тільки крутив головою та осміхавсь сам собі в вуса.

— Та ви думаєте, добродію, звернувся він зтиха до Діброви, що наш пан презус і справді що-небудь шупить у конях? Еге ж, як свиня в горілці. І ви думаєте, що оцю каліч і справді беруть у нього до ремонту? Як раз! Із сотні коней хіба одну коняку, та й то через те, що самий найголовніший ремонтёр доводитця презусові кум, чи сват, а чи просто позичальник грошей. Ви придивітця, яка тут каліч: на тій жабки, або ж обручи на жабках; у тій шпат, паралич вух, більма на очах, сторчові, або ж м'ягкі бабки; та клишонога, сідласта, вузькозада і низькохвоста; у тій невірної поставляні очі; ця свиня, а ця корова. Коли хочете дізнати правду у пана Кривулі-Пундика, то ухилітця трошки у бік та погляньте не в обору, а за обору, то там убачите таких арабів, на яких не доводилось ніколи їздити навіть і тим руським царевичам, що ото про них бають у казках руських.

Агроном Діброва одступив кілька ступінів уперед і справді позад обори убачив певних „арабів“, себ-то цілий лазарет певної калічі.

Спершу усього кинулась йому на очі кобила з довгою та важкою головою і з роздутим та випертим на один бік черевом. Неначе то було не черевом, а велетенний винницький казан, куди накачано було такого добра, що ось тільки доторкнись до бока кобили і звідтіля лелене таке, що од смороду і на ногах не встоїш.

Уряд з тією кобилою Діброва уздрів лоша. На передніх ногах воно зовсім не мало копит, а стояло на землі прямо мичками; на задніх ёму вигнуті були обидва копити назад і через те лоша не ходило, а прямо плазувало, немов справжніми полозками, по землі.

Геть далі од калікуватого лошати стояла невелика лошичка, уся була немов вибіляна крейдою: очі їй білі, війя білі, грива біла, копита білі, хвіст... хвоста зовсім не було їй учепляно.

— Ну, на що ж ёго держати отаку каліч?

— На те, щоб замити її за добрі гроши дурноверху, Демьянові Кривулі-Пундику, меншому братові пана презуса. Цей Демьян Кривуля-Пундик прямо таки чуденне діло—благоговіє, як там кажуть, перед своїм старшим братом, презусом. Що сказав Юхим Юхимович, те свято, тутечки ні мудрування, а ні критики ні якої. І ще от що: Демьян Кривуля-Пундик як тільки купе що у свого брата і як тільки виведе те з двору за ворота, воно зараз же й здохне. А проте усе ж таки дає готові гроши і тягне геть з двору. Та тутечки, сказати, уже усі знають, що як тільки пан презус Кривуля-Пундик кому-небудь і що небудь а чи продасть, чи подарує, ото вже й знай, що воно зразу здохне.

— Та не вже він і оте калікувате лоша своєму братові втелюбе?

— Еге ж, щоб не требило воно корму, пан презус затопить ёго дурному Демьянові, а як воно скапутитця, то він здере з нёго шкуру та продасть її циганам. А білу лошицю, знаєте куди він збрянчить?

— Та куди ж?

— Зроду й не пригадаєте! Отому забродиголові

Дурову, що ізде на свинях та заставляє танцювати бліх. „Це чудо природи“! ось що він скаже Дурову та й сचाкає з нього грошики. В таких речах наш пан презус і цигана перехильхелює. Він ладен і з камінюки вижимати масло. Він навчить оцю саму лошицю істи свої власні конячі, сухі кружалки та й тутечки скаже, що то „чудо природи“... А то якось-то завів у себе наш пан презус... ну, щоб ви думали? Еге ж, і тутечки зроду не вгадаєте! Верблюдів. От що! Ото думка була иими приставляти до города хліб: пара верблюдів то потягне більш ваги, ніж чотирі пари волів; та ще думка була стригти верблюдів, а з шерсти робить сукно. Але тут забув наш пан презус ту поговірку, що каже, коли на сито, коли на решето. Як виволікся він з своїми верблюдами у степ, а там мужичі коні як уздрять таке диво та як підхоплютця та гира по степу з плугами і з ралами! Та тут такого було! Одно сміховище! А верблюди, бісової віри тварюки, тюпали, тюпали по шляху, а далі одразу попадали на передні ноги та так і стоять серед дороги і з возами і з пшеницею: хоч ти їх повбивай,—не з місця. То наш пан баче таке, та й пустив їх геть к нечистій матері на призволяще в степ. Схудли вони, покривіли, поробились, як мотузки, або драбини, пообкалялись із усіх боків, шукаючи по степу якихся верблюдячих колючок, яких у нас зроду ніколи й не було. Одно слово, зробились, як ті сім порожніх Фараонових коров, та так десь зімою і подубіли од голоду, та от холоду у степу. Після верблюдів пан узявся ще за ослюків. Так було ёму ще й з тими ослюками... Ні, а ви ж послухайте ёго, як він сам себе вихваля: немає кращого хазяїна у світі, як Юхим Юхимович Кривуля-Пундик... А не

доводилось вам часом чути, як виїздить наш пан презус із свого великопанського будинка у гості, або ж по службі?

— А як же ж він?

— Кумедія з хвостом та й годі! Запряже в карету,—виїзжає завжди в кареті,—запряже, чуєте, в карету чотирі рябих кобили та й біжить по степу; а за тими кобилами слідком біжать ще й чотирі рябих лоша́ти. Та ото ж по тих чотирёх рябих лоша́тах зразу наші пани й пізнають, що то іде пан губерський презус, Юхим Юхимович Кривуля-Пундик.

— Панове! панове! пане лікарю! не одбивайтесь од гурту! Чи не хочете подивитись ще на пасіку, та на садок, та на хліборобню снасть, та на винницю? Дорогий і високоповажний гостю, що ви на це?

— З превеликою охотою!

Не багато, одначе, і тут дивів убачив агроном Діброва.

Пасіка у пана презуса Кривулі-Пундика була на-вспражки не пасіка, а якесь-то сміховище. На белебені та на спеці стояло штук з десяток старозавітних вуликів—дуплянок, дірчастих, порепаних, поточаних метелицею, накритих зверху шматочками череп'яних покрівців, віхтями гнилої соломи, та ото і вся пасіка.

— Ви, панове, не дивітця на ці вулики,—я перехожу на вулики Дадана, а це ни що є, звернувся пан презус до своїх гостей. Ось вам справді і Дадан стоїть.

Агроном Діброва обернувся ліворуч і справді убачив вулик так званої системи Дадана. Але тут знов до нього нагодився лікар Півень і прошепотів ёму на вухо.

— Оце уже сёмий рік, як наш пан презус усе „переходе“ на Дадана і сёмий рік я бачу на цьому самому місцеві, один вулик цієї справи.

Діброві не було ніякої рації не вірити лікареві, і він, кивнувши до нього головою, посунувсь далі за хазяїном.

Одвівши гостей од пасіки, пан презус почав показувати їм посажані у один рядок дерева, од одного і до другого краю садка. Ті дерева зразу і віть-у-віть нагадали Діброві оті самі віхи, що стромляють їх для зимної пори повздовш битого шляху на ознаку проізжому людові: одно нахилилось на бік, друге нахнябилось уперед, третє подалось назад, четверте упало на шлях, а п'яте уже давно не дерево, а нікчемний, поламаний сухостій.

— Як бачите, похвалитись нашому панові презусу і тучечки є чим, знов пояснив лікарь Півень агроному Діброві.

— І справді є чим: земля тут не погана та й вода недалеко, а всеж таки...

— Ви бачите, добродіі, як трудно у наших місцях розводити садовину. Хоча тут і чорнозем, і вода близько, а проте... Іване Івановичу, а що ж це воно так, не зовсім щоб теє, звернувсь пан презус до свого носатого, довгопикого і червоновидого управителя, що слідкував скрізь за паном і заглядав ёму у вічи, як слідкує і заглядає покірний і голодний пес своєму хазяїну, ждучи од нього якої-небудь подачки. Що ж це воно?

— Та бачте, Юхиме Юхимовичу, кузяві садові... вони тут теє...

— Ні, воно як би за часу полити, пане предсідателю, та ще як би... перехопив був зненацька становий

Утот, але зразу ж обірвавсь на пів-слові і якось-то соромливо осміхнувся сам собі у свою куценьку та сиву борідку, неначе він несподівано в чому проязичивсь перед великим паном та тут же зразу схаменився і спинивсь як раз за часу.

— А нумо, панове, тепер до повітки та до хліборобенних справ.

Усі гості лусом посунули до повітки.

Чуденно була зробляна тая повітка. Постановляно було густо, густо дерев'яних високих стовпів, а середина проміж тих стовпів заложана була цеглою,—то б то для менчої втрати матеріялу, а навспражки для більшого накладу, по приговорці, на позір річ гарна, а насправді марна. Ось тобі один, або два стовпи підгніють, ось тобі зразу й цегла повивертаєтця, тоді і вся крівля злізе на бік, а після того і вся повітка завалитця.

І ото в середині тієї повітки поскладано було усяке хліборобне орудіє, що жило колись ще за царя Гороха та за царицю Редьку: дерев'яний, так званий український плуг; далі рамсоновський плуг на шість пар волів; потім, щось таке схоже чи на англоболгарський, чи на саковський, чи на геновський плуг, а чи на всі три вкупі, видимо зробляне власним майстром і в власній кузні; потім дерев'яні рала, букарі, борони ще з дерев'яними, замість залізних, кілками; дерев'яні лопати для віянки хліба і тут же одна, якась-то дуже чуденна віянка, Вараксина не Вараксина, Лепа не Лепа, Саде не Саде, а так щось таке схоже на ту дерев'яну кобилу, що на ню сажають неумілих москалів, коли вони не вивчатця ніяк іздити верхи на живій коняці. Усе те понастановляно було без усякого ладу, одно зверх

другого, усе те було позапильгучуване, на половину поламане, позаіржавляне, постиране, позазубрюване.

А проте пан презус, вводячи гостей в середину повітки і виводячи їх з повітки, охоче показував ім усе своє багатство і дуже вихваляв кожну справу свою, нікчемного букаря якого-небудь, або що инче, зовсім і не відаючи про те, що єсть на світі нові плуги, або ж мудрі сортировки, чи рядові сіялки.

Од повітки з хліборобенними орудіями гості рушили дивитись винницю. Тутечки той же таки лікарь пан Півень устиг довести пану Діброві, що то воно єсть за винниця у пана презуса Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика і чого вона насправді коштує. Збудована вона із поганої цегли, а казан для неї купляний старий, поідений іржою, у якогось-то жида, і коли він послуже хазяїну півроку, то то ще й багато—певно він швидко лопне і певно улолокає ёму немало люду.

Пан Кривуля-Пундик, не чуючи того, яку тільки що дано було атестацію ёго винниці, тим часом залюбки показував її своїм гостям, вихваляючи її з усіх боків, неначе кращої за неї і в цілому світі не було.

Але тепер Діброва уже добре урозумів, що то воно був за пан Кривуля-Пундик і яка ёго була вдача. То був зовсім обмежаний чоловік, певний незнайко і пустобьяка, але великий хвалько і великий величай, такий, що усе своє, саме найпоганіше, завжди вихваляє і усім своїм, самим нікчемним, завжди хизуєтця, а все чужее за нищо вважа, ганить, осміює.

Од винниці пан презус і всі гості вернулись до будинка, і тутечки лакеї доложили панові, що обід уже готовий.

Пан господарь закликав гостей до хліба соли, і

всі, почувши те, зразу якось-то повеселійшали, загомоніли і лусом посунулись до... вінбаря.

— Що це таке? куди це ми? до вінбаря, чи що? поспитав здивовано пан Діброва у пана Півня.

— Як бачите!...

Справді, усі гості, видимо уже давно звикши до звичаїв пана Кривулі-Пундика, весело уступили у вінбарь і весело загомоніли.

Вінбарь був дуже довгий і дуже широкий, і в нёму, од краю до краю, понаставляно було кілька столів, до купи стуляних; уподовж усёго вінбаря стояли, один за одним, стовпи, що піддержували в нёму стелю та сволока; на стовпах поприв'язувані були гилки дерева з свіжим листям та пучки зеленої трави та різних квіток. Взагалі виходило, неначе то було зробляно павільона для вистави коней, або товаряки.

В одному кутку вінбаря стояли особно два невеликих столики, і на тих столиках повно було усяких пляшок та чарок та келишків, а до них вин, горілок, наливок і до всёго того усяких закусок та тарілочок та ножів, та веделок та серветочок.

Хазяїн та хазяйка закликали гостей до столика, і гості, зразу, немов та сарана, так і кинулись до закуски, попережаючи один одного і простягаючи уперед себе праву руку, хто поверх плечей переднёго хто поміж боків сусіди, а хто прямо од себе, уперто ставши коло столика. Почалась спільна робота щелепами, і всі зразу і застукотіли посудом і зачавкотіли зубами. Де-які зтиха чаркувались один до одного і, бажаючи один одному усёго, що є найкращого у світі, тим часом усе ж таки хапали з столу те, що було найласішого, і швидко завдавали ёго туди, куди треба.

Після закуски гостей запрошано було сідати за стіл. Сідали всі „безъ чиновъ“, де хто хотів і коло кого хотів.

Хвилин з десять гості одно тільки те й робили, що іли та брязкотіли посудом. Тільки де-инде який там пан, або який панич звернетця до пані, або до панночки і назветця їй якою-небудь стравою, або вином. Подали другу страву. Тутечки десь-то, з середини стола, зразу підскочив з місця жвавий та голосний пан Лисиця, стукнув ножом зубіч бокала і дзвінко закричав на увесь вінбарь.

— Панове добродійство! Вип'ємо всі дружно за здоров'я нашого вельми шановного предсідателя, Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, і хай він ще довго і довго живе у світі на користь одчизни, на славу Росії, на гордощі нашого тутешнєго панства і на втіху дорогого ёму посімейства! Ура нашому пану предсідателю!

— Ура!

— Ура!

— Ура! ура! ура!

Гості знов кинулись до пиття та до їжі, хвилин з п'ять знов стукотіли посудом та чавкотіли щелепами. Коли ось і другий гість забрязкотів ножом об чарку.

— Панове! Хранцузи кажуть, що у кожному ділі треба шукати жінку. Славу преславного хазяїна всього нашого повіта, Юхима Юхимовича Кривулі-Пундика, розділяє вельми шановна дружина ёго Марта Степановна Пундечка. Оце і єсть та жінка, яку треба шукати у кожній справі. Ура нашій пані од усього повіта! Ура Марті Степановні Кривулі-Пундечці!

— Ура пані Марті Степановні!

— Ура славетній Марті!...

— Панове, прошу слова! забрязкотів посудом пан Стецько Живиця. До нас приїхав із самої губернії дорогий і славетний гість Борис Касьянович Діброва. Хто його не знає? І чого він приїхав? Дивитись на те, як ми тутечки працюємо на всеросійське загальне діло, які у нас тут справи, яке знання, яка сила, який у голові мозок. Він не омиливсь, що приїхав до нас: у нас справді є на що дивитись. Нехай дивитця на нас з усіх сторін, з усіх боків; нехай пише про нас, нехай доведе всьому світові, ми того не стидаємось, ми не боїмось того; ідьте до нас, люде столичні, в науку, ми навчимо вас, як на маненькому клаптеві здобути великої користі. Ось я із однієї десятини,—еге-ж! із однієї десятини... Панове! три тисячі, навіть п'ять тисяч карбованців!... Я вам ручаюсь, що... Я з одного талану два розвів...

— Ну, оце вже йому метелики в очах закружляли, так тепер піде плести! зразу гукнув десь по край столу пан Лисиця. Цей набалакає такого, що й на голову не взлізе. Подозвольте міні, панове, скінчити те, що хоче сказати пан Стецько Живиця!

— Просимо!

— Просимо!

— Ось він що хоче сказати: ура нашому славетному гостеві Борису Касьяновичу Діброві! Чи так?

— Так! Так! Ура нашому тричі славетному гостеві пану Діброві.

— Ура нашому!...

Усі пани, пані і панночки, зірвавшись з місця, кинулись до пана Діброви і почали з ним з усіх боків чаркуватись та бажати всього, що єсть найкращого у світі. Після того знов кинулись на свої місця і знов узялись за їжу.

— Панове, чесна кунпанія! подозвольте слово правди мовити!

— Кажи!

— Як уже виславляти кого на увесь світ, то виславляти не Стецька Живицю,—ні, а когось-то инчого. Ось хоч би сказати про себе: чим же гірше мое хазяйство? Та не будь я Ілько Живиця, коли я однієї мамалиги не одправлю на станцію три вагони! Що ти скажеш? га? Я ондечки засіяв аж цілих три тисячі десятин землі... гірчиці... Еге-ж! Хто з вас додумавсь до цього? А скільки коштує одна слойка гірчиці, як її купити? Дивітця ж ви, яке це корисне діло.

— І ти зкористувався з тих трьох тисяч десятин? Ха! ха! ха! От де знайшовсь хазяїн!

— Пострівай, а знаєш ти, скільки у мене одна десятина землі дає пудів пшениці.

— А скільки ж?

— То я тебе й питаю.

— П'ятдесят.

— Хапай вище.

— Ну, сто.

— Хапай вище.

— Ну, півтора.

— Хапай, кажу, вище.

— Ну, двісті, чи що?

— П'ятсот пудів! О, нехай Стецько Живиця тричі умиєтця супроти...

— Та це що ж таке?

— Ото таке.

— Оце у тебе, у Івана Живиці, та одна десятина роде п'ятсот пудів пшениці?

— Ручусь.

— Казала баба, за свою пазуху не ручусь, а за чужу й подавно. Панове, ви знаєте, які мій брат Іван Живиця пече паски? Такі що одну паску несуть святити аж три чоловіка. Чули таке? Сам каже! У нього кожна квочка із однієї крашанки лупе по двоє курчат зразу. Ото такі крашанки він назнав десь-то за кордоном, а де саме, тільки він один і знає. Він у нас дуже легкий на руку: іхав якимсь-то по шляху та поламався йому екіпаж, так він вихопив із нього голоблю та й уткнув її серед шляху, а з неї зараз же й новий екіпаж виріс...

— Вельми шановне панство! Подозвольте міні помирити оціх двох панів і вкупі з тим двох братів, Живиць, зненацька гаркнув на увесь вімбарь лікарь Півень.

— Просимо! просимо!

— Так ось бачите: з ласки панської я тутечки, в повіті, правлю за лікаря.

— Так! так! добродію!

— Але хоча я й лікарь, а проте і я теж де-що митикую, які бувають на світі урожаї.

— А певно!

— А такечки, так!

— Так ото ж: знав я одну пані, велику хазяйку; так у тієї пані більш було сійби, а ніж самої землі... Еге-ж! А урожаї у неї завжди такі, що як посіє було пшеницю та як збере та змеле, то з одного зерна, чуєте, що з одного зерна виходило? Аж ціла ханзоля! А що чи чув хто із шановних панів Живиць отаке диво?

— Ура лікарю Півневі!

— Ура йому!

— Браво, Півню!

— Ха! ха! ха! Оце так помилив! Молодчина лікар! За здоров'я лікаря!

— За науку!

— За просвіту! Ура!

— Панове, наука і просвіта—це певно сила, велика сила; тільки лихо в тому, що цій силі та немає... як би ёго сказати? Та немає підсилку.

— Що це воно? проти чого?

— А це, панове, от проти чого: ось уже кілька років ми силкуємось збудувати в одному селі, що близько нашого города, шкілку, та йдосі у нас немає а ні грошей, а ні кошту.

— Так ось же... та-ак ось же-ж що, гукнув зненацька на увесь вінбарь сам пан презус... Гукнув та й запнувся. Па-но-нове! Оце я уже... уже третє трєхліття... правлю за... за предсідателя гу... берської земської управи, то коли ж так, дарую на школу три... тридцять тисяч...

Од таких несподіваних слів пана предсідателя усе, що було живого в вінбарі, зразу стихло і зааніміло. У всіх повитягалось якось-то дуже вперед обличча і всі неначе питали один одного, чи це сон, чи це натура? Та невже ж пан Кривуля-Пундик, предсідатель губерської земської управи, відомий скупердяй і скнипа, та вимовив таку страшенну силу грошей?

— Що це він сказав?

— Чуєте, що це він сказав?

— Ура нашому панові предсідателеві! Ура ёму! не видержав хтось-то в кінці стола і гукнув дзвінко на увесь вінбарь.

— Та-ак оце, я, чуєте, да... дарррую тридцять, тридцять тисяч недопалу цегли.

— А он він що!

— А, бач, як придурились!

— А!!

— Ура! браво!

— Ура нашому передсідателеві за щедрий і дорогий подарунок!

Гості кинулись до пана презуса і почали його один по одному цілувати та притуляти свої чарки до його чарки.

Пан презус, дуже задоволяний сам собою, охоче обіймав кожного і охоче цілував гостей у губи.

Швидко після того обід скінчився.

Гості, щиро подякувавши хазяїнів, пішли, чоловіки до кабінета палити цигарки, а жіноцтво та паничі у садок, на прогулянку, до ставка, до квіток, до пасіки і далі.

Борис Касьянович Діброва переважно пішов до кабінета, хоча він і не вживав тютюну.

Зразу, як тільки панство уступило у просторий кабінет і як тільки позапалювало цигарки та порозсідалось по стільцях та креселках та канапах, зразу ж почалась спільна, гаряча і гучна балачка. Забалакали усі і про усяку усячину. Але палкіше усіх узялись за балачку брати Живиці.

Усі чотирі брати Живиці, і по батькові, і по матері були рідні, єдинокровні і єдиноутробні брати. Усі вони укупі і зросли і вивчились, але трудно було знайти таких залютих проміж себе ворогів, як ті ж таки рідні, єдинокровні і єдиноутробні брати Живиці. Де б вони і коли б вони не спіткались, а зараз же, привітавши один одного і почоломкавшись один з одним, зараз кидались у спірку і суперечались і змагались чисто тобі до загину, до лютости, до озвіріння.

Але чуденне діло: і змагаютьця і суперечатця, як не вчеплятьця один одному в патлі, а на розставанні любо цілуютця і тихомирно розїзжаютьця кожен до своєї господи.

Усі чотирі брати Живиці вважали себе за великих у світі хазяїнів, за великих політиків, за великих лікарів, за великих юристів і за великих істориків. Опріч того, за що б тільки вони не зачіпились, завжди спорились проміж собою з таким запалом, неначе за ними невидимо бігав скрізь куций чортяка і завжди штурхав у зад то одного, то другого розпаленим залізним жи-гадлом. Кожен із Живиць тільки самого себе і ввожав за розумного, а другого зневажав за ни що. З чужим чоловіком кожен із них і балакає, як слід, і слухає, і згожуєтьця, де треба, а з рідним братом ніколи, ні як і ні за що в світі.

— Що ти тут, Ілько, розповідаєш?

— Те, що ти чуєш.

— Та це ти на своїх півторах десятинах землі та виробиш десять тисяч карбованців? І склепає ж таке неподобне!

— Хто? я клепаю? я?

— Уже ж не я.

— А що ти думаєш, не вироблю? Та ти знаєш, яка у мене земля?

— А яка?

— А ось яка: як хочеш ти знати, яка у кого земля, дивись, що на ній росте: як росте полинь, то ото саме добра земля. Отака вона у мене вся.

— Нехай, хто не знає, той і хвале твою землю, а я добре довідався, яка у тебе земля.

— А яка ж? Що ти думаєш?

— Що я думаю? Аля, підслухала! Ич капосна! От що я думаю.

— Ні, що там аля! Я не свиня! Ти скажи міні, що ти думаєш про мене. Не вироблю я десяти тисяч на моїй землі?

— Куди пак не десять тисяч!

— Та ти знаєш, що таке інтенсивне хазяйство?

— А що ж таке?

— А ось що: я заведу у себе такий товар, таких коней, такі сіянки, а куплю собі такі плуги, я зроблю собі таку оранку, що... З однієї десятини візьму більш тисячи карбованців; я на одній десятині накопичу стільки коп, що...

— Ха! ха! ха! та це ти візьмеш більш тисячи? Панове, чи ви знаєте нашого Ілька Живицю? Він би й нічого, та тільки у нього, як той казав, голова боса... Ха! ха! ха! А щоб тебе!...

— А що ти думаєш? Я й візьму! Уже ж не ти! У мене ондечки, подивись, які сementали: по триста карбованців штука.

— Ото такі сementали? По триста карбованців штука? От диво яке! А ти чув, що у мене сementал вісімсот карбованців?

Ну, так знай же, що у мене єсть сementал півтори тисячи, а те, що по триста, то те у мене тижднєві телята.

— Ха! ха! ха! півтори тисячи! Вивів брехню, що й сам не перескоче! Мовчала б глуха, менше було б гріха!... Добродії, ви бачили його сementала? Трясця то, а не сementал! Голова неначе устромляна у тулуб, а ноги неначе стовпаки, приставляні до черева, а як виводять його із обори, то підпалюють соломою під хвіст,

бо без того і ніг не тяга: хоч зараз довбешкою між вуха та й псам... Постій, Ілько: чи ти знаєш, що таке справжній сементал? Звідкіля і як він у нас узявсь? Ти розпізнаєш справжнього сементала од холмогора?

— Я? Та він...

— Що він?

— Та нехай, він тобі западетця, той сементал! От що він! Розпізнай, який у мене у стані стоїть жеребець. Найчистіший арден! Півтора ста пудів ваги налигичиш на віз, то не счуєшся, як він і вихопе супроти гори.

— Не арден у тебе, а водовозна шкапа! У мене єсть півень такий, що більше, ніж твій арден. Ти бачив, які у мене кури?

— Це у тебе, у Стецька Живиці, кури? У тебе їх давно воши поїли!

— У мене воши кури поїли?

— У тебе ж! У тебе у курятнику воши такі, як у мене півні.

— Тьху на твою курячу голову!

— Слухай сюди, курдупелю: ти плюй та недуже, а то як би я тобі не дав гену святим кулаком та по скаженій шиі.

— А ну спробуй, козлова ти голова! Я тебе як бевкну отут, так на тобі аж жмурки вскочуть!

— Чого це ви завелись? Спорились, спорились та понабрехали один одному вище голови, а тоді уже й за чуби? Ви б краще збудували у себе такі обори, як ось я збудував для своїх волів, а тоді б і пасталакали.

— Бачили ми те диво: серед голого степу, де а ні пенька, а ні хатинки, вивів обори, неначе дворці, та й стоять вони ідосі пусті. Для кого ото ти їх вивів?

— Як то для кого? Для волів.

Це у тебе, у Семена Живиці, такі воли? Ха! ха! ха! Півтора вола—ото і все багатство на всі кам'яні обори. Та ще з тих же волів один віл куций, а другий безрогий і до того макгро. Воли,—і городовому можна похвалитьця... Два роки, як Семен Живиця збудував собі великі обори для волів, а товаряче кладовище заніс коло них таке, неначе за десять год. Братця, а хто бачив у Семена Живиці вівці? Чудасія—не вівці! Хвоста і на признаку нема; так скрізь і світитця поміж ногами. Зате собак вівчарських! Більш, ніж овець! Іду оце я, братця, недавно повз хутора пана Семена Живиці, Пальміри, і бачу... Ха! ха! ха! Що я бачу? Не повірите? Рядок озімої, рядок ярової пшениці, рядок ячменю, рядок вівса—і це все посіяно вкупі і все в ряд; а між тими рядками, як ото копиці, цілі купини бур'яну. Не повірете? Йй-право! Це він таку прахтику здійсмає... Семене Живице! Та ти ж звешся предсідатель повітової управи, ти керуєш громадськими грошми, ти будуєш громадські будинки! Подивітця ж ви, добродії, чого тільки він не понабудував у своєму місті?

— Од кого я чую такі речі? Од рідного брата, що праве у місті за голову. Голова! Ха! ха! ха! Голова!

— А що ж ти думаєш? І голова! У тебе розуму не буду позичать.

— Еге-ж, а у тебе ёго таки й багато є?

— А ти знаєш, що міні од самого губернатора була подяка за мою працю, бо я не аби—який голова.

— За що ж тобі була подяка? Чи не за те, що ти можеш на громадському обіді зразу з'їсти тридцять п'ять вареників, а на тридцять шостому заплющити

очі, розставити широко ноги, схилити на бік голову та там же таки, на тому обіді, і заснути та ще й хропака пустити під стіл? За це тобі й подяка од губернатора? Умести одразу тридцять п'ять вареників та ще й за столом заснути—це справді таки велика державна послуга. „Хіба це вареники? Це метелики! Ви міні зваріть таких, щоб я знав, що то вареник“! Ото він таку промову сказав якось-то після громадського обіда... Чи може ти запобіг губернаторській подяки за оту пужарну башту—аж на тридцять тисяч карбованців? А дівочу гімназію зрікся будувати? Це ж ти, Семен Живиця, і єсть. Голово, голово, а де ж твій глузд, що в голові?

— А що ж ти думаєш? І вивів пужарну. Та й ходять у мене пужарні по башті та й оглядають з усіх боків місто.

— Еге-ж, та й ходять усі твої пужарні скрізь по куховарках та й видивляютьця, яка з їх найкрасивіша, а місто усе ж таки як горіло, так і горить, а люде тебе, дурню головатий, як лаяли, так і лають.

— Не в тім сила, півню ти безхвостий, що місто горить—горітиме воно завжди, бо його завжди підпалюють жида, щоб скористуватись пужарною штрафовкою, а в тім, що у мене ніколи немає „перерозходу“, як те робитця у тебе повсякчас. Тридцять тисяч „ассигновано“, на тридцять тисяч віть-у-віть я й башту вивів.

— Еге-ж, тобі аби б не було „перерозходу“, а тамечки щоб не будувати, аби б тільки будувати; як той казав: міні чи кадилом кадити, чи паскудник вичищати—однаково.

— Слухай сюди, собарлюго, чого це ти так розпорощався, азіяте? Помовчи трохи, а то як би я тобі часом чірви не дав.

— А він, дивись, любе на других казати, лупиряка. Виходь, коли хоч, то й я тебе дзизну. Ти думаєш ні? Бевкну так, що аж...

— Що з тобою балакати, стервоносом? Ти осьдечки звешся предсідатель повітової управи, можна сказати, правиш за хазяїна усёго повіта, а в тому хазяйстві розумієш, як циган у вівцях.

— А я тобі скажу на те, що ні в кого не ведеться так „правильно“ хазяйство, як у мене.

— Знаю я добре та ще й гаразд твоє правильне ведіння хазяйства. Панове! Оцей предсідатель повітової управи, мій рідний брат, Стецько Живиця, усю свою землю поділив на рівні шматки, по двадцять по п'ять десятин, та що-року і випродує по шматку. Оце у нёго і зветця „правильне ведіння“ хазяйства. Та ото такечки у нёго що-року земельки убуває, а діток, на томість, слава Господеві, прибуває.

— Тут і я скажу, що у нашого предсідателя певно „правильне ведіння“ хазяйства...

— Чия б кавчала, а твоя б, Семене, мовчала, бо я як почну про тебе розповідати, то вийде...

— То що вийде? „Правильне ведіння“ хазяйства?

— Панове! Воно оце і у Семена Живиці „правильне ведіння хазяйства“: він правильно поділив свою землю на шматки і в кожному шматкові знаєте кого посадив?

— А кого?

— В кожному шматкові по дівці-коханці!

— Як то? Ха! ха! ха!

— Як то?

— Як то?

— А ось як: ото ж він у нас, як сами здорові знаєте, удівець, се-б то „нежонат гуляє“, а проте у нёго од кожної дівки, яка сидить у хуторі, що ни рок, то й прирок; як тієї ріпи—прости гріха! Ось бачите, який він у нас кавалір! Не кавалір, а цілий майстро!

— Та що це ти верзеш?

— Може, скажеш—брешу?

— Як собака на вітер.

— Пане справнику, ви все в повіті мусите знати; скажіть, скільки у Семена Живиці хуторів?

— Вісім.

— І в кожному по дівці-коханці?

— Цёго вже я не доведу, бо це діло сумливе.

— А ось я то доведу: і в кожному по дівці—коханці, а у кожної дівки дітей по восьмеро та по дев'ятеро, бо кожна що—року лупе не по одному, а по двоє.

— Я тебе за такі речі от тутечки як опережу, то ти й своїх не пізнаєш! За кого ж ти мене вважаєш, коли так?

— За кого вважаю? За доброго повітового бугая! Дурне земство не знає, де знайти громадського бугая. Ось де він!

— Ах ти ж, розприндюго! А це ж не ти тікав із дівочької кімнати через столову у пана Коваленка?

— Слухай не бреш, або я тебе ось як клюкну по потилиці, то ти й піну з рота пустиш! Коли того було?

— Хіба пана Коваленка уже забув? Послухайте ж, панове, і мене. Нехай уже я удівцем гуляю, а він же дружній чоловік. Був він на менинах у пана Коваленка та уночі якось-то і чогось-то... гм... із гостёвої

кімнати, де спав, опинивсь у одній сорочці в дівоцькій кімнаті. І такечки ёму там уподобалось, що він там же й поклався, там же й заснув. А вранці як прокинетця та гульк, аж воно лихо! Ей-вей, що ёму у греця робити? Щоб потрапити до гостёвої кімнати, треба із одного кінця будинка перебігти через увесь двір у другий кінець; абож, як що не через двір, то через столову, яка була між гостёвою і дівоцькою. Але на дворі уже давно вештались і челядки і візники, а в столовій ще давніше посіли коло самоварчика старенькі і почесні пані і розпочали беседу про божественне. Як же ёго справді уліпичіти у ту гостёву із дівоцької? Як ні як, а все ж таки краще через столову, а не через увесь двір, де повно дурного люду. Не довго думаючи, задубив братуха мій сорочку на голову та тоді зразу хватопеком як кинетця із дівоцької в столову, а з столової в гостёву, та бебех на ліжку та зразу й голову під укривало! Узнай ёго, хто воно такий, коли в тій же гостёвій та ще п'ятеро панів сплять... Так ті старенькі та почесні пані як убачили таке чувидло, голе, з закручаною на голові сорочкою, та: „свят! свят! свят! дух з нами“! Та ледве одійшли!...

— Ха! ха! ха! А щоб тобі всячина!

— Ну, коли ж ти розпустив свої паси, то розпустю ж і я. Скажи міні, це чи не ти проїв земських грошей, п'ятсот карбованців, на цукерки? Ти! Оті трудовані, мозолёві гроші, зідрані укупі з шкурою бідного люда, ти брав із земської скарбниці, купляв на них цукерки та цілий рік ласував ними. Ти думаєш, воно так і до віку буде? Ні, воно тобі вгорить! А оце не ти продав одну і ту ж косарку та зразу аж трём

ріжним мужикам і з усіх трёх зразу узяв гроші? А це не ти один і той лан землі та хотів збути чотирём мужикам нарізно, узяв з кожного на завдачу по сто карбованців на совість, та нікому і землі не продав і всю завдачу з кожного собі у кишеню поклав? Га? Це хіба не ти?

— Так постій же-ти, чортова свічка: а це не ти проковтнув векселя на тисячу карбованців?

— Якого векселя? Коли це було?

— А тоді, як пан Зозуля, що позичив тобі тисячу, та приїхав до тебе виправляти гроші, а ти, буцім-то забувши про позичку, попрохав показати векселя, і коли Зозуля здуру тобі ёго показав, то ти зразу ёго в руки хап! та й проковтнув... Десь, мабуть, дуже солодкі ті векселі, що ти їх замість цукерків ковтаєш...

— Брешиш ти, кгихоряко, цёго зроду не було!...

— Кажеш, зроду не було? Та ось пан Зозуля і йдосі живий: коли хоч, то зразу доведу... Та ще ж ти звешся земський; ти судиш по правді народ; люд божий иде до тебе за правдою, шукає у тебе заборони од усякого харцизяцтва, а ти саме харциз і єсть.

— Цить, стерво собаче, а то коли б я тобі от тутечки зразу мушки не припаяв до голови!

— Еге-ж, не для пса ковбаса! Далеко тобі доставати до моєї голови. Улізла жаба в тенет, та ні взад, ні вперед, то так оце й ти. Як би поменьше говорив про других, то й про тебе б менше балакали.

— Ех, панове, панове, почали ви балачку, та ні з того кінця. Ось скільки нас тутечки зібралось, то всі ми з батьків і з дідів володарі і хлібороби, гукнув пан Штанодран; скажіть же міні, як ви такі розумні, що найкорисніше всёго розводити на землі?

— Та що ж?

— То я ж вас і питаю: що?

— На мене найкорисніше всього єгипетське просо. Я здобув собі того проса і через опилення зробив таке, що в нёму саме стебло три з половиною аршини.

— Еге, як раз було б на підтоварники...

— А на мене, то сама найкорисніща рослина — це спаржа. За неї можна узяти страшенно великі гроші.

— Це ж як?

— А так: її хоч на самий північний полюс, то й туди свіжу доправиш. Сама головна праця коло неї — це сортування, абож розбір, а розборів її буває три: супова, істівна і консервенна; консервенна завтовшки з склянку, а на хунт вона продається 20—30 копійок. Розміркуйте ж ви, скільки можна взяти грошей за одну десятину такої спаржи. Це найкорисніща експлоатація землі.

— Добродію! Идучи по плоскості вашого мишлення, я скажу, що як уже розводити що, то розводити сині баклажани. От де користь! У мене баклажани такі, як оцей графин. О!

— Добродію! А я, идучи по плоскості вашого мишлення, вам скажу, що ваші баклажани ні що є супроти артишоків. От де корисна штука,—артишоки!

— Штука це, пане Солодуне, певно корисна, та тільки й лиха штука.

— Чому так?

— А тому так, що артишоки крадуть усі наші хами, а спаржи не крадуть; це один єсть у світі хрухт, якого вони, анахтеми, не крадуть.

— Ні, панове, що ви там не кажіть, що не вихваляйте, а я признаю, що найкорисніше всього розводити ворсильну шишку.

— Що?

— Ворсильну шишку, кажу вам.

— Це що ж воно єсть?

А ось що: оце ж на вашому сертуці ворса?

— Ворса.

— Так ото ж для тієї ворси єсть на світі ворсильна шишка, що нею роблять на сукні ворсу. Вона росте так, як і ананас: у середині шишка, а зверху листя, а продаєтця чотирнадцять карбованців пуд. Вона ворсить сукна, укривала і таке инче.

— А я, панове, ось скільки год на світі живу, а найкорисніше од американської форелі йдосі не бачу. Форель, коли хочете, живе у стоячих водах нашого ж таки західнього краю. Із нашого західнього краю вона йде до Сполучаної республіки, а звідтіля знову вертаєтця до нас. А її, як навспражки кажучи, можна культивірувати і у нас, без Сполучаної республіки. Для того треба мати у себе два ставки; мул у ставку швидко осідає і скисляєтця, через це форель можна держати в одному ставку не більш, як три роки, а на четвертий уже треба перепускати у другий ставок... І, багатства ж у нас, Боже, скільки, як подумаю!

— Бач куди метнули? Американська форель! Чого так далеко сягати? Я ось вас спитаю: скільки у вас, панове, ячменю роде на десятині?

— Сто сімдесят пудів.

— А у вас?

— Сто вісімдесят.

— А ось у мене, так тисяча двісті пудів.

— Це ж як?

— А так: треба йти не од більшого до меньшого, а од меньшого до більшого.

— Не розумію.

— Я вам розкажу, то ви і урозумієте. Скільки десятина має квадратних сажень?

— Ну що ж? Дві тисячі чотиріста.

— Ось у мене на двох тисячах чотирёхста і буде тисяча двісті пудів.

— Усе ж таки не второпаю.

— А діло зовсім просте: розміркуйте, скільки виросте на квадратному вершкові, а тоді знатимите, скільки вийде і на всій десятині.

— Так оце і єсть ваша теорія од меньшого до більшого? Панове, ви знаєте, як цей пан Кгаракгуля сіяв у себе ячмін? Не знаєте? Узяв два зерна ячменю, посіяв їх у себе на вгороді, поливав через три дня на четвертий, а як вирости із тих двох зерен два кущі ячменю, то він вирвав їх, полічив, скільки у нього вродило усіх зерен, та ото і доведе тепер, що у нього мусить бути на десятині тисяча двісті пудів ячменю. Ну, я вам і скажу, до чого тільки не додумаєтця руський чоловік при ёго широкій, творчій фантазії!...

— Чого ви оттутечки регочетесь? Ех, ви господа сонцелови! Та ви а ні крихти не розумієте в хазяйстві. Аж ви знаєте моёго рідного брата, Степана Степановича Кгаракгулю, відомого на всю губерню хазяїна?

— Як же нам і не знати?

— Як знаєте, то не забувайте, що я ёго рідний брат, Петро Кгаракгуля.

— Панове! Не забувайте, що все, що нам от тутечки зараз казав добродій Кгаракгуля про ячмінь, то це казав не той Кгаракгуля, що справді працює коло хазяйства і що ёго знають скрізь по всій губерні, а той, який не працює коло хазяйства і якого зовсім не знають в губерні.

— Спинчались ми, спинчались, а все ж таки, як там кажуть, до гусака не дійшли: ніхто не довів до кінця, що найкориснішч усёго розводити.

— Ось я вам усім доведу: райські яблука.

— Це ж через що?

— Через те, що як їх з'їсти, то так зразу і в рай ускочиш.

— Гм... Трам! трам! трам! Я з цим незгоден.

— А на вашу ж думку, що найкорисніше, коли ви незгодні?

— Я рекомендую вам фрі-фрі. Це така штука, мішана з травою, а пуд її коштує сто карбованців; із неї роблять вино Рафаеля, а як закопати ёго у могилу, вийде горілка; а пити її ось по отакій чарочці, вертає молодощі і придає красу; а як посипати тією штукаю хліб, то вийде матерія люстрин, а додати до того ще соли, вийде мішаний жид з канарейкою...

— Єсть, панове, в наших місцях ще одна штука, вельми корисна,—це руда. Ви, бачу, зовсім забули про неї.

— Є, ні! Чому забули? Руда єсть усяка, а найкорисніша з усіх бобова руда; це незрівняна ні з чим руда. Піди тільки, посидь де-небудь на щасливому містечку, то вона сама так і пристане тобі до... того місця, чим сидять... Одлупи та прямо й гроші бери...

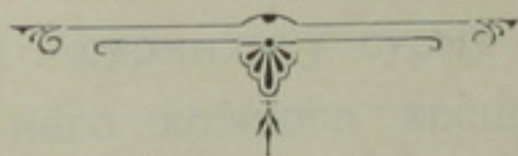
— Панове! Юхиме Юхимовичу! Семене Петровичу! Петре Івановичу! та не доки ёго балакати вам усе про свої хазяйські справи! А нуте-лишень до саду! Там коло балкона уже жиди—музики на скрипках затинають.

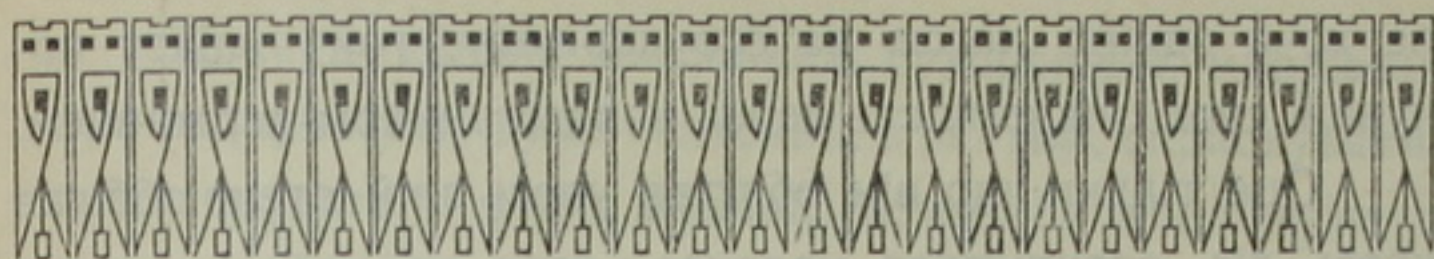
То гукала до чоловіка і до всіх гостей, які сиділи в кабінеті з цигарками та вели палкі розмови, пані

Кривуля-Пундичка, давно уже одшукуючи скрізь по кімнатах своєго чоловіка.

На голос пані Кривулі-Пундички усі пани покинули кабінет і ударились прямо через вітальню і столову на балкон, коло якого грали жида—музики.

Гуляння з музиками, співами, вибриками та ракетками йшло аж до самісенього світа. Уже тоді, коли за садом виткнулась світова зоря і кинула од себе золоте проміння по довгій стежці панського саду, тоді уже і хазяїн і всі гості, „пани-сонцелови“, потроху та помалу почали зникати і розходитись скрізь по кутках, кріпко потомляні тяжкою роботою та дуже широкими замірами своїх широких панських душ...

ЗАКОХАНА ПАРА, АБО ПАН БОРЗАК ТА ПАНІ БОРЗАЧКА.

Кому траплялось хоч раз на віку їхати із великого села Заболотного на село Одноробівку через хутір Шуліківку, близько річки Дніпра, то той неминуcho бачив пана Борзакa, власника Шуліківки: як би чоловік не споїхав, чи лісом, чи степом Шуліківським, а пан Борзак запевно спобіжить того чоловіка: чи день, чи ніч, чи літо, чи зима, чи сухо, чи кально, а той пан Борзак завжди літає по своїй землі, на білому, з довгою гривкою, коневі, в картузі при кокарді, з товстим, плетяним учетверо малахаєм і з довгою, предовгою сурмою. Біжить він на коні і сурмить у сурму так, що нехай Господь милує од нього кожного хрещеного чоловіка. „Хто сміє їхати по моїй землі? Ти знаєш, хто я такий? Ти бачиш, що таке у мене на голові? Ти розумієш, який на міні чин? Забью, засічу!“

І ото так завжди і ото так на кожного кричить пан Борзак, кого тільки спобіжить на Шуліківському степу, абож у Шуліківському лісі. І горе тому чоловікові, коли він не повинитця одразу перед грізним паном, не зніме з голови шапки, не попрохає у нього вибачення за те, що не спитавшись, осмілився їхати по його землі. Пан Борзак розуміє такечки, що на власній землі він всевласний господарь, і хто тільки сту-

пе хоча однією ногою на його державу, той одразу почувай свою нікчемність перед володільником-державцем.

Оце тільки що він облітав увесь свій степ, оббігав увесь ліс, одлупцював малахаєм двох, чи трьох мужиків, одклинцював одну стару бабу і тепер після таких славних подвигів, повертався до свого будинка з почуттям певного самодержавця, якому нерівня не то що генерал-губернатор, а навіть і самий найстарший із усіх міністрів.

Будинок пана Борзака стояв серед самого лісу. Обведений увесь навкруги високим, мурованим парканом, з широкими і кріпкими ворітьми, він нагадував темний середне-віковий замчище, де жив грізний і недосяжний лицарь, одно імня якого наводило страх на кожного проходячого чоловіка.

Добігши до високого паркана і проскочивши крізь розчиняні на половину ворота, пан Борзак одразу опинився коло кганку свого будинка і тутечки що-сили засурмив у свою довгу та голосну та пронизливу сурму. Од того пронизливого згуку жахнулись чотири кгави, що сиділи близько кганка, на високому дереві, і, немов несамовиті, кинулись геть урозтіч.

На згук сурми вмент неначе із-під землі вискочив відкілясь здоровенний парубище і одібрав од пана білого коня, довгу сурму і товстий, плетяний учетверо малахай.

Здавши до рук парубка усю свою зброю, пан Борзак прудко після того скочив на сходи кганка і тутечки, зненацька повернувшись уперед лицем, на хвилину спинивсь и кинув гострий погляд на свій двір, на все те, що було далі, аж геть по той бік мурованого, обколупаного паркана.

Це був чоловік низенький, сухорлявий, миршавий, але міцнуватий, дуже голосний, зіркатий, оприскуватий, дуже прудкий і дуже жвавий, немов би він був не на жилах, а прямо на шрубах увесь зроблений.

Окинувши дзизим оком усе своє добро і знов повернувшись лицем до господи, пан Борзак з кганка швидко уступив у саму господу і тамечки убачив перед собою свою дружину, Мавру Степановну Борзачку.

Це була пані, навпаки панові, на диво товста, на диво височенна, на диво незграбна: навспражки наче то була не жінка, а ціла копиця сіна.

— А що, чи все у нас гаразд, Севериночку?

— Та у нас усе гаразд, Мурочко, а ондечки у селі Одноробівці, так там волость обікрадено.

— Волость, кажеш, обікрадено?:

— Еге-ж.

— А знаєш, хто обікрав?

— Та хто ж?

— У нас тутечки один злодюга і один крадюка на всю округу.

— Та ти на кого кметуєш?

— Не кметую, а прямо на нього й рішу, що то обікрав Кваченко, бо то великий бедзвір і великий харцизяка, якого еще й світ не родив! Ти забув, скільки год він тягаєтця з нами за землю? То хіба він не обікраде волости?

— А що ж? І обікраде.

— І не одну волость,—обікраде ще й церкву.

— А правда!

— Ну, одначе, чогож це ми стоїмо? Посядьмо та й будемо балакати.

Пан і пані посіли, і тутечки те, що одріжняло їх одного од другого, виступило ще дужче.

Окрім невеличкого зросту, великої спритності і дзвінкого голосу, пан Северин Северинович Борзак мав ще три прикмети: з одного і з другого боку голови по одній закручаній маківці,—не на кабушці, а певно з одного і з другого боку голови, супроти кожного вуха, а до тих двох маківок чуденні вуса: один йому висів, як слід, униз, а другий одстипурився убік, але обидва усеж таки дуже густі, дуже довгі, дуже цупкі; немов та щетина на крутому штиму старого і виваленого в калюжі кнура. І коли правда тому, що Бог „шельму міте“, то пана Борзака він помітив аж тричі: двома маківками з обох боків голови—це одно; дивовижними вусами—це друге, і до того ще коротчою лівою ногою супроти правої—це третє. Укупі виходила „троїста шельма“.

І ото у такого миршавого та мічаного пана та була така горгоня-дружина.

Опріч велетенського зросту і неосяжного тулуба пані Мавра Степановна Борзачка мала теж, як і її чоловік, особливі прикмети: вся тварь їй була у шишках та моргулях, як той печений гречаник, і, не вважаючи на те, а може дійсне і через те, уся вона була наярована рум'янами, як наяровує який—небудь кацапедло—кустарь „ляльку Матрешку“ для втіхи маленьких дітвахів. До такої надзвичайної тварі дуже блискучі очі, дуже гострий, пронизливий погляд і дуже широкі, якісь-то виворотні, червоно-сизі ніздрі. А до всього того на голові капор; такий капор, що як його покласти на сковороду, то буде на десять душ яєшні...

— Так ти справді думаєш, що волость обікрав Кваченко?

— Не тільки думаю, а знаю, що то певно він, бо

такого другого злодія і в цілому світі немає. Їго як би тільки, як слід, потрусив, то чимало б знайшов краденого добра. Анахтим! гамазон! харцизяка! зарізяка! тьфу на твою погану мацалку! Він ще й нас, проклятуший, обікраде, або вогнем запале

— Заспокойся, серденько! Ти забула, що я коло тебе...

— Еге-ж! Ну та й я йому не дамся у руки! я йому всю тварь його погану обдряпаю! Я йому череп розвалю ломакою! Іч, галман нестеменний, що вигадав? Коли того було, щоб його дід та володав половиною Шуліківки! Ось тільки я до тебе догребусь, то візьму та й на шпичку настромлю!

— Та заспокойся, моя любко! Ми його шугукнемо од Шуліківки так, що він підхопитця вище, ніж той справжній шуліка.

— Тільки на тебе й надія, серце моє Севериночку...

І беззаступна, але вірна і закохана Мурочка кидається на груди вірному і закоханому Севериночку, і на хвилину обоє вони замірають в гарячих обіймах одного одного.

Хутір Шуліківка, де жили пани Борзаки, був власний хутір Маври Степановни Борзачки, бо вона з діда і з прадіда була панського роду, маіорова дочка, і дуже тим чванилась та приндилась перед тими, що не були панського роду, навіть і перед своїм чоловіком, прізвище якого на собі носила. Але хоча у Маври Степановни Чорнищенкої був і хутір і чимало грошей, а про те усі женихи обминали її, бо боялись до неї приступити: одно те, що вона була дуже велеченна і дуже могутня, а друге те, що була дуже люта і за-

палиста, і це прямо таки лякало усіх молодих паничів. Паничі про неї казали, що то така панна, що її ще Ной випустив, укупі з звірями, із ковчега, бо у неї одна тварь, ратуй Боже, яке страхіття!

Северин Северинович Борзаковський, чи хоч коротче пан Борзак, з діда був попівського, а з батька полиціянського кодла; сам же він почав з того, що спершу довго і дуже старанно підмітав поміст у якійсь повітовій канцелярії і потім чимся дуже догодив своєму головному началству, і те началство вивело його у люде, се б то дало йому великий чин колежського регістратора. З тим високим чином він і виступив із канцелярії, маючи уже сорок п'ять год з роду. У Северина Севериновича Борзака не було ніякої маєтності, окрім тільки сорока п'яти год за плечима, двох, як уже казано, закручених вусів, великого, вище названого, чину та пенькуватої, з довгим чубуком, люльки, яка завжди набивалась простим тютюном, замість турецького.

До всього цього багатства природа надала Северину Севериновичу Борзаку ще одно—велику пасію до жіноцтва, та не так до жінок, як до дівчаток: „Сякі-такі варенички, та все краще галушок, сякі-такі дівчаточка, та все краще жіночок“. Ото так він співав і так робив, що у нього скрізь були дівчата—і в городі, і за городом, і міщанки, і прості дівки.

Северин Северинович Борзаковський не злякався Маври Степановни Чорнищенкої, коли уперше убачив її. Хоча він був і невеличкий на зріст, а проте мав сміливу удачу і велику одвагу. Він ще з хлоп'ячих років марив про те, щоб йому одружитись з якою-небудь панночкою, або ж з удовою—панею та через неї зробитись

і собі паном і жити де-небудь на волі, у хуторі, коло річки, або коло великого озера. І ото, визнавши усе про панну Мавру Степановну Чорнишенкову, він почав коло неї топтатись і дотоптався до того, поки таки не вліз у її хутір Шуліківку і не зробивсь справжнім паном. Мавра Степановна, побравшись з Северином Севериновичем Борзаковським і оддавши йому своє старе дівоче серце, не схотіла одначе зватись регистраторшою, а завжди величала себе, побатькові, маіоршою і опріч того назавжди заборонила своєму чоловікові втручатись у її хазяйські справи. Та, по правді кажучи, Северин Северинович і не був здатний ні на що путне, навіть і на те, щоб бути продовжателем славного роду Маври Степановни Чорнишенкової. Мавра Степановна користувалась ім лише під час баталії з своїми сусідами: тоді Северину Севериновичу доручалась власть ватажника, для чого йому подаровано було коняку, з довгою гривною, але з ріденьким і куцим хвостом, білої, для більшої подоби з ватажником, масти, тільки без зброї. Зброю ватажник повинен був сам собі роздобути; тільки для схованок тієї зброї йому дано було стару скриню, де колись-то, ще за старого Чорниша, лежали усякі книжки. Щоб ослобонити тую скриню од книжок, славетний ватажник спершу був вивіз їх до озера і хотів потопити у воді, як непотребну ні для кого нікчемність. Але, боячись запоганити озеро, він надумав зробити инако: навалити їх на віз, витягти за хутір волами, пошматувати на окремі листки і пустити по вітру у степ...

Як надзвичайно спарувались Северин Северинович Борзак та Мавра Степановна Чорнишенкова, так само надзвичайно вони і жили: вони і любились і...

завжди бились. Та ще й бились не так, що там на тиждень раз, або двічі, а так що на день п'ять, або й шість раз. І бились, і тут же й мирились, а потім, помирившись, і цілувались, і милувались.

Оце сидять вони удвох у вечері і стиха воркують, як той голуб із голубонькою.

— Слухай сюди, Котику мій.

— А що, Мурочко моя?

— Давай я тобі на карти поворожу.

— А поворожи, поворожи, що воно міні випаде.

Мурочка бере у руки карти, довго і з різних боків мастить їх, потім приставляє колоду до власних губ, дме на них губами з одного кінця, потім з другого, після того дає зняти колоду власною рукою Севериночку і нарешті розкладає карти по столу перед собою.

— Ох, Боже ж мій, що ж це воно таке? Та це тобі Бог дарує труну.

— Як?

— Бог тобі, кажу, дарує труну.

— Та може ж то не труна?

— Ні, таки труна.

— Та це ти знарошно?

— Чому знарошно? Хіба може ні завіщо?

— А завіщо ж?

— Даремне не покажуть.

— Ну, то за віщо-ж?

— А за тих дівчаток, що...

— За яких дівчаток? Де? Коли?

— А я, думаєш, не знаю, за яких?

— А як же ти знаєш? З наводу якого-небудь брехуна?

— Я й сама, без наводу, знаю. Ти думаєш, я не змикитила, чому ти так часто їздиш у ліс.

— Коли цёго було?

— Бач собачої віри падло, ще й на витрібалах стає! Щодня—бридня, отколи!

— Ти докажеш, що отаке плещеш?

— Хто плеще? Ти думаєш, стервоніс, не докажу? Ось я тобі і докажу і покажу?

Тут на Северинчика летять спершу карти, за картами стілець, за стільцем мідний лихтарь, а далі з голови Мурочки брудкий і засмальцёваний капор.

— А, так оце ти так? Пострівай же: ось я тебе почастую! Ось я тебе учхну! Я тебе ошию! Ти у мене згадаєш і батька і матір! Ич як роздірила свою бездонну вершу!

Починаєтця палка і жорстока баталія двох рівно-сильних супротивників—малого, але дуже вьюнкого і викрутного панка і здоровенної, але неповоротної і ломакуватої пані. Укупі з баталією починаєтця тяж лайка, крик і страшений, невимовний гармідер.

— Паламарь!

— Мічана пані!

— Паламарь свічки поламав!

— Стрюкувата пані у багно упала!

— Дзвонарь з драної дзвіниці! астраїл! аріяка! чортолуп!

— Дряпана терка хрін терти! пурха! чипига! вервела довготелеса! од чортів остача!

— А на що ж ти, паскудо, присобачивсь до дряпаної? На що, кажу?

— Ото одурів та погонивсь за худобою, через те і взяв! А за мене перша б краля пішла!

— Ах, ти погана кульга! Ах, ти шляндей безпритульний! Та ти без мене і досі б на тирлі козу ссав та як той собака по задвірках тягавсь. Ти споглянь на свій образець: на тебе остатня паплюга гикне та ще й плюне. Бридота! вовчуган! невтризад! Ти по вулиці пройдиш, собаки валуватимуть три дня! Як би на твою пику та надів машкару, то чорт ёго зна, куди б однеї і тікав!

— А ти подивись на себе, мавпа ти довгохвоста! Скаженої віри собака! І твій рід, то він увесь із скаженої собаки вийшов!

— Ти знаєш, хто я така? ти знаєш?

— Та хто ж ти така?

— Я дворянського, чистокровного панського коліна! У мене кілька золотників навіть єсть князівської крові, а ти дзвонарського та ще й поліціянського кодла! Гнидник! вошколуп!

Баталія кінчаєтця тільки тоді, коли обидва супротивники, знеможані до краю, кидаютьця на канапу і потроху та помалу стихають. Після того проходить година міста, не більш, і Северинчик та Мурочка уже знову сидять коло столу і знову ведуть тихомірну проміж себе беседу і не тільки ведуть беседу, а чисто один одним упиваютьця. Він їй цілує долоні, пальчики, на пальчиках нігтики; вона ёму вилапцемъ вибирає на голові оскубляне волоссячко, розглажує на виду зморшки, прикладає до синяків примочки.

І як би хто тоді саме несподівано уступив у кімнати пана Борзака та пані Борзачки і несподівано убачив таке милування, він би ні за які в світі гроші не повірив, що отам саме, у тих кімнатах, і всього тільки за одну годину міста та було таке жорстоке і палке боєвище.

А другого дня тільки уже не увечорі, а за обідом у пана Борзака та пані Борзачки знов баталія і уже не через карти, а через те, що смасніше, чи каша до смальцю, чи каша до масла: він каже те, а вона каже те; він доведе, що смалець здоровіще, а вона каже, що масло ситніше.

І знову сварка, за сваркою лайка, за лайкою й бійка. Тут першим ділом пані виделкою пана у „різдво“; після виделки летять на нього ложки, далі тарілки, судники і нарешті засмальцёваний з голови капор. Іноді пані доходе до такого запалу, що кидаєтця на пана з кулаками, кусає йому руки, викручує пальці, рве на ньому усю одежу, ріже чоботи, шматує на шматки капелюха і таке инче.

Тоді пан, не маючи ні од кого запомоги, увесь обідраний, побитий у прах і осоромляний на віки, хапає те, що йому попадетця під руку, чи бавьяне укривало, то й укривало, чи застёлу, то й застёлу, а чи зайві штани, то й штани, і біжить з тим геть стрімголов із господи до лісу. Тамечки, трохи оддыхавшись, штаньми, які захопив з собою, закручує собі побиту голову, а з укривала—червоного з чорними окрайками—змаштачує нашвидку чувало,—то б то за пальто повинно бути,—прориває в ньому для рук дві дірки, і ото в такому одіянні біжить додому з чотирьма здоровенними чабанами, з сурмою через плече і з малахаякою у руці. „А, ось тепер я спустю з тебе родиму твою шкуру! Ось тепер я видавлю із тебе усі золотники твоєї князівської крові! Хлопці, агов за мною!“.

Хлопці, теж з малахаями через плече, стрімголов несутця слідком за паном.

— Ви скажите міні, хто старший: пан, чи пані?

— Звичайно чоловік старший од жінки!

— Ну, так підіймайте ж угору малахаї та пограйте моїй жінці на цимбалах! А ну-те моєю власною рукою! Не бійтесь нічого: я тут голова, а вона ніщо є! Вона дорідня відьма! Вона, кажу, скажена собака! Ій тільки за залізними кратами сидіти! Лушпаньте її, картуйте, а за мною служба ваша не пропаде!

— Як то ви смієте, хами? Ви знаєте, хто тут господиня? Я тутечки пані, а він у мене приймак! Це все тут моє, а ёго нічого нема! Він усе своє добро одзирів отім паплюгам, що сидять у нёго скрізь по плавнях та по степу! Геть із моёго власного будинка, свинячий макобрун!

— Ми цёго не знаємо, чиє воно тут єсть, а знаємо тільки те, що чоловік усёму ділу голова!

— Печіть її, хлопці! Що з нею пасталакати!

— Не смій! голову розібью! очі видеру!

Пані кидаєтця, немов скажена, на чабанів і на чоловіка, але її одразу беруть у малахаї і швидко усміряють.

Насірпавши пані добре боки, пан знов кричить до чабанів.

— А тепер от що, хлопці: беріть її попід руки та ведіть... знаєте, куди? До сажу! От туди її, де сидять годовані кабани! Тягніть цупкійш! Оттам ій місто!

Чабани хапають пані попід руки і тягнуть прямо до сажу. Вони її тягнуть, а вона кородитця та теребляєтця, що-єсть сили, та кричить на них та лає та плює та харкає у іду, у вічі, у бороди.

— Тягніть, хлопці, тягніть! Тисом її! Чуєте, тисом! От так! От так! До сажу! Там вона у мене зразу і перешерститця і перекожумьячитця! Служба

ваша за мною не пропаде! По трудах і могорич буде. А тепер ось хто у мене за хазяйку буде: Параска. А беріть лишень Парасчину скриню та несіть її із кухні до кімнат! Кому притока, то притока, так це Парасці бути у кімнатах, а пані сидіти у сажу.

І тіж таки здоровенні чабаняки, посадовивши пані у саж, мерщій біжать од сажу до кухні, хапають там Парасчину скриню і тягнуть її до парадних дверей панського будинка, а звідтіля торжественно переносять через залу у панський кабінет і з кабінета далі, у панську опочивальню.

За скринею иде слідком і сама Параска, товста, червономорда, неклебувата вепетя—дівка і гордовито поглядає на чабанів і на всю панську челядь. А пані, сидячи в сажу, несамовито калатає у двері, у стіни, у стелю та кричить та лаєтця так, що аж піна їй на губах...

Але тогож таки вечора і тіж таки чабани знову ведуть попід руки пані, тільки уже на цей раз не з будинка до сажу, а з сажу до будинка; а після того вони ж таки виносять із панської опочивальні до кухні Парасчину скриню, і тут же за скринею слідком иде і сама Параска, тільки уже не з торжеством і радістю, а з великим сумом і тугою...

Після того пан та пані знову сидять укупі в залі і знову цілуютця та милуютця, як голубьята, а після цілування починають укупі співати. Та ще якої й співають? „Херувимської на розорення Москви“. Небезпременно цієї, при чому він виводе тонко, тонко та верескливо, а вона товсто, товсто та корячкувато.

— Ох, як же це умиляє душу, котику мій!

— І як умиляє, як умиляє, Мурочко моя!

— І то голова була у того, що склав таку херувимську!

— О, і голова!...

Після співання берутця за книжку, саму найінтереснішу, саму найпоучительнішу, яку тільки вони знають у світі— „Календарь крестный Гатцука“. Другої книжки, окрім „Календаря крестнаго“, вони не признавали і признавати не хотіли і через те вичитували ёго як що не триста шістьдесят шість раз на рік, то запевно триста шістьдесят п'ять раз на рік.

— А ёго ж миру, а ёго ж миру! Господи-світе!

— Якого, Мурочко, миру?

— Та руського ж! Уся Русія начиняна миром. Ти подивись осьдечки у „Календаря“: сто двадцять вісім мільйонів, дев'ятсот тисяч ще й шістьсот. Ото стільки народу в Русії! Моя ж ти добра година! Чи ти ж тому радий?

— Та треба ж усім істи!

— Та треба десь-то усім і розійтись!

— Ну, так ёго ж, нашого государя, та буде аж у дев'яти царствах. Ти бач: тут осьдечки і Русія, і Польща, і Финляндія, і Капказ, і Сибір, і якась-то Середня Азія та ще й Хива і Бухара. Чого тільки, чого й нема? От ти й дивись округ світа і крути головою на всі боки, царю!

— Слухай сюди, серденько, що я тобі скажу.

— А що таке, котику мій?

— Покинь оцю книжку читати та спочинь, бо ти дуже уморилась. Багато читати, то воно вредно. Ось у мене у шахві єсть для тебе кілька штук яблук-розмарину, які ти так любиш. Там же ж і пах од них! Вони, сказати, і недешеві, так затеж!...

І пан біжить до шахви, достає звідтіля з півде-

сятка яблук-розмарину і підносе їх своїй любій дружині. І тоді в хуторі Шуліківці настає справжній новий рай. Уся одміна од древнього раю тільки в тому, що в древньому раю жінка подає яблуко чоловікові, а в новому раю чоловік жінці.

— Оце неначе ти у мене у серці був, Севериночку, що визнав, чого я бажаю: так міні хотілось, так хотілось цього розмаринчику, неначе тяжко хворому перед смертю меду.

— Ото ж воно, моя Мурочко, душа душі звістку подає.

— А це так, це певно, що так.

Після того настає тиха і спокійна ніч. В будинку пана Борзака та пані Борзачки теж і тихо і спокійно скрізь. Пані Мавра Степановна лежить на дерев'яному, старовинного роблива, з горорізьбою, високому і просторому ліжку і солодко починає. На такому ж високому, просторому і з горорізьбою ліжку лежить і пан Северин Северинович. Тільки він ще не думає спати. І захотілось йому, як захотілось! Чого ж? Істи! Та ще що б він їв? Окраєць житнього, м'ягкого хліба з сірою цуркою сіллю... І ось він потихесеньку та поманесеньку, щоб не потурбувати і не розбуркати любої Мурочки, злегка підводитця з ліжка, навспинячки виходе із опочивальні в столову, помацки знаходе там окраєць житнього хліба та грудку сірої, цуркої соли і після того з своєю здобиччю таксамо тихо і таксамо навспинячки знов вертаєтця до опочивальні. Тутечки він спускаєтця в ліжко і, лежучи потихесеньку, ледве чути, починає їсти хліб з сіллю, пильно остерегаючись, щоб як-небудь не розбуркати Мурочку. Але Мурочка уже давно почувала, що Северинчик побував в столовій, що він вер-

нувсь з окрайцем хліба та з грудкою соли до опочивальні і що він лежить на ліжку і смашно вечеряє. Щоб не показати лютому Севериночку, що він її усе ж таки потурбував і розбуркав, а через те, щоб ёго не вразити, вона довго лежить мовчки і тільки пильно дослухаєтця до того, як він смашно чмакає губами і хрустить цуркою сіллю. Нарешті вона усе ж таки не видержує і зтиха, ледве чути, питає.

— Та це ти іси, душко Севериночку?

— Еге-ж, душко Мурочко! ще тихіше відповідає він.

— А що ж то ти, голубчику?

— Хліб з цуркою сіллю, галочко.

— Ох, та як же ж воно й смашно! Дай же й міні, серденько!

Северинчик, усе ж таки лежучи в ліжку і навіть не підводячись на бік, ломе од своёго окрайця добрий шматок хліба, до того ще одділяє кілька грудочок цуркої соли і подає те все Мурочці.

І ось лежать вони обидва в опочивальні на ліжках і потихесеньку ідять хліб з сіллю; а потім, з'ївши і перехристивши одно одного широким хрестом, говорять одно одному на добра-ніч і швидко після того засипають „мирним и безмятежним сном“... Другого дня, чим світ, Северинчик біжить нашвидку до города, потай од жіночки, і там купує їй шовкової матерії на сукню; а Мурочка, теж потай от чоловіка, біжить до містечка і там купує ёму дорогої чечунчи на костюма. Обидва вертаютьця додому різної години і обидва въїздять у двір теж крізь різні ворота, і тутечки несподівано збігаютьця у кімнатах, з невимовною радісттю кидаютьця одно до одного і дарують коштовні дарунки одно одному.

А на третій, або на четвертий день, гляди, знов полаютця, і тоді він кинетця та пошматує на шматки ту шовкову матерію, що купив їй на подарунок; а вона кинетця та пополосує сувій чечунчи, що купила ёму на костюма.

Іноді, коли проміж любою парою починались баталії, Маврі Степановні додавали підпомогу і її родичи, небіж та небіжка, дівоцьки діти її рідної сестри. Небіж, кебетливий і дотепний з природи хлопець, але темний і недовчений пушпурлет, приїздив инколи на хліба до тітки. А небіжки, побравшись з вигнаними із посади канцеляристами, теж наїзжали, укупі з своїми чоловіками, до багатой тітки у гості і, коли треба було додати їй міці в боротьбі з чоловіком, додавали. Але те було не так довго: небіж побув, побув, а далі й перестав їздити до Шуліківки, бо швидко пішов по „дипломатичному“ шляху, себ-то зробивсь шахраєм та латригоном; а супроти небіжок сама Мавра Степановна объявила таку ж війну, як і супроти чоловіка, і нарешті викинула їх геть із свого хутора.

От же як ні лаялись і як ні басаманились проміж себе Северин Северинович Борзак та Мавра Степановна Борзачка, а проте були часи, коли вони зовсім угамовувались і жили чисто, як там кажуть, душа в душу. Це було саме тоді, коли вони виступали укупі супроти своїх завзятих околишних ворогів і злобителів.

Із усіх сусід Маври Степановни Борзачки та Северина Севериновича Борзака найблизчим був Артем Назарович Кваченко, якийся далекий родич Борзачки. То була надзвичайна людина. Ёму уже перейшло за сімдесят год, а проте то була ще зовсім і свіжа і соковита сила. Така сила, що сама прохалась і сама

шукала, щоб їй як-небудь або тут, або там а вирватись із середини і вилитись геть із чоловіка. Кулак з пуд. Як ударить він тим кулаком по столу, увесь стіл одразу розкочитця на дрібні дрізки. А як ще візьме у руку малахая та добіжить у степу до якого дядька та опече ёго тим малахаєм по плечах, то у нещасного і чоботи з ніг скочуть, а не то уже що там буде на плечах. Самий зрост пана Кваченка наводив страх на кожного, хто уперше і несподівано стрівався з ним. Та тож справді і зрост! Що він як би уступив у клуню, то десь би й там цілком не вмістився. До такого зросту ще й убрання: каптан з високим, стоячим коміром, на два вуси ззаду, з бабками та гапликами спереду, шапка на голові, висока та гостра, гостра, така, що й грім не влуче. Під гострою та високою шапкою великі темні, близько одчо коло одного поставляні очі і ніс, гострий, сухий, карлюкою. Коли він дивився на що, то дивився якимсь-то збоку, неначе підгляжував своїми темними, прудкими і искристими очіма.

Дикий, суворий, хмурий, як ніч, пан Кваченко не любив багато балакати, а як коли уже що зремекгає, то таке, що й вилами ёго не розковиряєш. Як що він пив, то пив тільки в самоті, бо товариства коло себе не терпів ніякого. Крутий на норов, важкий на руку, він не перед чим не спинявся, коли на кого розпалювався. Доволі буде того, як сказати, що він якимсь-то з персердя одклинцював дружину своёго рідного брата та ще до того удову убогу; а потім, коли ёму почали доводити, що то і гріх і сором, він найспокійно одповів, що бив не голими руками, а в рукавицях: рукавиці із себе зняв, і гріх зняв, бо він на рукавицях зостався...

Немов той лісовик, або вовкулака, так пан Ква-

ченко завжди блукав з кондурякою в руці скрізь по лісі, по степу та по плавнях і скрізь вишукував ворога. Щоб оглядіти з усіх боків „позицію“, він робив так: у своїй гострій та високій шапці улазив у широкий і темний бжоляний вулик, який стирчав у нього замість димаря на крівлі будинка, і звідтіля виглядав на всі на чотирі вітри, немов той старий' орел-ягнятник, або ж сичуган вухатий. І це наводило на всіх людей чисто таки, як там кажуть, суєвірний страх.

Артем Назарович Кваченко гуляв нежонатий, жив у своєму хуторі Яризівці, коло Дніпра, і сам звав свій хутір гніздом „соловья-разбійника.“ Через те, що береги річки, де стояв хутір Яризівка, скрізь позаростали густим лісом і розділяли собою дві різні губернії, в нетрях Яризівки переховувались завжди усякі забродиголови та пройдисвіти, і вона була справжнім гніздом злодіїв. Серед широкого, вітром обгорожаного двору, де суспіль ріс високий і густий бур'ян, стояв на половину розвалений панський будинок з бжоляним, замість димаря, вуликом. З одного боку того будинка, нахнябившись на бік, стояла, і без дверей і без вікон, кухня; з другого, сівши назад, стояла прогнила і покрита мохом, житовня, а позад цього всього виглядала заваляна і розгорожена обора. Та ото і все житло і все хазяйство Кваченка. Зразу за оборою починались глибокі озера та лимани, обкутані навкруги очеретом та кукотиною, а за тими лиманами та озерами підіймався в небеса густий, високий і непролазний ліс з могутніми, прогінними і віковичними, десь, мабуть, ще з самого потопу, деревами.

Усе те вкупі робило дуже страшне вражіння на стороннього чоловіка, який чи випадком, а чи через яку

справу попадав у хутір Яризівку. А як додати до цього ще десятка з півтора страшенних, різношерстних і різноголосих собарлюг-вівчарок та з півдесятка босоногих, обідраних і вовкулатих шахраїв-челядників, то тоді певно можна урозуміти і те, через що усе і хрещене і нехрещене, і старе, і мале, попавши у „гніздо Соловья розбійника,“ зразу тікало звідтіля, не оглядаючись. І справді, там страху було більш, ніж у самій настрашніщій казці, або ж у самому фантастичному царстві.

Так ото такий судився пані Борзачці сусіда.

Не вважаючи на те, що пані Борзачка і пан Кваченко були проміж себе родичі, вони ледве не ціле півстоліття воювались одно з другим і ні як, ніколи, ні в чому не могли замиритись.

Війна у них йшла за все: за свиней, за качок, за курей, за индиків; війна за межу, за стару, суховерху вербу, або за криву та бутляву осику, що стояли де-небудь на межи суміжних хуторів панських; за невеликий острівцець, який ледве витикався із-під води насеред річки. Одно слово, то була війна безупинна, жорстока і кривава, така сама, яка була за часи так званого удільно-вічового укладу в древній Русі проміж руських князів із-за київського престолу.

Воюючись завжди і ніколи не вгамовуючись, супротивники пускали в ход усяке знаряддя кіячча, палиці, груддя землі, камінючча, коси, вила, граблі, лемеші, чересла,—чим і в який час мужики одного, або другого пана робили, тим бились сами пани і їх челядники. Бились і в степу, бились і в лісі, і в плавнях, і в хуторах. То пані Борзачка набіжить випадком із своїм паном та з півдесятком розбишак-челядників на

хутір Кваченка, Яризівку, і ёго ж рогачем розквацює ёму усю ёго мацалку, а повертаючись назад, ще й випряже серед дороги коняку у ёго наймита, або ж спіймає ёго дівку та обстриже їй на голові волосся; то пан Кваченко наскоче як-небудь на пані Борзачку і випале на неї із рушниці пустим набоем, або ж зуспіє де-небудь, близько межи, її череду корів і заколе списом бугая, чи поперебиває дрючком її свиням ноги. Селянські старости, волосні старшини, станові, мирові, урядники—геть чисто всі заваляні були цілими купами обопільних жалоб та позивів пані Борзачки та пана Кваченка.

Про стару Борзачку пан Кваченко не инако згадує, як сплюнувши тричі на землю. Тим же одплачувала і пані Борзачка Кваченкові, не инако взиваючи ёго, як старий, трясучий, „кобель“, поросійськи, або ж табунський бугай, поукраїнськи. А як збіжатця де, зараз же той на ту—„гнила“, а та на того—„пранцёвитий.“

Усі сусіди звали той куток проміж Дніпром та озерами, де жили пани Борзаки та пан Кваченко, не инако, як Чортячим гніздом, бо там справді чинились чисто чортячі діла.

Ось сидять у своєму хуторі Шуліківці пан Борзак та пані Борзачка і мирно вчитують „Календаря крестнаго.“ Коли тут несподівано влітає у кімнати обѣзчик і кричить, що-єсть сили, на всі кімнати:

— Пані, пані, рятуйте!

— Що таке? що?

— Та пан Кваченко,—бодай ёму скрутився!—та вибравсь з усією своєю зграєю на наш Сапатий острів та надумав ганятись за нашими свиньми!

— Хто? як? коли? Коней міні! бричку! Семене!

Петро! Панько! Іване! Сидоре! Микито! за мною, швидко, духом!

І коні, і люде зразу, неначе із землі, виростають коло кганку панського будинка, і тоді пані Борзачка, з півдюжиною своїх очайдушних розбишак-доізжачих і з своїм чоловіком-ватажником, який скаче на білому коневі, з сурмою в одній руці і з малахаєм у другій, летить із хутора Шуліківки прямо у хутір Яризівку.

— А, так ти так, собачий сину! На острів Сапаний ганятись за свиньями? Ну, так ото ж ти на острів, а я у твоє погане кубло! Я тобі зроблю таке, що ти і до віку не забудиш мене!

Як вихорь, як буря несетця пані Борзачка до пана Кваченка, у хутір Яризівку, на парі своїх огненних гнідих коней, влітає прямо на його дворище і одразу спиняєтця коло кганку панського будинка. Уся Кваченкова челядь, зоставшись без своєї верховоди, убачивши „скажену“ пані Борзачку і її шибеників з списками, кійками та дрючилами, вмент по всіх кутках урозпорошку! А пані Борзачка, спинившись коло будинка, зразу з брички та як лепене до кухні! Ускочила у кухню та до печи! Та там хап горщика з гарячим борщем! І з тим горщиком прямо у залу! Та тут, насеред зали, хряп його об поміст! „Оце ж тобі, поганий кеп, пом'ятка од мене! Де б ти ні був і що б ти ні робив, а ніколи не забудеш того, що у тебе, у твоїй власній хаті, насеред самого залу, твоя сусідка Борзачка та вивернула горщик з гарячим борщем! Ото ти такий лицарь, що тобі швидко миши й голову одгризуть! Сёрбай тепер борщ прямо з помосту, або ж лижи його язиком та розповідай сусідам, який він у тебе смашний! А тепер, хлопці, гайда за мною“!

І вскочивши у бричку, пані Борзачка знов несетця, як вітер, як буря, назад додому з своєю батовнею і тутечки ж, по дорозі, займає Кваченкових индюків і жене їх до себе у хутір...

Багато було усяких приводів ворожнети проміж панею Борзачкою та паном Кваченком, але найголовнішим був острів Сапатий, що стояв серед Дніпра, як раз супроти межі держави пані Борзачки та пана Кваченка. Невеликий був той острівець і звання ёму незовсім-то гоже,—на нёго зволікали подохлих коней од сапу,—а проте велика і жорстока через нёго була ворожнета у пані Борзачки та пана Кваченка. Через той острів Сапатий добре знали пані Борзачку та пана Кваченка і по судах, і в губерському правленні, і в канцелярії губернатора. Та не так пана Кваченка, як пані Борзачку. Не проходило місяця, щоб вона не заглянула чи у те, чи у друге „присутствіє“ та не зробила там струсу.

— Які у вас тутечки порядки, що в вашій чертежній та немає старих планів на мій острів Сапатий? кричить пані Борзачка, ускочивши у губерську чертежну до найстаршого начальника. Що ви тут у лихій годині робите?

— Добродійко, тутечки кричати неможна! Ось на столі стоїть царське зеркало.

— Що міні ваше зеркало? Я сама вам зеркало! Начхать мірі на ваше зеркало! Ви тутечки сидите перед зеркалом та тільки плани зводите, а я уже кілька год тягаюсь за той острів Сапатий! Де він у вас? Проковтнули, чи що?

— Добродійко, тутечки присутственне місце,—ви забуваєте, що за те повинні будете одвітувати!

— Ич які розумні! Ви скажите міні спершу, що більше, чи десять, чи гривеник, а тоді скажете й те, хто буде одвітувати, чи я, що шукаю у вас своєї острова, чи ви, що сидите тутечки та смердючим тютюном зерцало обкурюєте? Я знаю шлях на вас і до губернатора! Я вам ось покажу таке зерцало, що ви в ньому і себе не пізнаєте!

З гуком і з грюком вибігає пані Борзачка із губерської чертежної і летить до губерського правління.

— Ху, оце так пані! Це так, що пані! Цій би тільки бути воєводою!

— А що ж ви думаєте, панове? Побіжить і до губернатора!

— І побіжить!

— То давайте швидче розшукаємо того скаженого плана на її землю та вишлемо їй межевщика, а то як би нам ще й од губернатора не набігло чого.

І началство губерської чертёжної розшукує плана, а після того швидко виражає до пані Борзачки та до пана Кваченка і цілу землемірську комісію, щоб, укупі з місцевими понятими, розібрати змагання супротивників.

Але що тая комісія і що тії поняті для таких заклятих і віковічних ворогів, як пані Борзачка та пан Кваченко? Пан Кваченко кричить: „Мій острів Сапатий“! А пані Борзачка репетує: „Трясця твоєму батькові у печінки, мій острів Сапатий“! Та як счеплютця, то виходе така комісія, що... Аж куряво встає, а вони вичитують одно одному! Тільки й того, що битись їм невільно при комісії.

— Ні, знаєте, що панове?

— А що?

— Що таке?

— Я оце, мабуть, у сто п'ятий раз виїзду до вас обмежувати ваші грانیці, і все таки ніяк не обмежую. Такечки, як оце ви робите, у вас ладу ніколи не буде. Давайте ми зробемо ще ось як: вивеземо на вашу межу царського патрета та постановимо його високо на скелю та при н'єму знову почнемо межувати, то тоді ви може таки перестанете кгудзатись і хоч трохи угамуетесь.

— То й давайте!

— Давайте!

Комісія справді вивозе з собою на межу царського патрета, підводе його на камінь і після того знову починає межувати.

Хвилин десять, чи трохи більш діло иде тихомирно. Але де далі, і та і друга сторона не видержує, і перепал знову починаєтця.

— Що він тут доводе, собачий син? Що? Коли ц'єго було, щоб на ц'єму острові та його батько косив?

— Добродійко, найлучче: тут же, перед вами, царська парсуна, а ви отакі слова...

— Пані Борзачко, тут мій батько і косив і копиці клав.

— Хто косив? Хто копиці клав? твій батько? Може тоді, як він з твоїм дідом сметану на гарбу вилами клав? А може тоді, як у моєго батька за наймита був? Або ж як д'єготь у містечку продавав? Отой нешматкотурний розтяпака, отой неджамурний гамазон, що...

— Хто за наймита був? Хто д'єготь продавав?

— Ото ж, кажу, твій батько! голоколінько з латаним задом! заволока! бредець!

— Пані Борзачко, перев'яжить собі ниткою язика! Ви забуваєте, що мій батько із віків пан.

— Таких панів, як твій батько, на базарі по сім за цибулю!

— Так мій же батько та вашій матері рідня.

— Еге-ж, через дорогу навприсядки двоюрідний дядько, а хоч двоюрідний бондарь.

— Ви забуваєте нарешті, що перед вами царський патрет!

— То що як царський патрет? що кажу, як патрет?

— А то, що коли ёго вивезли у степ, то коло нього сквернословити неможна.

— А отакечки, можна?

— Як то, отакечки?

— А ось як: у мішок того патрета! Га? Тепер можна? Що ти тепер? Тепер доводь міні, курвишelmi, Кваче, коли цей острів та був твій?

— Пані Борзачко, пані Борзачко, ви через ваш язык приневолюєте мене сказати вам таке, що...

— Що ти міні скажеш? Що? Те, що ти здоровий, а й досі ростеш? Те, що ти на язык розумний, а на розум деликатний? Те, що ти старий лубок та злігся з отією...

— Пані Борзачко! пані Борзачко! Так от же що! Ось вам знов на волі царський патрет!...

І справді пан Кваченко хапає в руки мішка, випускає звідтіля „на волю“ царського патрета і становить ёго прямо супроти пані Борзачки.

— Як ти смієш у таке діло та мішати таку священну особу? Як? Я протестую! Панове чиновники і ви, господа старички поняті, я протестую!

— Пострівайте, пані! Угамуйте! нехай ще скажуть що-небудь поняті. Ось ви, діду, найсивійший тут з усіх; скажіть нам, хто на цьому острові ізпрежда віків рибу ловив?

— Діду, кажи по правді, адже ж ізпрежда віків коло цього острова мій батько Назар Калинович Кваченко рибу ловив?

— Чого ти скіпаєшся? чого ти тешешся, коли не до тебе річ? Чим він ловив? Як ловив? Може так, що як закине вудочку у чужу будочку та й витягне або кожух, або юпочку? Чи не так, кажу?

— Пані Борзачко, дивітця: оце у мене кієк у руці, то глядіть, щоб...

— Пане Затичко... чи то пак, пане Кваче... А на що ж ота царська парсуна тут стоїть?... Може це ти супроти неї і кійка у руку ухопив? Господь з тобою, скажена дитино!

— Ні, з цією пані і біс не зговоре. Годі, я буду инако добувати свого права.

— Та уже, панове, коли проміж вас така зробилась категорія, так тутечки, як бачитця, нічого ми вам не поробимо,—добувайте своєго права инако.

— Я найду на неї инчий шлях.

— Боже помагай ваганами за Дунай! За батьком на шлях, там і матір знайдеш!

— Ну, глядіть же, пані Борзачко, ждіть до себе гостей.

— Ото ж і ти з своєю видзикганкою, приставщиною, Хіврею, недуже на сон ударяйся, а спи та й дослухайсь, щоб ще й на голову я тобі не вилила горщика, тільки уже не з борщем, а чимсь инчим...

Після всього того супротивники розходятьця ще з

більшою злобою і ненавистю один супроти другого, ніж раніш. Готуєтця велика, жорстока, огненна баталія двох розлютованих і запеклих ворогів, яких тільки коли—небудь породжала сира земля. Обидва стани добірають різних способів, щоб зробити одно одному яку ни на-єсть найпоганійшу капость. У такому ділі найсміливіщі і найзаворотніщі плани подає Маврі Степановні Борзачці її чоловік, Северин Северинович Борзак. І ніколи ще проміж ними не було такого ладу та любови та щирости, як на той раз.

Усе було добре і гаразд усовітувано; усе було добре і гаразд і злагожено; ждали тільки якої-небудь, самої нікчемної, причепки од пана Кваченка, щоб одразу зробити на нього несподіваний, великий і грізний наскік і учинити ёму несподіваний, конешний розрух.

Але тут саме скоїлось таке чуденне диво, про яке можна почути тільки в казці, а не насправді.

Якось-то п'ять день зряду лив великий і безперестанний та ще й з страшенною бурею дощ—неначе десь-то небо прорвалось, і через те Дніпро дуже сповнився водою. На с'ємий, чи на восьмий день після того Северин Северинович Борзак піднявсь з ліжка дуже рано і зразу потяг через садок до Дніпра. Приходе до річки, дивитця і не пізнає своїх містин. „Що це таке? Де ж це воно Сапатий острів? Хіба це я не на своїй власній землі? Так ні-ж: ось наши осокорі, оце наша стара шовковиця, ондечки наш молодий дубчик, що ёго сажала сама Мурочка. А ото ж і балка Вирва, що супроти острова Сапатого... Ну, а самий же острів де? Та що це воно за нечиста мати? Хіба зашихувавсь у муляку? А може... може це ёго той чортула, Кваченко, ухопив та геть до себе перетяг? Справді, що це воно

за мана?... Пан Борзак од річки та хватопеком додому та до своєї Мурочки.

— Мурочко! Мурочко... чи чуєш?

— А що там таке?

— Острів Сапатий пропав!

— Як? що?

— Острів Сапатий, кажу, пропав!

— Що це ти учадів, чи що? Оханись, що ти кажеш, дурню ти головатий?

— Ото ж кажу тобі, що острів Сапатий посчез. Може це ёго той харцизяка, Кваченко, узяв та й одтахтарив аж на другий бік річки?

— Коней міні! людей! оружжа! Я ёго анахтима у тар-тарари зажену! Я ёго з світа зжену! Я ёго сот крот ёго ма, там же на місці вкладу! Ах, ти злодюга! Щоб твої кістки вороння рознесло! Щоб тебе...

— Та постій! А ну-мо спершу до Дніпра.

І пан Борзак та пані Борзачка біжать до Дніпра.

— Та що ж це воно і справді?

— Оце ж і я тебе питаю: що це воно?

— Еге-ж! Он бач що!

— А що? що?

— Вода знесла! Він же був увесь із піску, то вона ёго і тее...

І справді, ти бач: Сапатим був, Сапатим і згинув...

Було ще одно діло, на якому завжди сходились пан Борзак та пані Борзачка і де вони завжди находили одно у одного і втіху і підпомогу. Це ті грошові справи, у яких вони дуже кохались і які їм найдорогші усёго були у світі.

У Маври Степановни Борзачки та Северина Севе-

риновича Борзака був хутір усёго-на-всёго сот на п'ять десятин, а проте вони жили добре, іли ласо, зодягались непогано. Усю свою землю Мавра Степановна роздавала невеличкими шматочками мужикам і гроші правила завжди з кожного мужика уперед, готові. Та ще й зверх грошей кгирувала за кожну десятину особа басаринку—баранця, курку, гуску, кілька десятків крашанок, кілька шматків сала. Та й мужиків вибирала теж не аби яких, а таких, що вони завжди ладні були платити гроші, коли тільки пані казала їм, то б то людей не бідних, а заміжних і через те надєжних, а не то, щоб там яких-небудь дрантогузів та обшарпанців. Тут пані Борзачка була безпечна, бо у таких людей вона брала гроші, як у кезенному банку.

Опріч землі у пані Борзачки та у пана Борзака був ще один, добрий та вірний, прибуток, це лихварство. Вони обидва були і на ділі і в душі лихварі, давали гроші у позичку і брали двадцять, двадцять п'ять і навіть тридцять одсотків. Та ще й беручи такі одсотки, думали, що вони великі добродії, бо що то таке за одсотки—двадцять п'ять, або тридцять, коли жиди беруть віть-на-віть?

І дивно казати: усі про те знали, що Борзак та Борзачка великі лихварі, і всі на те якось-то не звертали великої уваги. То що ж як дають у позичку гроші? Але вони зате дуже побожні люде: кому позичають гроші, того звичайно і в суботник заводять, щоб батюшки поминали такого у церкві „о здорові“.

І справді, позичаючи людям гроші, пан Борзак та пані Борзачка завжди усіх своїх позичальників заводили у суботник, чи хоч поминальник, і що-неділі подавали у церкву поминати „о здорові“. Ото уже ба-

тюшки так і знали, що як тільки пан Борзак, а чи пані Борзачка присилали своєї суботника з додатком в нёму нових імен „о здорові“, то ото певно нові позичальники і певно за них молятця добрі і побожні пани. Сами батюшки, дуже дивуючись тому, ні як не могли уяснити собі, яка тут була справжня побудка: чи Борзакам була шкода людей, яких вони лавудили у свої лабеті і, молячись за них, вони через те думали випрохати їм у Бога спокій души; чи, поминаючи їх, вони бажали їм довгого віку, щоб позичальники устигли вернути їм гроші.

Чи так воно, чи инако, а тільки батюшки, одбираючи од Борзаків суботники „съ прилагательнымъ“, гаряче і щиро поминали „о здорові“ тих, що були в них заведені...

І ото, в цьому ділі теж, як і на боротьбі з сусідами, у пана Борзака та пані Борзачки ніколи не було непорозуміння та сварки, і як тільки у них коли-небудь починалась розмова про те, на скільки років, за які верхи та за які басаринки дати кому там у позичку грошей, то тутечки у них завжди була і згода і лагода. Після кожного діла, яке вони добре обробляли, вони почували себе самими найблизчими одно одному людьми і цілувались та милувались тако, немов би тільки що, тільки одно з другим побрались.

— А чи така ж у нас, Севериночку, форма векселя, яку ми пишемо нашим позичальникам?

— А яку ж треба?

— Та ось у „Календарі крестному“ єсть для того окремна.

— Що форма, то форма, а тут ще опріч того кому дати і під що дати. Ось, наприклад, тобі пан Яновський: це певно вірна людина. Та й Степанчук теж не

звихне: у нього і земелька чиста, і худоба добра; ото тільки, що підскочив неурожай, то він і тее, трохи занепав. А ось Любченко та Богданович та Радченко, ох, ці щось не тее... На цих ми, Мурочко, помилились. А подай-но міні суботника.

— А що ти хочеш, Севериночку?

— Та ти їх у суботник усіх завела?

— А вже ж!

— Ну, так я ж їх, проклятуших, пом'яну, коли ж вони такі!

— Та що таке, Севериночку?

— Я уже давно чую, як вони нас і коренять і лають на всіх шляхах та перевозах за те, буцім-то ми скажені одсотки беремо. Воно усе так на світі: будь солодкий—проковтнуть, будь гіркий—проклянуть. А ну, серце, візьми до рук суботника та вичитай його міні.

— Підожди, котику мій, ось я зав'яжу собі голову рушником та зберу до купи мислі, а тоді уже й тее.

Мурочка закручує рушником голову і, зібравши до купи мислі, бере у руки суботника і читає.

— *О здравіи:* помяни Господи рабов Божіих—Симеона, Василія...

— Еге, це ж він і єсть, Радченко! Постій же ти, харцемоне, я тебе пом'яну! Геть його із суботника, паскуду! Це велике падло! Так і пиши в суботнику, проти його мення: „Це велике падло“.

— Так і пишу: „Це велике падло“.

— Читай далі.

— І раба Божого—Онисія, Михаїла...

— Скотина! Це Богданович! Иродяка! Бач, коли позичав гроші, тоді як низенько слався, хвіст кандібобе-

ром, а тепер, як нагадав про платіж, так він дубка спинається. Пиши проти нього: „Иродяка! галман! підчихвіст“!

— Пишу: „Иродяка! галман! підчихвіст“!

— Читай далі!

— Слухай: І раба Божого Діомида...

— Ага, це Любченко! мезерь! гидота! наволоч! Бач, дурний, як чобіт, а теж лаїтця гаразд! Пиши: „Мезерь! гидота! наволоч“!

— Так і пишу!

— Ото ж нехай так і застається, нехай і піп таксамо на всю церкву помина; „Раба Божого Діомида— мезерь! гидота! наволоч“!

— І нехай помина!

— Ну, далі!

— І раба Божого Іполита.

— Це пак хто? А, Яновський. Ну, Яновський, цей заплаче усе,—я його знаю добре.

Після такого „поминання“ позичальників, Северинчик та Мурочка завжди почували, що вони самі найблизчі, самі наймиліщі і самі найлюбіщі одно одному і тулились одно до одного так кріпко, що їх десь і вода, та й та б не розмила...

Але, цілуючись і милуючись, Северинчик та Мурочка тут же іноді і тяжко зітхали та гірко жалілись одно одному на те, що Господь не дав їм діточок на втіху і що доведеться їм через те передати усе своє добро тим „проклятушим“ родичам, які скрізь і ганять і лають їх, тут же широко роззявляючи свої крокодилячі пащі на все те, чого вони і не дбали і дбати не хотіли.

От так-то бідкалась безталанна парочка в ті славні часи, коли вона обробляла кого-небудь своїми

позичками і через те не вела проміж себе ніякої баталії. Але як такі позички були не кожний день, то і такі тихомірні розмови теж були не завжди. Баталії проміж любою та вірною парою усе ж таки не згасали і схоплювались час од часу, як схоплюється зненацька на шляху велике куряво од несподіваного крутня.

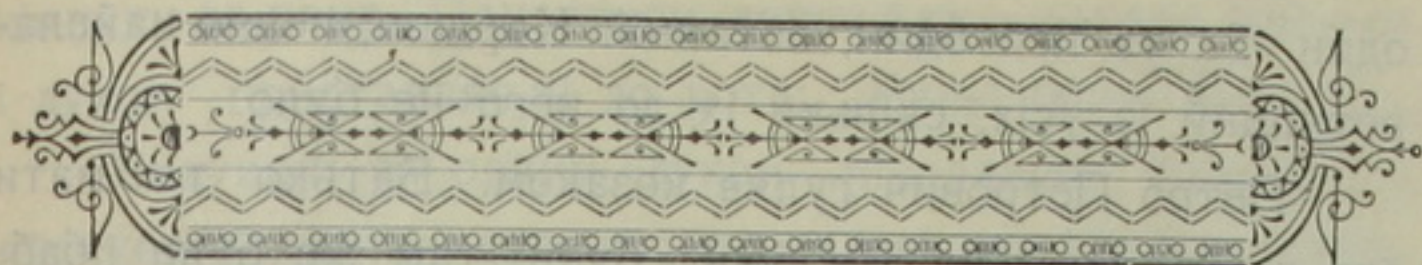
А проте де далі, завзяття Северина Севериновича потроху та помалу почало згасати і втрачатись, і Мавра Степановна почала усе більше і більше його посідати. До того ще заклятий ворог її, пан Кваченко, швидко після того, як зник геть Сапатий острів, і собі геть зник із Божого світу. Тоді, не маючи потреби в підпомозі в баталіях з сусідами і опріч того, dokonешно упевнившись в нездатності Северина Севериновича, як чоловіка, годящого на продовження своєї роду, Мавра Степановна надумала зовсім розквітатись з ним: спершу вона здала його у „двір“, а потім „з двору“ заслала аж на „бекет“, себ-то до сторожовки, у ліс. Тамечки сурма Северина Севериновича зовсім стратила свій голос, білий кінь пішов циганам, а лицарська зброя—шкапі—водовозці. Живучи на далекому „бекеті“ і не маючи чим досить жити себе, Северин Северинович, щоб не вмерти з голоду, потай од жінки збував мужикам потроху ліс за абищицю—молоді дубочки, товсті верби, орішиння, осичину на вісі, жлукта, граблища, заступильна, міняючи те все на сало, паляниці, півпригорщі тютюну і инче. Він ходив немитий, неголяний, обідраний, обшарпаний, а проте завжди в форменному картузі та ще й при кокарді.

— Якось-то у неділю, коли Мавра Степановна збиралась до служби, прибіг верхи до неї лісовий обізчик і заявив, що пан Северин Северинович неспо-

дівано „згасли“. „Ще учора вони і люльку курили, і балакали, усе збираючись білого коня та довгу сурму та малахая купити, а сёгодня лежать на лаві, і рот ім, не в мою міру, роззявився“...

Ця несподівана звістка так вразила Мавру Степановну, що вона кілька день і очей своїх не висушувала од сліз, і не пила, і не їла і про сон забула. А далі надумала таке діло: поховавши своёго чоловіка і, як слід, ёго помянувши, узяла та усе те, що у неї було—землю, будинки, залишне збіжжа—іспродала, а сама подалась до монастиря і всі гроші одписала на помин своєї души і на помин души небіжчика чесного воїна Северина...

ПРЕСЛАВНИЙ ПАН ПЕТРО ПЕТРОВИЧ КАРДАШ.

Ви хочете знати, хто такий Петро Петрович Кардаш?

Почнемо не з самого пана, а з його будинка.

Будинок Петра Петровича Кардаша стоїть на високому, незакритому, лівому березі річки Зеленої і обвітрюється усіма чотирма вітрами. Це висока, довга, простора і чепурна будівля, бо вона робилась ще за щасливі для всього російського панства часи крєпацтва, коли все, що тільки робилось, будувалось у великому масштабі, не по мірці нашого, убогого, вузького і коротенького панства. Високий і веселий кганок, білі, товсті кам'яні ступи, просторі і розкішні веранди, великі ясні вікна, чудові і затійні башти, а до того ще довгий і широкий з віковичними деревами сад і в саду ж велике і глибоке ставище—усе те казало, що тут жили колись-то і широкі і просторі пани і що життя їх справді і щасливе і веселе було.

Еге, та те колись-то там було і давно воно, дуже давно було. Тим заботились ще старі Кардаші; тепер же цей будинок—мертве кладовище минулого...

Сім'я Кардашів колись-то дуже велика була. Але з усіх преславних панів цієї фамилії зоставсь тільки

один. За те цей один, останній Кардаш, певно найславетніший із усіх, скільки їх до нього не було.

Петро Петрович гуляв козаком. Батько та мати його давно уже „на тім боці“ були; там же була і бабка його, але бабка перед смертю одписала своєму онукові на власну його волю сім тисяч десятин землі та ще до них опріч того п'ятсот заповітних, або майоратних, таких, щоб він а ні продати, а ні застановити, а ні подарувати їх ніяк не міг, а міг-би тільки користуватись з них, поки його життя.

Але хоча коло Петра Петровича Кардаша і не було рідні, зате коло нього завжди була ціла метка різних, певно вірних і певно щирих приятелів, таких, що хоч зараз за нього і в огонь, і в воду, аби б тільки він .. еге-ж, аби б тільки він блиснув перед ними пляшкою, або покотив по столу червінцями.. І де у прасунка і понабірались ті приятелі? Так аж тюпки біжать: один з Кавказу, другий з Криму, третій з Польщі, четвертий з Москви, п'ятий аж з Сибіру — та всі ж то такі щирі, та всі такі вірні та вдячні, що на все за-для Кардаша готові!

Ось тільки що і хазяїн і гості одгули велике свято і тепер лежать після великої роботи, хто в кабінеті, хто в опочивальні, хто в запасній, хто в вітальні.

Раніш усіх подає од себе голос сам пан господарь. Ще й не світ, як він уже й прокинувся, уже й кричить: „Єсипець, міцности“!

На той крик пана схоплюється десь-то в темній комірчині хлопчик, год п'ятнадцяти з роду, і увесь заспаний, з очима, на половину заплющаними од хвороби та од недосипання, зразу біжить до буфета, хапає там пляшку коньяку і з нею стрімголов несеться у

кімнату до пана. Пан духом хапає з рук хлопця пляшку і духом приставляє її до рота: „Буль! буль! буль!“...

Видувши за одним духом півпляшки коньяку і ляснувши хлопця долонею по задові, пан прудко повернувся до стінки і в той же мент заснув, пустивши велетенського хропака на всю кімнату...

Але через годину міста знов прокинувся і знов гукнув до хлопця: „Єсипець, міцности!“!

Єсипець знов підхоплюється з ліжка, знов біжить до буфета і од буфета несетця з коньяком до пана. Пан уп'ять тягне нахилком із пляшки, не підводячись з ліжка, уп'ять дає ляпанця хлопцеві, уп'ять одвертається до стінки і вп'ять же таки пускає велетенського хропака на всю кімнату.

А через годину міста знов кричить: „Єсипець, самовара“!...

Єсипець біжить уже до столової і там лагодить усе, що треба до самовара; із столової несетця до хазяйки та до старого лакея Микити і оповіщає про те, що пан уже встають з ліжка і гукають, щоб метком був самовар у столовій.

А пан тим часом і справді уже скочив на ноги і вже гукає на всі кімнати:

— Ей, ви, господа старички-риболови, а нуте час-пора од сну прокидатись та за роботу братись!

— Добрі вісті радісно й слухать! одгукуютця з різних кутків гості, і, недовго гаючись, швидко встають, швидко прибираютьця, швидко й на очі пана з'являютьця.

— А що маємо робити, наш великий повелителю?

— Спершу всього вип'ємо, як слід добрим людям, по чарці цілющої, та підкріпимо свої немощі, а потім... потім знову за тяжку роботу... О, важка ти, шапка Мономаха! Єсипець, зеленого стола!

Єсипець кидаєтця в залу, розставляє там серед кімнати зеленого стола, на стіл кладе крейду, щітку, попільниці, карти, із зали біжить до хазяйки.

— Ех, маттері ёго рудий чорт та ще й бурий! А дай-ка я опережу склянку оцієї! Як пак ті ляхи кажуть? Вік наш круткий—випіймо вудки.

— Добре кажуть прокляті ляхи!

— Не погано ж, чуєте.

Пан оперезав склянку горілки, і зразу у нёго так і почали усі жили грати.

— Братія моя любая, а ви ж що? Поспішайтеся за хазяіном! Е, добро! Аж у п'яти уступило!

Братія поспішилась.

— Ні, а ті ж таки проклятущі ляхи кажуть ще й так.

— А як?

— Вік наш недлугий—випіймо по другій.

— Гаразд анахтими говорять. Уміли кгихорі пити, уміли й приказувати.

— А ми хіба й не вміємо? А нумо по другій, щоб на одній не скакати!

— Ні, на двох тільки курка скакає: а ну-мо лишень по третій!

— Щоб ото і нам не скакати?

— Еге-ж, щоб і нам, як мокра курка, не скакати.

— А на трёх, братця, тільки підбитий пес стриба.

— Так щоб ото і нам не стрибати?

— Еге-ж, а ну-мо по четвертій, щоб послав Бог на хліб урожай, а на панів здоров'я! Та пийте усі до дна: на дні молоді дні!

— І це діло!

— А як ще й п'яту, панове, роздаavimo, то й про зелене поле згадаємо.

— О, це вже зовсім хороше!

— Ні, це лепсько!

— А я скажу: браво!

Після п'ятої хазяїн та гості справді сідають за зелений стіл, і тут починається велика, палка і нескінчана баталія.

— Карпо Івановичу, найлучче: та я ж вам одкривав, а ви що ж? Чи чуєте? Я ж вам показував дзвінку, а ви дуєте з хреста! Вам би було хлапа дзвінки дати та козирнуть, а ви....

— Чого це ви навратились на мене?

— Ні, як з такою картою та виходити? На що ви надіялись?...

— А що ж? Хочу, поставлю твердий знак, хочу, поставлю м'який,—міні ніхто не вказ.

— Без двох!

— Без трёх!

— А я добре зробив, що оту кралю винуву зніс.

— Еге, а я добре зробив, що прикупив.

— Од десятки коронка і всі дев'ять червинок! А я-я, а я-я і всі дев'ять червінок! Ті-лі-лі, ті-лі-лі-лі і всі дев'ять червинок!...

— Еге, а наше діло тютюнкове! На свої гроші та накупили собі пені.

— Байделе: не буде Галя, так буде другая! Мужайтесь та козирайте; це діло поправиме.

— Поправив дід бабі хижу: то лазили коти, а тепер собаки.

— Присипте, Іване Петровичу, чірви! присипте, кажу, чірви!

— Еге-ж, присипеш! Присипав би, так червь бо есмь, а не чоловік.

— Як, і козиря нема?

— Нема ні духа!

— Ви що, Петро Семеновичу?

— Я? Роскопитивсь! От що я! А ні жодного згукка! А ви?

— Коронка до валета в дзвінці... Ось я їм тепер ижицю пропишу! Ижиця, ижиця, до с...и різка ближитця... Терли, тирли, тирли-ли.

— Що ти плетеш, Іване Карповичу?

— Ото ж і плету!

— А я проріжу: п'ять вин!

— П'ять хреста!

— Ну, я доскакав до п'яти вин, тепер скажу: шість.

Оце ваш і сом? Ми такого і на вулиці найдемо. Убить його і в землю закопати!

— А я так!

— А я ось як! Иде гнида за Демида, світилкою жаба, сваха черепаха!

— Ви що?

— Я? пас!

— А, догадалась мурка, що здохла, а то була б убита. А я сім вин.

— Я пас.

— А ви, Карпо Степановичу?

— І я пас!

— А я тільки вами й багатів, а ви й звихнули.

— Еге, було діло, та влетіло.

— Одкривайте ваші карти, Павло Сидоровичу!

— Нічого тутечки й одкривать!

— Чому? Дурному виду немає стиду, казав мій дід, батьків батько, скажу і я.

— А що там?

— Винова десятка.

— Ну, на таку у нас і ця піде в нитку.

— Це до діла!

— Еге-ж, так до діла, як свиня штани наділа!

— У вас скільки було пузів, то пак, тузів?

— У мене два.

— А у мене три! Так і пишіть, Миколо Максимовичу...

І гуляють от так пани у карти годину, гуляють дві, три, чотирі, п'ять годин; гуляють дні і ночі, сну повибиваютьця, забудуть про все на світі, забудуть навіть сами про себе. Уже кілька раз ворохи папірок та срібла та золота пересовуютьця од одного до другого, кілька раз рядки цихвер стираютьця на сукні і знов пишутьця на нёму, кілька раз мастятця карти в руках картників і розкидаютьця по руках, а панам усе нема ні угаву, ні переставу. Уже і старий лакей Микита кілька раз надходе до пана та нагадує ёму про обід; уже й хазяйка у десятий раз навертаєтця на очі пана; уже й кухарь удесяте перевертає печене з одного боку на другий та то приставляє, то одставляє свій посуд од вогню, а панам неначе страшний суд настав і неначе вони зовсім стеряли свій розум перед судом тим...

— Братця! братця!

— А що?

— Диво звершилось!

— Яке диво, Петро Петровичу?

— Рак став козерогом, а козерог став раком!

— Ха! ха! ха!

— Ха! ха! ха!

— Ні, таки справді диво! Велике диво! Се б то, я вискочив. Ніколи цёго не було, а це ось тобі й те. Думав бути без двох, аж вийшов з усіма! Оце так! Курмедія з хвостом! Це та штука, що ходє та стука, а все вкупі суєта, суєту суєтить, а маненька суєтина підсуєчує. А по цёму диву Ёсипець, міцности! Микито! Марійко! Насте! Іване! обідати! Та побільше всёго! Не шкодійте добра! У Петра Петровича Кардаша ще хвате! Я два хутори уже утопив у животі, утоплю ще й третій! Нехай мій живіт не плачетця на мене, що у мене було що, а я ёму не наставав! Нехай куркулі-хахлота звідусіль йдуть до мене та купляють у мене землі,—на всіх наставчу! А ну тягніть же! Аби пїлось та ілось, а робота на ум не йшла! Пийте, жили, поки живі! Робота дурнів любє, а розумні і без неї живуть! Уже тисяча десятин пішла під куркуля, піде ще й друга, а щоб у мене всёго було! Чи так, господа старички-риболови?

— Так! Ура Петру Петровичу! Браво! Ура!

І як сказав Петро Петрович, так усе одразу і вродилось по ёго слову.

Усі слуги, неначе божевільні, кинулись зразу уростіч, хто куди піймав, і швидко понатягали—хто вина, хто горілки, хто квасу, хто вареного, хто печеного, хто квашеного, хто солодкого, хто солоного, хто чого ухопив, те й тяг до панського столу.

Почався справжній пир Вальтасара.

Усі пють, ідять, усі репетують, регочутця та згадують та вихваляютьця, хто з чого ходив та як грав та як побив та як другого спостеріг. В столовій скрізь стоїть дим од цигарок, скрізь розлягаєтця пар од страви, горілки, вина, квашенини.

— Братія, що я надумав?

— А що, Петро Петровичу?

— А ну-мо в сад у розходку! Там у нас будуть ракетки.

— Це діло!

— Чудово!

— Браво!

— Микито, не видай! Ушкварь такого, щоб тому проклятушому шталмейстеру Синявці аж у носі закрутило! От тому, чуєш, дурному, марудному панові, що не знає, як з своїм багатством бути і якого ёму ладу дати! Микито, блисни ёму, щоб аж у заду у нёго пожежа схопилась!

— Єсть! Радий старатись, пане! Кістями ляжу, а не вступлю! Я ёму, я...

І Микита починає блискати, пускаючи вгору ракети за ракетками.

— Ура! ура!

— Браво! браво!

— Біс! Микито, біс! Микито, чи ти біс, чи ти чорт, а тільки повище, повище, аж до самих зорь! Молодчи-чина! артиста! Ось тобі золотого за твою вірну...

— Єсть! Радий старатись! Кістями ляжу!

— Так ёму, так падлюці! Ёсипець, вина! Тягни усе, скільки схопиш в обидві руки зразу! Марійко! Насте! Несіть увесь лёх! Щоб тут, ось тут у мене увесь лёх був!

Челядь знову біжить до лёху і знову тягне цілу батарею пляшок.

Бенкет переходє у велике і гучне піяництво. Тут, укупі з піяництвом, Петро Петрович Кардаш виявляє

таку творчість, якої зроду не здолає вигадати ніхто, окрім руського, тільки руського пана: ні хрещену, ні англичанина, ні німця, ні який у світі чоловік, хоча б він десять год сидів та надмався, та вигадував та ламав собі голову.

— Братія! Братія! господа старички-риболови!

— Що таке, Петро Петровичу?

— Ви знаєте, що таке єсть містоімення?

— А що?

— Е-е, діди, діди, де ваші зади? Ось вам містоімення: я син маіора Петра Івановича Кардаша, Петро Петрович Кардаш,—оце вам і єсть містоімення. Давайте будемо новий рік наставлять.

— Як то новий рік наставлять?

— Робити усе навверле, не так, як воно єсть навсправжки; на новий рік, то усі переряжуютця, надаряють навиворот, ось і ми зробимо теж.

— Та як же то так?

— А ось я вам зразу покажу манір.

Петро Петрович біжить до кімнат, скаче там на стіл, з стола на канапу, з канапи на стільці, з стільців на підвіконня і починає усі картинки, усі патрети, усі образи, усі плани, які були на стіні, перевертати навверле, лицем до стіни, а сподом до людей.

— Ха! ха! ха! заливаютьця од реготу усі гості і, дивлячись на хазяїна, кидаютьця і собі робити теж.

— Ха! ха! ха! заливаєтця і сам хазяїн, бігаючи скрізь по кімнатах та все перевертаючи навверле. А що може погано?

— Чудово! браво! лепсько! Ха! ха! ха!

— А тепер знаєте що?

— А що?

— Хто з вас роздягнетця догола та побіжить через майдан голий до дзвіниці та задзвоне у всі дзвони?

— Та що це ви? хто ж це зробе?

— Хто зробе? Я зроблю! Петро Петрович Кардаш! Ось дивітця!

По цьому слову Петро Петрович вмент зтягає з себе усю одежу і голісенький, як мати на світ призвела, біжить до дзвіниці, духом скакує по сходах до дзвонів і несамовито починає калатати в усі дзвони.

— Що це? що це таке? з переляку питають один одного люде, почувши серед дня дзвони. Чи не пожежа де-небудь?

— Та то наш пан горілки надурився та новий рік наставляє.

— Ти бач! І погибелі ёму нема! Як би до роботи припьяв, то не строїв би таких марахветів, як він строє.

— Чого там? Вольному воля, спасеному рай, а скаженому степ,—скільки хоч, набігатись єсть де. Нехай собі біга та ракетки пуска та голий у дзвони дзвоне. То він не ракетки, а земельку угору пуска. Як доведе кінці та все продзвоне, тоді і з дзвіниці геть. До нёго й піп уже давно і звик, обдержавсь, а зачепа, то ще й сам винен буде; пан подзвоне та попові сотнягу дасть на помин своєї душі за живота, та й байдуже ёму.

І справді, панові начхать на те, що там про нёго верзять на селі мужики.

— Микито! Микито! кричить він, прибiгши од дзвіниці до господи. Подавай швидче одягатись! Панове!

— А що таке?

— А чи бачив хто з вас ось таку ловись?

— Яку? яку ловись?

— Микито, тягни сюди саночки, у яких мене колись-то перед бабкою маненьким возили! Та до них vedi... Та швидче, не шнипляйся!

— Єсть! Радий старатись!

— Та до них vedi Рябка та Жучку та Покота та запрягай тройку... Чув? Тройку у санки!

— Єсть! Радий старатись!

Тут Петро Петрович зразу стрибає у санки і літ-нєї доби серед дня іде ними перед цілою юрбою своїх гостей по садку. „Ей но, арабські рисачки російської крови“! Та ще то іхав сидячи у санках, а то став сторч та так і лупе прямо на балкон, а з балкона у кімнати господи.

— Ха! ха! ха! А що може не тройка?

— Ха! ха! ха! Куди твоє діло? Ха! ха!

— Микито! Микито! жени сюди швидче цапа!

— Радий старатись! Єсть!

Петро Петрович хапає за роги цапа, скаче ёму на спину і несетця на цапові по головній стежці сада.

— Братія моя дорогая, братія моя любая! Даю вам мій заповіт: як умру, то ви зразу не ховайте мене, а однесіть спершу труп мій у вінбарь та поставте там на три дня, щоб мене добре пацюки надгризли, а тоді уже й тягніть на окописько. Боюся я тієї летаргії... Та тіло виносьте не крізь двері, а крізь вікно; а як будете ховати, так щоб я не чув ніякого словоізверження надгробного. Ото ж знайте ви це всі, і робіть тако всі. Живу я не так, як усі, і здохну не аби як. Дуже багато у мене вогню: ось уставлю у воду ногу— вода закипить... Еге-ж, а хто зо мною у воду? Пливсти навперейми супроти води? Хто? А нуте ви, кавалери

святого козиря! Хто зо мною спливе, тому першого із стані коня; хто не спливе, посірчу малахаєм, або за тімня видеру, чи хоч за чуб.

— Е, що той малахай супроти коня? кричить якийся із гостей і кидаєтця укупі з Петром Петровичом до річки уплав.

Але далеко до Петра Петровича тому плавцеві, а ще далі до коня. Замість коня він справді коштує малахая, одначе не тільки не сердитця на хазяїна за такого гостинця, а, навпаки того, заливаєтця од усієї душі сміхом, бо він давно дізнав діла, що таке Петро Петрович Кардаш, який він пожитливий пан, що і сёгодня, і завтра, і післязавтра у Петра Петровича і напьєтця по горлянку, і наїстця до одброду, аж по саму зав'язку, і в карти ёго обшушка, і коня доброго виграє і екипажа видуре! Та ще ж як би ударив який-небудь хамло, о, тоді б!... а тож таки свій брат, пан...

— Ні, братця, і це не те!

— А що ж друге?

— А от що: йдосі у нас була часть офіціальная, а тепер буде часть неофіціальная: давайте танцювати лезгинки.

— А правда! правда!

І ось Петро Петрович вибігає насеред кімнати і зразу починає прудко носитись кружка попід стінами зали та перебірати ногами та притуляти до себе то одну, то другу руку та знов одводити їх од себе, як те роблять певні лезгини, танцюючи справжньої лезгинки.

Бачучи таке, гості не видержують і починають і собі робити таксамо.

— Стійте! І це не все!

— А що ж ще?

— З ятаганом, або з кгинджалом у руці!

— Правда!

Петро Петрович хапає у руки кгинджала, гості хапають ятагани і всі починають танцювати, то ставлячи кгинджала, або ятагана жалом над головою, то підкидаючи його над головою, то закладаючи його жалом за щоку.

Бравіш усіх і довше усіх плясає сам хазяїн. Як метіль літає, так він легко танцює. Бігаючи безперестанно по залі, він викидає такі викидони, що од нього і всі меблі, і увесь посуд теж летять скрізь, немов од великої бурі. Коли ось носився, носився, а далі одразу дрекиць та на поміст! Випустив з рук кгинджала, сидить на помості і тільки руки на вимашку. А кров з ноги, повище коліна, так цизром, так і юшить.

— Давайте биндів! ниток! примочки!

— Щвидче за лікарем!

— Не шкодійте коней! Нехай вісьмерик заженуть, нехай два вісьмерика, аби швидче лікаря приставити!

— Лікаря справді духом приставляють, і Петро Петрович швидко видужує, а видужавши знов беретця за всякі штукерії.

І такечки у Петра Петровича Кардаша поводилось щодня і щотижня. Шість день підряд пьють, а на сёмий допиваютьця до того, що не пізнають ні шафи, ні столів, ні будинка, ні самих себе і на восьмий представляютьця один одному: „Ви хто такий“? „Я? Стуконіг, Іван Назаров, а ви“?— „Чість маю вам представитись: Короткий, Семен Петрович“— „А я... Ми... Михайло Стеблин-Каменський... От хто я“!...

— Микито!

— Єсть!

— Лаштуй їхати до города!

— Готово!

Господа з города Ростова, з вінбаря пустого, мужички графа Товстого, що я надумав?

— А що, Петро Петровичу?

— Буде у нас у городі бенкет з батюшками.

— То що ж? Це діло некепське.

— Еге-ж. Так ідьмо.

— Ідьмо!

І вся батовня Петра Петровича, за приводом самого верховоди, біжить до города, де у Кардаша маєтця власний будинок.

Петро Петрович недуже жалує попівство через те, що попи кажуть одно, а роблять зовсім друге, а проте він усе ж таки не пошкодує, щоб завдати ім великого бенкета.

— Готуйтесь, друзі мої, дивитися велику чудасію.

— Яку саме?

— Прибирайтесь, кажу вам, а чудасія буде. Тепер саме з'їзд батюшок із повітів до губернії, то буде у нас диво.

З самого ранку Петро Петрович розсилає усім батюшкам цідулки з щирим проханням явити йому честь розділити з ним трапезу в день його народження. І батюшки, завжди готові поласувати надурничку, цілим лусом сунутця до доброго пана. Пан вітає їх і гаряче і щиро. Усяких наїдків та напитків понастановляно та понакладано, такого, що хоч розпережись та їж. І батюшки, познімавши з себе камилавки та скуфії та пояси та ряси, сідають за стіл і починають весело бенкетувати.

А тим часом Микита пораетця в прихожій будинка: він хапає в руки усе попівське плахиття і тягне ёго до флигеля, двері в прихожій замикає на замок, а ключа кладе собі в кишеню.

А батюшкам і не тютьки до того: сидять, паста-лакають, стукотять посудом, вихваляють хазяїна, бажають ёму счасливого і довгого віку. Коли це один гляне на годинника та до всіх:

— Братця, час до засідання.

— І правда: консисторські члени десь уже почали сходитись.

— Рушаймо!

— Рушаймо!

Підводятьця з місця, дякують щиро хазяїна та зразу до прихожої. Коли до дверей, аж вони тее... Що за лиха година? І туди і сюди, хоч бийся лобом. А двері дуже міцні, дубові.

— Микито! Микито!, кричить пан.

А Микити неначе й на світі нема. Та не тільки Микити,—хоч би тобі жива душа.

— Ах, ти пьяницюго! Ах, ти ж розбишако! А бодай же тобі пістряк ніс одкусив! А щоб тобі толку не стало! Оце вже десь хапнув зілля та завіявсь до якого-небудь приятеля. Та й не близенько: може аж по край города, на Животилівку.

Що ти зробиш? А часу гаяти неможна. Треба стрибати крізь вікна на вулицю, а вікна незовсім щоб були і низько.

І почали батюшки стрибати на вулицю. Та підбіжить котрий до вікна та скоче на підвіконня, а звідтіля як плигоне! Та такого гекаря пійма, що аж дух ёму захопе! А инчий напруже, напруже жили, щоб як

можна далі упасти од стінки в пісок, та як стрибоне, то так і пшакне в піску, а пісок од нього врозтіч! Та так один по одному: плиг! плиг! Тільки ковцурря ім розлітаютьця на голові.

— Оце так! оце так! Там гаряче, а тут боляче! Кликали на честь, а посадовили на цеп! Цёго десь і в світі не було!

— Еге, оце той кеп, Микита, і всёго лиха наробив.

— А ну, годі! Краще вставайте та рушаймо йти.

— Батюшки! отці! стійте! Ось де він, анахтим! Тягни швидче одєжу. Що це ти наробив, собаче падло?

Микита, увесь червоний, коливаючись з боку на бік, неначе він і справді дуже п'яний, нешвидко тягне цілий оберемок попівського плахіття і нешвидко починає шпурляти його крізь вікно на вулицю. Батюшки кидаютьця кожен за своєю одєжою і тут же лають, чим дуж, п'яницюгу та злодія Микиту.

— Ось постій же ти, ми дамо тобі решту!

— Ми тебе позбавимо, жидова ти худоба!

А Микиті од тієї пристрашки зовсім байделе. Сам пан аж за боки беретця та регочетця, а вся його батонья кишки рве та смієтця з того попівського бенкету, який счинив Петро Петрович Кардаш у місті, на свої менини...

Тоді, коли у Петра Петровича Кардаша не лучатця гості, тоді він вигадує инче. П'є, п'є на самоті, а потім того зразу як крикне до Микити: „Микито! А ну лишень напни струни на скрипку та тягни її із кабінета в залу“! Микита стрімголов біжить до кабінета, хапає там скрипку, напинає на ню струни і мчить її до пана. Пан роздягаєтця увесь, до останньої

одежини, становитця насеред зали, бере в одну руку смичка, а в другу скрипку і починає грати жалібноі. Пан стоїть голий та грає, а Микита стоїть супроти пана та плаче. Коли ось пан зразу як попероне од себе скрипку та як криконе!

— Микито! Микито! на кганок!

Микита біжить миттю на кганок.

— А ну давай гавкати,—ти товсто, а я тонко.

— Гав! гав! гав! гавкає Микита товсто.

— Гав! гав! гав! гавкає пан тонко.

І гавкають вони обидва так штучно і так артистично, що всі двірські собаки, чуючи тее гавкання, як схоплютця з місць та собі гавкати! А селянські, чуючи панських, і собі теж. Та як счинитця гвалт та як почнуть скрізь валувати! Гавкають, гавкають і тільки що трохи ущухнуть, коли це пан знов:

— Гав! гав! гав!

А Микита собі:

— Гав! гав! гав!

Тоді усі собаки і собі знов.

— Кукуріку! несподівано крикне пан.

— Кукуріку! за паном подає Микита.

І тоді по всьому хутору, геть скрізь, починаючи од панського будинка і кінчаючи крайнєю мужичою хатою, почнуть співати усі півні. Після того пан як стрибоне одразу з кганка та як заірже пожеребьячому: „І-го-го-го! І-го-го-го“! І ось до нєго біжать конюхи, живо надівають на нєго вуздечку, живо загнуздують вуделами і... і ведуть на двох поводах до річки на водопой. А він біжить та ірже та бєє ногами, ніби-бо копитами, та басує, ну чисто тобі справжній жеребець: „І-го-го-го“!— „Тпру! тпру“!... Напоють з річки, а тоді ведуть до ста-

ні, а там... там стоять уже і молоді кобилки, себ-то дівчата садові...

І тут же, зразу після всього того, коли до пана зненацька з'явитця яка-небудь стара і бідна баба, упаде перед ним навколюшки і почне благати заповістити їй у біді її, пан і собі упаде перед бабою навколюшки і посуне їй по помосту усе, що у нього буде на той раз у руці, або в кишені,—чи десятка, то й десятку, чи півсотка, то й півсотку: що буде у нього, те буде і у неї...

А ось Петро Петрович Кардаш зненацька згадає про свого сусіду, шталмейстера Синявку; згадає і сплюне.

Шталмейстера Синявку Петро Петрович не любив надміру. Одно те, що той пан Синявка великий скупердяга; друге, що він дуже святашний пан; третє, що він скрізь і завжди кричить про п'яництво мужика та про драпіжство панами простого люду, а сам держить у себе коло річки винницю і всяково розпоює мужиків і через звіряку—управителя свого обдирає своїх же бідних селян; а четверте, що той пан Синявка, гірко поганий із себе, любє іздити верхи з хортами на полювання на черкеському коні: „Отаке кнюхало, отакий пурик та ще й сидить на черкеському коні“! скаже Кардаш, убачивши Синявку і небезпремінно сплюне на землю. Шталмейстер Синявка розігнався був познаємитись з Петром Петровичем Кардашем, для чого, обрядившись у свій шталмейстерський мундір та в білі, з золотим лампасом, штани, з Анною на шиї, підкотив у новій, ясній колясі, четвериком білих коней, до кганка Кардаша. Але Петро Петрович і встрів його. Ха! ха! ха! Увесь голий, як буб, тільки з Анною на шиї для факу...

Убачивши таке, шталмейстер Синявка, як куля, вискочив геть із господи Кардаша, упав зразу в коляску та й замівсь геть по шляху. Та біжить, та плює та харкає: „От де варвар! от де звіряка! от де зулус! Такого і в світі другого нема“!...

Прочувши про те, що до шталмейстера Синявки іде у гості губернатор, Петро Петрович Кардаш сажає за стіл своєї Микиту і каже йому писати „прошеніє“ губернатору на пана Синявку. „Пиши, Микито: Рятуйте, ваше сіятелство, коли у Бога віруєте: шталмейстер Синявка усю воду повитягав із річки на свою винницю, щоб розводити нею горілку та щоб тим питвом розполювати і без того убогих людей своєї села.“

А щоб те „прошеніє“ певно дійшло до губернатора, Микита мусив піймати у річці найздоровеннішого рака, посадити його на дошку, прибити йому до дошки гвіздком шийку, у клешню уставити великого конверта з „прошеніємъ“ і після всього того пустити з Кардашевого берега річки до Синявчиного саме, тоді коли губернатор прибуде, укупі з Синявкою, до річки купатись.

І втішається велико Петро Петрович Кардаш од такої витівки своєї, бо вона швидко облітає скрізь по всій губернії і справді завдає великого бешкету шталмейстеру Синявці

Мало хто знав, що у Петра Петровича Кардаша та була жінка. А вона у нього справді була, і одружила його з нею його рідна бабка. Тая бабка спершу винянчила його, потім виховала, а далі і пустила його у світ, себ то завдала служити у гвардійський полк.

У тому полку Петро Петрович Кардаш і вивчивсь, і набравсь премудрости і доскочив глибокого знання людського життя.

Зразу, коли молоді паничі уступають у той полк, вони дознають початкової філозофії, а потім того, дивляючись до щоденного життя в полку, „сформовуються“ і нарешті „виходять у світ зовсім готові.“

— Що ви скажете з приводу душі рябчика? питає високий чин офіцерський меньшого чина.

— Як що ёго зыість душа благородного корнета, то він попаде у рай, а як ёго зыість сугубий звір, попаде у пекло.

— А що таке сугубий звір?

— Це юнкер молодчого класа.

— Розкажіть міні про саму найбруднішу історію вашого життя.

— Се б то про мої перші любовці?

— Так.

— Це було ще тоді, як міні тільки що поминув дванадцятий рік, і я убачив молоду панночку нашого сусіди та...

— Що таке єсть звіряче життя?

— Це життя юнкера.

— А що ж воно є?

— Звіряче життя є склянний шар, що висить на одній волосині, готовий розбитись на дрізки од доторкання руки благородного корнета.

— А що таке обпалювання хвоста юнкеру?

— Це ставляння юнкера молодчого класа супроти каміна, а потім сажання ёго ж таки гарячим на білого мармара.

— А що ж таке ізда на звіряці?

— Це ізда верхи на юнкерові молодчого класа.

— Ну, а що таке прогрес?

— Прогрес—це єсть константная екзубиція тен-

денцій секулярних новаторів, капельярація—екзистент—індивідуум—соціал...

Оце така була початкова філозофія того полку, куди довелось уступити Петру Петровичу Кардашу.

А ось яке було щоденне життя того полка.

Після звичайної воєнної муштри усі офіцери полка що-вечора сходять до свого клубу і тамечки гуляють, як тільки хочуть: п'ють, ідять, грають на музиках, слухають самих як-найсоромницьких пісень, які співає їм півча із їх же полкових москалів, про попівну, про часового, який стояв на часах коло жінки командіра, про квартального надзирателя і такі инчі.

За такі високопоучительні пісні офіцери дуже жалують своїх веселих і вдатних москалів і після кожної „забористої“ пісні кричать: „Ребята, отъ меня вамъ на водку четвертная“! „А отъ меня три красныхъ“! „Рады стараться, ваше скородіе“! ревуть гуртом москалі і, одібравши гроші, тут же і таксамо, як і началство, марно пропивають марно здобуті гроші, і широкою хвилею вливають розпусту в салдацьке, а потім, коли повертають додому, і в селянське життя...

Після пісень идуть карти; після карт тріскання самих найласіщих страв і тут же спільне, поголовне і безмірне п'яництво, а укупі з тим соромницькі слова і соромницька похідна лайка. І так до півночі, а з півночі до світу. І уже на світанні москалі якого одводять попід руку додому, якого везуть на конях, а який сам бреде з клубу, та тільки не додому, а до ставу та до ополонки у саду і тамечки зразу чабулькає серед зими у воду, а після того через кілька місяців, коли ёму покруте хвороба руки, або ноги, іде геть у палючі місця, за Середиземне море, вигонити собі тяж-

ку хворобу, якої бідолаха доскочив через „тяжку царську службу“...

То так поводитця у будні дні, а в неділю, або в свято яке инако. Тоді офіцери сходятьця уже не до клубу, а до старшого чина своєї і там уже посімейному справляють свято.

Той старший чин гуляє нежонатий, але має коло себе дохожалу циганку, Зіну Івановну, і ще на підмогу їй трьох молоденьких циганочок, Маню, Катю та Варю.

З'являючись до старшого чина, офіцери спершу всього прикладаютьця „до ручки“ циганки Зіни Івановни, потім ведуть веселу великопанську розмову, далі садовлятьця усі округ довгого столу і починають бенкетувати, а циганки починають їм на гитарах грати та удатних циганських пісень співати. І бенкетують ото вони, і грають, і співають, не вилазячи із-за столу, з вечора та аж геть за північ; круговий келех раз-по-раз обходить усіх бенкетовців, і кожний з кожним цілується, і кожний кожному тут же приспівує віршу на його ім'я:

Есть вино в корзинѣ,

За здоровье Зины!

Январь, Февраль, Мартъ, Апрель,

За здоровье Зины!

Наполнимъ стаканы

За здоровье Мани,

Январь, Февраль, Мартъ, Апрель

За здоровье Мани!

Будь же здоровъ, Павликъ,

Нашъ милый начальникъ,

Январь, Февраль, Мартъ, Апрель,

Нашъ милый начальникъ!

Але циганкам та циганочкам мало всього того: їм

треба ще до того наняти розкішну мешкальню в столиці та пишно вирядитись та браво пробігти на конях по головному проспекту Невському та посісти на показне місце в театрах.

І гвардієнські офіцери сиплють перед своїми нагульними жінками гроші, як ту полову, не лічачи і не шкодіючи їх. І от після всього того вони виходять із тієї школи і такі дуже учені, і такі дуже освічені, і такі дуже розумні і такі спритні та вдатні на працю та на боротьбу з життям у світі.

У таку ж саму школу завдано було і Петра Петровича Кардаша. А завдала його туди рідна бабка його, багата і значна пані, сама удова генералська.

Вона не хотіла одставати од світу, постачала онукові що-року кілька десятків тисяч карбованців на прожиток та ще й на верх того кілька раз покривала надзвичайні його рахунки. Але нарешті, звівши до купи усе те, що він їй коштував і до того ще зовсім удовольнившись його чином гусарського корнета, вона зразу визвала його до себе і зразу заявила, що йому треба одружитись і що для того вона уже назнала і дружину йому. Хоча та дружина буде трохи і старіша за нього, хоча вона незовсім-то і красовита, а проте вона дуже приязна, дуже розсудлива, хорошого роду, а головне гоноблива і тугенька на калиточку та й не звихнеть уже своєму чоловікові. А це останнє—це великий талан для такого чоловіка, у якого усе пробігає крізь пальці.

Даремне Петро Петрович суперечавсь з своєю бабкою, даремне він їй доводив, що не мав і не має й на думці того, щоб братись з ким; даремне він корив і саму вибранку бабки, доводячи, що вона через свої

роки має бути ёму як що не нянькою, то гувернанткою, а він таки давно уже вийшов з того зросту, коли ім керували няньки та гувернантки, і теперечки у них не має ніякої нужди. Бабка а ні на ступінь не одступилась перед своїм онучком і нарешті заявила ёму, що як не так, то вона рішить ёго усієї землі і всього багатства і нехай тоді він що знає, те й робе,—хоча йде та гатить греблі.

І Петро Петрович не встояв. Він кілька день пив, гуляв та усякі викидони виробляв, а потім зразу з'явивсь на очі бабки і згодивсь на все. А через три дня після того писав листа у полк до одного свого приятеля: „Бисть утро, бисть вечір—день перший, світ; бисть утро, бисть вечір—день другий, тьма; бисть утро, бисть вечір—день третій, тьма-розтьма. Друже мій любий, у цей тьмянний-розтьмянний вечір третёго дня я зробив таке паскудство, якого б і своєму залютому ворогу не схотів: я одруживсь з Марією Івановною Нестулій“...

Так писав попьяну про своє „сімейне счастя“ Петро Петрович Кардаш. Але не так на те дивилась бабка ёго, Катерина Михайловна Кардашиха. Вона зовсім була задовольна своїм онуком і всю свою землю і всі свої гроші одписала ёму після того на всю ёго волю і тільки тисячу десятин землі на лихий случай—чого у світі не буває?—зробила заповітними, щоб як де дінетця незаповітна земля, її онук дожив би віку на майоратному, на віки непорушному і непродажньому, шматковій землі.

Зробивши таке добре і розумне діло, бабка Петра Петровича швидко після того пішла по такому шляху, по якому тільки йдуть уперед, а ніколи не вертають назад.

Після того почались щасливі дні Петра Петровича Кардаша та його дружини Марії Івановни Кардашихи.

Петро Петрович почав з того, що узявсь одомщати своїй небіжці бабі за те гвалтування, яке вона йому зробила.

А помста тая була така. Спершу усёго він зібрав коло себе цілу юрму хвацьких, але отряхуватих та шахраюватих друзяк, а до них додав горілки та вина і почав з ними гуляти у карти. До горілки та до карт додав ще дівчат та молодиць. А щоб жінка не боронила йому в тому, він одтахтарив її, знайшовши якусь-то приключку, у далешній свій маєток і посадовив її там у маненькому флигелькові: „От тут чхай собі та кахикай, а міні не перескоджай. Замість тебе у мене ще аж два табуни бігає дівчат“.

З початку Петро Петрович гуляв дома, а потім почав учащати до Крима та до Кавказа і тамечки знаходити різних кавалерів святого козиря. Далі, після Крима та Кавказа, почав заглядати і за кордон, найбільш усёго до Монако, і тамечки програвати по п'яти, по десяти і більш того тисяч карбованців одразу.

А повертаючись з Крима, чи з Кавказа, або ж із-за кордона, Петро Петрович уже почав збувати свою землю так званим куркулям, себ-то простим же таки, тільки захожим із другої губернії багатим, та кремезним та вузлуватим дядькам. І ті куркулі геть скрізь почали обсідати навкруги панських хором, панського двору та панського садка, широко роззявляючи свої пащі, щоб зовсім проковтнути пана, коли тільки він востане виїде у степ і хоча однією рукою, або бровою по-

веде до них. І певно усе те панське добро, на якому не було заборони од старої пані Кардашихи, усе воно швидко малось піти під куркуля... Але Петро Петрович Кардаш на те не вважав: у нього ще є тисяча десятин, яких йому ні застановити, ні продати, а ні подарувати неможна нікому, і тамечки він, коли рішить увесь свій хутір Кардашів, і скінчить свій вік...

.....
— Пане лікарю! пане лікарю! господин дохтурь, ратуйте!

— Що таке? Що?

— Наш Петро Петрович Кардаш утопивсь!

— Як? що? де? коли?

— Та в річці ж, оце тільки зараз!

— Що ти говориш? та хто ти єсть? звідкіля?

— Та я ж паронщик, з парона!

— Та як же він? та колиж він?

— Переправлялись люде через річку, на пароні, а канат візьми та насеред річки і увірвись, парон і давай коливатися по воді, а люде як піднімуть крик! А пан з кганку і вчув та до річки та в воду! Ото спасати людей. Та прожогом як кинетця до парона, а тут вода як наперла, та зразу пана під спід. Тільки й бачили його!...

— Свят дух при нас! А ви що ж? бігали? плавали? ниряли? шукали? кричали пробі?

— Та що ж ми? Що його у Бога було робити, чи спасати людей, чи шукати пана? Хто кинувсь по каюки та давай на них збирати людей, а хто-по вила та по гаки та давай шукати пана. Шукали, шукали, та так і не знайшли.

Лікарь швидко посів у каюка і духом перескочив на той бік річки. А там народу ціла батовня, та ніхто не міг дати йому ладу.

— А нумо, братці, сюди! Штурхайте! лазьте! шукайте!

— Тутечки нема!

— А нумо ж сюди!

— Нема й тут!

— А нуте штурхоніть он у оте кордубачча, що стирчить насеред води.

— Стійте, братця, тут щось є! Давайте сюди крючка!

Є! є! Він! він!

— Так і єсть! Так і єсть!

І справді, то був він, Петро Петрович Кардаш... Він і не він... Лежить, витягнутий із води, на березі річки, на білому дрібчастому піску, з простягнутими повздовш боків руками, з розкритим ротом, повним рівних, білих, красивих зубів, і з одверстими колись-то темними, живими і ясними, тепер уже каламутними, тупими і безживними очіма; тіло ёму чисте, гарне, справжнє панське... Лежить він—і тепер ніхто уже не допоможе ёму, ніякий лікар, ні який знавця, ніякий чарівник...

Після смерті Петра Петровича зосталось тільки саме місце, а коліно Кардаша зовсім перевелось....

ПАН ПРОТАС МАРТИНОВИЧ ШЕРЕБЕРЯ.

Ні, от скільки ви бачили у світі усяких панів, а такого пана, як Протас Мартинович Шереберя, наваду чи бачили коли. Почнемо з голови. Голова у пана Шеребері аж на чотирі вугли, велика, кудлата, закузмана. Після голови зразу—зуби: зуб поверх зуба, а всі вкупі чорні, широкі, покривляні. Далі—руки: не руки, а крила у старому, розхлябаному, вітром підбитому млину. Потім ноги: та нога туди, а та туди, через що коли пан Шереберя де-небудь иде, то тая розпірка, яка звичайно робитця позад сертука, теж одна половинка туди, а друга сюди, а вкупі з половинками і дві кишені теж тіліп сюди, тіліп туди! До такого сертука і рукава—один закасований аж вище ліктя, а другий спущений аж геть нище руки. Теж до сертука і штани: неначе той пан ножниці у руки взяв та ними усі штани по самі халяви розплатав та ото так і виступа. А як же піде пан Шереберя ходити по двору, то як иде, завжди котить поперед себе або маненькі каміньці, чи сухі стружки, або ж овечі бабки, а чи товарячі кізяки. Ото воно таке кульгаве та клишаноге та розвалкувате, що де-б тобі не пішло, небезпременно уступе у свіже добро, або ж зачепа що-небудь легке. Певний і справжний Протас Мартинович Ше-ре-беря.

Тепер споглянемо, який у пана Шеребері будинок і який у нього кабінет.

Будинок у пана Шеребері стоїть на високому шпирлаку, при самому березі річки Дніпра, і увесь складений із дикого каменя, з плескатою, глиняною кривлею із високими по краях її зубцями, — от точнісенько тобі башта середньовікових, лицарських часів. А найкраще всього у пана Шеребері кабінет.

Коли вам доводилось коли-небудь і де-небудь бачити циганське шатро, то ви певно дивувались, яке у тому шатрі велике безладдя і великий розгордіяш. Еге-ж, але циганське шатро, то те нищо є супроти кабінета пана Шеребері у його власному будинку.

Зразу, як тільки уступиш крізь обідрані та покривляні та дірчасті двері у будинок пана Шеребері, зразу тобі буде вузенький, з темним, калъним і ухабистим помостом коридор, який, де далі спускається усе низче і низче, немов би він спадає уступами, як кам'яний поріг у річці Дніпрі. З одного боку того коридора прибито клапотъ паперу, на якому нарикговано: „Продається гайтара і старий рояль“. З другого боку надряпано прямо на стіні чорним оливцем по білому: „Пан Шереберя приймає ранком з вісьми годин, а коли кому дуже треба, то й з п'яти“.

В кінці коридора зразу буде кабінет. Тут кидається у око сперш усього надзвичайна малезність його: три, чи чотири з половиною аршини завдовж, три з чварттю, чи трохи більш завшир. І ото у такій обичайці та чого, чого тільки там і нема?

Коло самої стіни стоїть стара, обідрана, потерта, на двох з половиною ніжках, канапа; за четверту ніжку править канапі ящик, підкладений під вугол її. На

тій канапі стоїть рудий, на три частини розідраний чамайдан, з великою скрозною діркою, як раз у тому саме місці, де сидів у нёму колись-то нутряшній замок. Коло чамайдана—плетяний кошик з одірваним од нёго віком і з поламаними, залізними завісами, повний мотузків, клаптів паперу, старих підтяжок, драгих панчох, кальних хусток, одірваних чухол од сорочок, подраних чобіт, усяких рукавичок, різнопарних галош. На тій же таки канапі дві глибокі дерев'яні миски, а в тих мисках повно крашанок, цілих і надбитих, свіжих і протухлих. І це все на самій канапі. А що вже під канапою, так там і москаль—на що вже! і москаль з шаблею завалитця: три дня шукати-миш і ні за що в світі не знайдеш...

Близько стіни—невеликий, простого роблива, стіл і на тому столі—о, стят! ну чого, чого тільки там і нема? Тут тоб шматок сірого з синіми смужками мила; коло мила тріснуте уподовш копито коняче, для чогось-то з одного боку присмажане вогнем, а з другого пробите гвіздком; коло кінського копита півшматка столярного карюку з прилиплим до нёго перцюватим стрюком; далі порожня і зовсім без дна пляшка од якоїсь-то минералової води; уряд з пляшкою ціла бутиль з краплинами горілки на самому денці; потім великий, вугластий, ковальського роблива, гвіздок, поставлений головою униз, а кінчиком угору; тут же рябе, довге і порожнювате перо дикообраза і збік пера гилка полёвої, сизувате з сірим, колючки, усіяної зуспіль, неначе маком, мушиними крапками; тут же таки невеликий, білий кгудзик, одірваний, укупі з мнясом, од спідніх, і коло кгудзика старий пенькуватий чоловічий зуб, а під зубом велике бронзове індійське верцадло з якимись-то кумедними індійськими везерунка-

ми. До того ще розбитий скляний каламарь, повний мертвих мух замість чорнила; коло каламаря шматок сухої, покритої цвілью, лимони і старовинні рогові окуляри з одним цілим склом і другим, на дрібні дрізки побитим; позад окуляр чорства, з цвілью і метелицею, проскурка укупі з жіночою для панчохи під'язкою; збік проскурки біла жорстянка з персиками Гаджієва і книжка з малюнком голої жінки „Тверской бульваръ“ якогось-то бридкого литерата російського; зверх книжки коструля крупівська для варіння в ній борщу, або ж супу з підписом у середині: „11 рублей и 40 коп.“; опріч того, червоно-синій оливець, з одного кінця обламаний, а з другого увесь зубами погризений. Далі зернини дробі, пшениці, жита, квасолі, проса, скрізь по всьому столу мішма розсипані; до всього того шматки брудкої, присипаної густо пилякою, з солом'яною трухою, бавовни; потім розмалёвані „прейскуранти розъ“ Веркмейстера, „Наставленія“ на плящі всецілющого і всім відомого вина Рафаеля та пилюль „Не кашляй“, і далі, і далі, і далі...

На самих дверях кабінета висить на гвіздку, вбитому у верхню, поточану наспіль черв'яками, лутку, стара, забриндзана, з вивернутими наповерх кишенями, крилатка, то б то замість мережаної штори, яка звичайно чіпляється вище дверей у панських будинках. На другій половинці тих же таки дверей і в тому ж таки кабінеті для чогось-то повішано натільного хреста, із міді, на довгому більш аршина, мотузкові, а коло хреста уткнуто у двері на високій, погнутій шпильці якогось-то жука-носорога.

А над усім тим пиляки, такої густої і суцільної

пиляки, що тільки доторкнись до неї рукою, ось тобі готові і на зиму і на все літо рукавиці.

Опріч того повнісенський кабінет мухви, немов тієї бжолі на пролітанні у пасіці. І та мухва обліпила собою не тільки всі стінки, столи, вікна, канапи, вона засіяла брудкі, поковиряні, дірчасті і прогнилі дошки помоста, навіть усю облупляну, провислу і хвилясту стелю і оддалеки здавалась густо насипаними зернами маку, або ж дрібчастої чорнушки.

Гарно у Шеребері в його захистному кабінеті, а ще краще на його просторому дворіщі, округ зубчастого з запалою крівлею будинка.

Геть скрізь по всьому дворіщу пана Шеребері повітки, вінбарі, стані, обори порозкудовчані, двері та ворота в них геть скрізь посходили з завіс, понахилялись на бік, або ж зовсім попадали на землю: діжки, кадібки, корита порозсихались, потріскались і повтопали у своїх же калюжах; до всього того гнояки, маслаків, бутору, черепья—вивозити на цілі роки...

Але що то все єсть для пана Шеребері? Не в тому наш розум і не в тому наше життя. У пана Шеребері дуже широка, чисто славянська душа: серце його завжди повне найблагородніщих пориваннів, а голова завжди повна широких дум.

Звичайно Протас Мартинович Шереберя встає з свого ліжка дуже рано і зразу йде „обозрівати“, як він каже, усю свою „державу“. Ось вишнябав він з будинка на кганок і пішов по двору. По дорозі зачіпив ногою кізяка, уступив у щось таке дуже м'ягке, дуже липке, та ще й смердюче, із двору перейшов у так званий садок,

де стояло з півдесятка суховерхих, об'їдених червяками, дерев, там набрав на штани реп'яхів, собачок та пирги, далі із садка вийшов на шлях, що тягнувся повз берега Дніпра от хутора Шевців до села Лимарів, і тутечки став і загадавсь.

Довго стояв пан Шереберя за своїм садком і все дививсь кудись-то вдалечінь, аж поки не вбачив, що по дорозі од хутора Шевців до його власного хутора Вовківні сунетця купка якихся людей. Пан Шереберя споглянув на ту купку людей і чогось-то осміхнувся. В його темних і глибоких очах блиснула жива іскрина вогню, а на тонких, міцно стуляних губах пробіг загадковий, саркастичний сміх.

— Гм... А це сунутця хуторяне... бачу Карпа Середу, Петра Сокирку, Семена Верхолата, Стецька Закопая. Вони і єсть. А здорові вам, сусіди близькіі!

— Здорові і вам, паночку!

— По волі, чи по неволі?

— Та так: і по волі і по неволі. Були оце у степу, дивилися на пашу, а тепер прямуємо до вас.

— А що ж там у степу?

— Та що там? Погано, дуже погано: ні паші, ні сходу, ні плоду. Може б ви, пане, як що ваша ласка, дали нам під пашу ваші плавні. Товари́на чисто тобі помирає в степу. Не таланить нам цього року.

— Еге, бо у вас не туди голови затесані, через те вам і не таланить. Хіба розумні і певні хазяїни так роблять, як оце робите ви? Ви знаєте, як ведеться хазяйство у розумних людей, от хоч би у німців, чи що? Або у гапонців, чи хоч у чухни?

— А як нам знати, коли ми темні люде?

— Темні-це одно, а ледачі—це друге. Там у кожного чоловіка землі—ось: жменя, а зате праці коло неї! Кожний шматочок обробляється, як на долоні; кожний хазяїн любе свою землю, як свою певну і рідну матір; він вилазе її усю навколях; кожную соринку вирве власними руками; він і угноїть її, і оросить, і заоре плугом і кілька раз переверне лопатою, поки засіє зерном. От і дає вона йому зате стільки, що... У нас доброго літа десятина середнім ліком дасть сто пудів, а онде у Баварії—край такий єсть—двісті десять. Чи чули таке? Більш, ніж удвоє. У инчого займище землі не більше дворища, п'ятдесят квадратних сажень, а дає воно йому, те займище 4000 пудів найкращого хрухту, 1,500 пудів винограду, 1000 пудів баклажанів, 400 пудів гороху і багато чого инчого, а бере він за те все прибутку тисяч шістнадцять карбованців. А коли у кого три чверти десятини землі, то він гребе з неї неменьч двадцяти п'яти тисяч карбованців на рік. Там, братці, не питають, чи прикладна земля, чи неприкладна: освічений чоловік сам зроби, яку йому завгодно, прикладну землю. На помості із жидівської смоли та й там у нього буде дивовижний урожай. У нас так: побільше землі та поменьше праці, а там, навпаки, поменьше землі, зате побільше до неї праці. У ханців на кожную душу приходитьця 256 карбованців годового прибутку, у англиків 309, а у нас 63 карбованця. „Уміле хліборобство, каже один великий учений Либих, це перше джерело усіх народніх багатств“. А другий мудрий учений, мудрий Свифт додає, що „той хто, виростить два колоски там, де ріс один, той більше зроби користі своєму рідному краю і всім людям на світі, ніж той, хто завоює цілу країну“. Отож воно так і робиться у розумних людей, любі землячки!

— Як би ж то нас навчив хто отак робити, як оце ви кажете.

— Еге, а хто ж вас повинен учити? Тим повинні заботитьця земські управи та предсідателі управ. Хе-хе-хе! Управи! предсідателі! показательні поля!... Ні, я таки не видержу, я таки доїду до самого губерського предсідателя, до того вузьколобого та обмежаного Шкарупи—прямий Шкарупа!—і доведу ёму усі доводи... Адже ж ви бачили, що то воно за „показательні поля“ і як на них хазяйнує наше земство?

— Бачити не бачили, а чути чули.

— Предсідатель управи! Шкарупа! чиста Шкарупа! Неуч! Нікчемник! убога голова! труна мертвих кісток! Хіба ото так можна робити, як він робе? „Ідьте, каже люде добрі, до нашого „показательного поля“ з усієї губернії та дивітця, як у нас робитця діло на нашому полі“. Еге-ж, це й виходе, як той казав: „Наймись до мене, наймитку, а я до пана, бо у пана лучча харч“... На які ж гроші вони іздитимуть, ті добрі люде, як ім кожна копійчина дорогша, ніж цілий карбованець? Ви ось зробіть так, як я вам скажу: уряд з полем мужика посійте полосу „показательного поля“ по всіх волостях, по всіх повітах, по всій губернії. От тоді кожний мужик бачитиме власними очіма, як ёму треба робити і що мусить вийти із ёго роботи. Чи так я кажу?

— Та воно, пане, що так, то так, а тільки...

— От хоч би тепер сказати про товар. Який вони розводять на тих „показательних полях“ товар? Хе-хе-хе! Вигадали яку штуку? Романьёла! Бачили ви тих романьёлів? Поки він гуляє бугаєм, поти реве, землю гребе, хвоста вгору задира; а зроби ёго волон,

тиждень плуга потягав, а на другий—язика вивалив та й здох. Романьёл!

— А що ж? і правда!

— А на мене немає кращого товару у наших місцях, як сірий український, старовинного заповіту товар: от де справді товар! Кажуть, буцім-то він тільки на роботу та на м'ясо здатний, а на молоко та на масло ні що є. Брехня! чиста брехня! Бреше і дурний Шкарупа, брешуть і всі члени, спідручники ёго. Ви ось сами розумні люде, розміркуйте своєю головою таке: що як би нашої корові та давав цілісенький рік свіжу, соковиту траву, а не того сухого та жорсткого кураю, або чебрецю, який вона щипле укупі з землею аж цілих три, або й чотирі місяці літньої доби? Що тоді б із неї було?

— Та воно, пане, певно, що так, то так...

— Ото ж так. Бачте, німецька корова, то вона, щоб ви знали, цілісенький рік живе на горах; єсть такий край, що зветця Швейцарія, увесь розійшовсь по горах. Так ото там товар спершу пасетця на самих найвищих горах; тоді як упаде на тих найвищих горах сніг, товар спускається на нищі гори, де снігу ще немає; далі, як ляже він на нищі, товар сходе ще нище; а тоді уже, коли він буде на самих нищих горах, високі гори знову одягаються травою. Так ото так, чуєте, і пасетця там цілісенький рік товар на зеленій і завжди м'ягкій та соковитій траві. Чи бач, яке добро!

— Чисто що добро!

— Як же ж не добро, коли така швейцарська корова та дасть на рік триста вісімдесят відер молока, а наша на сухому пастівнику дасть шістьдесят, або сімдесят відер молока. Та там коза більше дасть мо-

лока, ніж наша корова. А вони, розумні голови, наші земці, виписують із-за кордону чужоземних корів та платять за них дурні гроші, а як би викохали та розвели своє рідне, українське, то воно було-б удесятеро краще, ніж чуже... А ось подивились би ви, яких курей розводять у Донщині. Хі, куди ваше діло! Там тії гудади, ланкшани!...

— А гей-гей! гей! А щоб вам! Ти бач, яка жидівська справа!...

— Це ти їх на пашу, Грицьку?

— Та на пашу ж, пане.

— Чому вони у тебе такі чезлі?

— А як же їм не бути, пане, чезлими, коли вони у нас усю зиму стояли на гнояці? Оце жену на плавні, то може хоч там не передохнуть од голоду...

Панський чередник дзвінко ляснув довгим батігом по землі, і пан і всі мужики одступили од шляху і дали пройти по дорозі панській худобі.

Уся панська худоба була справді „чезла.“ Коні, як ті драбини,—тільки мертвяків на них і тягать; корови—худіщі, ніж ті єгипецькі порожні, які снились Фараонові у сні; вівці идуть по дорозі та й кажуть: „не пхай—упаду“; свині чисто тобі мотузки: десь вони, мабуть, давно забули, як і ідять, як і ротом чмакають; гуска, як иде яка, то неначе ота п'яна баба, що лемзає із шинку додому напідпитку; тільки баба нахиляєтця на бік через те, що дуже „набралась“, а курка уклякає носом уперед через те, що нічого „не брала“...

Пропускаючи по дорозі проз себе усю панську худобу, мужики якимось-то соромливо споглянули на пана, а пан якимось-то соромливо споглянув на мужиків, і всім укупі зробилось чогось-то ніяково...

— Оце, гм... оце як обкидаюсь трохи діл, то я... Еге-ж, то я заведу... Міні аби-б тільки перегодити рік, півроку, або ж... О, тоді я заведу не таке... Я тим дурним земцям доведу! Міні аби-б...

— Агов вам, тату, гов!

— А що там, доню?

— Он бач, куди ви забрели! А я вас уже кілька часу шукаю і ніде не спобіжу.

— А на що ж я тобі здавсь?

— Приїхав до вас старий пан Зубарь з хворим сином та так просе, так просе...

— Де ж він?

— Сидить у кабінеті. Та як же ж, чуєте, гірко просе, як просе! Каже, як уже Протас Мартинович не пособе, то ніякий лікарь у світі...

— А що ж вони знають, ті лікарі? Що вони розуміють?...

— Так ви уже, паночку, як що ваша милость, у плавні тее...

— Женіть, землячки, женіть хоч і в плавні...

— Спасибі вам! Ходіть же собі на здоров'ячко, паночку!

— Ходіть і ви собі на здоров'ячко, добрі людці! По цьому слову пан Шереберя повернувся од мужиків і пішов до себе у двір. На дворі він знов зачіпив одною ногою кізяка, а другою спіткнувся на граблі, тут же роздирів собі холошу об зубок граблів і нарешті доплентавсь до будинка і нешвидко усунувсь у свій кабінет.

— Хе, ну що вони знають, що вони розуміють, ті всі наші лікарі? Хіба так треба лічити, як ото вони лічать? Вони не на тому ґрунті стоять. Вони все з

латині та з книжок, а тут треба на природу та на життя людей дивитись та тоді й лічить... А кого тут Господь приніс?

— Здоровенькі, Протасе Мартиновичу! Це ж ми!

— А, дорогий Степане Івановичу! Оч бач хто! Із сином?

— Та з сином же.

— А що ж там у нього?

— Лиха лічина,—ні що! Бачте, захворів з весни мій Ілько, та де тільки ми не були з ним? Ніде не собить. А один чоловік нас і нараяв: „Та ви, кає, пойдьте до пана Протаса Мартиновича Шеребері, той усе на світі зна. Та він, каже, так гарно говоре, так уже говоре, чисто тобі сам Господь з неба. Та міні, кає, після нього он як допомоглось: неначе десять бабок шептали“.

— Ти бач, що каже? Ну, а з чого ж воно у вашого Ілька почалось?

— Видимо з натуги, чи, як там кажуть, з обкладів. Та те пройшло. А після того у животі у нього щось-то заболіло. Після живота почало боліти в колінах та стали йому пухнути ноги. Та лежить бідний хлопець уже кілька тижднів і ледве встає з ліжка.

— Ну, а лікарі як признали?

— Господь їх відає: один каже одно, другий—друге, а третій—третє. Усі кажуть, та всі не в одно, а одна баба, так та доводе, що то видимо з людей.

— Ніхто із тих лікарів нічогосьенько не зна, через те кожний і каже не в одно. У хворого пал у тілі; у нього простуда, і для того, щоб вигнати із нього хворобу, треба йому ще більше піддати палу, бо що таке єсть пал у недужого? Це єсть реакція організма, чи

хоч орудіє боротьби живого тіла чоловіка з тими чужоїдними, які несподівано виявились в нёму; треба у хворого викликати піт, треба садовити ёго у гарячі ванни, давати гарячі пиття, а вони ёму що? Вони дають таке, що понижає пал, се-б то: антипирин, фенацетин, салипирин, або ще гірше—загортають ёго у сніг, чи у лід, обливають холодною з кригою водою, витягають на мороз, на вітер і таке инче. А це прямо таки смерть хворому. Із лікарських наук єсть тільки одна, яка ніби-б то допомагає в хворобах,—це так звана хірургія. Але й хірургам недуже треба довірять. Самий найславетніщий хірург, француз Дайен, той сам признаєтця, що на сотню операцій тільки двадцять п'ять потрібні, а сімдесят п'ять ни що є.

— То чим же, на ваш погляд, Протасе Мартиничу, треба лічить?

— На мій погляд треба чоловіка лічити не латинською кухнею, а натурою. Ось чим. Тим, що создав сам Господь Бог: світом, чистим повітрям, сонцем, водою мінераловою, особливо солоною. Сіль—вона велику силу має. Вона далеко проходе в тіло чоловіка і вичищає із нёго усе те, що там єсть вадливого. Те, що само по собі просте, що не вадить тобі, тим ти і лічись, і воно тобі дасть і міць, і енергію, і здоров'я.

Єсть ще опріч природних ліків, такі ліки, які запевно допомагають кожному хворому чоловікові—це настрій ёго духа: веселий настрій духа—хвороби немає, поганий настрій духа—одразу десять хвороб у чоловіка. А ще єсть такі хвороби, що вони тільки звутця хворобами, а навспражки... Ось, наприклад, вам холера. Хіба це хвороба? Це наше економічне убожество, це наша духовна темнота. Як буде у тебе чиста, ясна,

простора хата; буде у тебе хороша, незаболочана і незанавожана вода; буде у тебе свіжа, гарна і смашна їжа, будеш ти сам ходити вимитий, у чистій, небрудкій одежі, тоді до тебе ніяка холера і ніяк не прилипне. Ось які певні і справжні ліки супроти холери—економічний достаток і загальна освіта народня. Ви подумайте, добродію, як тим безсчасним людям не боліти, коли вони живуть у тій же хаті, де лежить і халерний; ідять із тієї ж чашки, із якої тільки що ів і халерний, пють із кружки, з якої пив він же. А ще ж скільки по мужичих хатах та мухви тієї! Вона цілими роями липне до хворого, од хворого тут же летить на стіл, де люде обідають, і роздає усім халерну отруту. То що ж у таких хворобах зроби лікарь і якими ліками він запоможе бідному людові?

— Велика правда вашими устами говоре, Протасе Мартиновичу!..

— Але ви не думайте, добродію, що наш мужик сам не розуміє сили природних ліків. Чули ви чим лічать прості люде у себе лишай?

— Та чим же вони?

— Натурою: прикладають до лишая чистого меду, і через два-три дня як і не було того лишая. А лікарь за три роки не загоїть ёго. А ось вагітні жінки, коли у них почнутця болі у животі, ті чистим дёгтем допомагають собі.

— Це ж як?

— Беруть у крамниці чистого дёгтю і приймають ёго у середину, і біль перестає.

— І то голова була у того, хто цёго всёго дійшов.

— І голова ж!... Ну, а у вашого хлопця, кажете, костолом, чи що.

— Та ото ж.

— Єсть і супроти цієї хвороби певні, натуральні ліки, а тільки наші лікарі і цього не втямлють. Візьміть ви пусту пляшку і підіть з нею куди-небудь у ліс, або у сад; знайдіть там муравник, розгорніть його до дна і посадовіть туди пляшку на цілий день, поки у ню не налізе повно муравок. Другого дня пляшку витягніть із муравника, налейте туди горілки і знов посадовіть її на чірінь у теплу піч; через ніч витягніть і давайте пити хворому по чарці уранці, у обід і у вечері...

— Тату! татусю!

— А що, доню?

— А литвинки уп'ять прибились до нашого берега і вп'ять просятця, щоб дозволили їм обсушитись та переночувать.

— А де ж вони?

— Та внизу ж, супроти садка.

— Ні, цього більше неможна терпіть: я повинен про це самому губернаторові сказать. Писав справнику, писав становому, писав... кому тільки не писав? Звідкіля бідний люд жене плоти! Чого він тільки не натерпитця, поки доставить їх до міста, а ніде йому нема в негоду та в хворобу ні захисту, ні притулку. Хоч би де повітки для нього повз берега Дніпра поробили та лікарні побудували та харчевні які спорудили... Так вони, кажеш, доню, коло берега отакувались?

— А то ж.

— То ви уже, дорогий Степане Івановичу, теє... Коли зробите так, як я вам сказав, то з вашого Ілька як рукою... Вибачайте, я тільки на хвилину до тих бідних литвинків... Я швидко...

— Зробіть увагу...

Пан Шереберя нешвидко підвівся з місця і нешвидко поплентавсь до Дніпра. Замість пана вийшла до гостей його дружина Мотря Микитовна Шереберка, худа-худа та порожня така, що хоч зараз обмить і в труну положить. Уступивши у кабінет, вона одразу сіла коло столу, важко зітхнула і якось-то з надсадою та з ядухою протягла.

— О-хо! От прокляті хвороби! Чисто жити тобі не дають!

— А що ж це воно у вас, шановна пані?

— Ломота в руках та в ногах.

— Ви ж лічилися у кого-небудь?

— І, моя ж ти, годиначко! Де я тільки і не була? І в Одесі і в Бердянському і в Славянському; була і в Саках і в Мойнаках, а ніде міні не собить.

— А у вас же і свій лікар є.

— А є... Та він... Еге, це його покликали до себе литвинки, так тепер він, як що уже повернетця, то хіба на обід. Там буде балачки на півдня... Може б ви чайку випили, або ж поснідали,—дорога вам не близька.

— Ні, спасибі вам, шановна пані. Нам треба так, щоб до спеки добратись у ліс, а там уже холодочком потихеньку і додому, ато як би моєму хворому та не було млосно.

Гість підвівся з місця, попрощався з пані-господаркою, вивів попід руку хворого сина, посадовив його у екіпаж і з тим і покривсь геть із хутора пана Шеребері.

„Гм, так хороше говоре, так широко на все дивитця, так просто розгорює біди людські, а коло себе... гм“!...

Мотря Микитовна Шереберка правду сказала:

Протас Мартинович як пішов до литвинків зранку, то повернувся од них аж у пізній обід.

— Чуєш, серце? Я іду до земського. Кажу запрягти бричку. Я йому намалюю усе їх гірке життя; я буду його прохати, я не одступлю од нього, не вийду із його хати, поки не добьюсь запомоги нещасному людові. Так неможна, еге-ж, так неможна, серце, жити, як оті безщасні живуть. Ти тільки подумай: пливе він на тих плотах аж ондечки із самої Смоленщини, і голий і босий, і ненаїдений,—хіба тільки що водою напий, бо сидючи на плоту, там же сёрбає із Дніпра ложкою воду і заїдає цвілим сухарем. Боже, яка на нёму безщасному одежа! Скільки на нёму тієї нужі! Які у нёго хвороби! Якого у нёго лиха та горя! І ніхто ж про те і не подума і не погадає. Для них треба скрізь по пристанях та по селах поробити притулища і добрати усяких лікарських засобів. Та инчий же стоїть на тому плоту місяць, два, три місяця, увесь мокрий, ледве не по саму шию; увесь, як лід холодний і без одєжинки. Горе, одно горе та й годі! Я як викинув ім два карбованця на харчі, так вони аж на вколюшки стали та дякують.

— То це тепер у нас, серце, у самих зостався на увесь дом один карбованець...

— Ні, серце, куди ж дивитця на те наше начальство? Ти скажи міні. Кому того й дивитись, як не земському? Я таки не видержу.

І пан Протас Мартинович Шереберя „не видержав“. Того ж дня він виїхав „до земського“ і того ж дня доводив йому про всі біди безщасних трудовників; як тіі трудовники що-літа пливуть цілими чередами по Дніпру і що-літа в нёму тонуть, немов мухи у горя-

чому окропі, або ж гинуть од голоду, од хвороби і тяжкої та душогубної роботи.

Довго і мовчки слухав пана Шереберю пан земський Сюрченко-Гнида. Потім того, вислухавши, почав сюркати та одплёвуватись та щулитись, а нарешті сказав так, що з таким ділом, з яким прибув до нього пан Шереберя, треба виступати або перед губернатором, або ж перед членами губерської земської управи, а насамперед треба зібрати для того матеріали і вивести їх на папері і уже потім того подавати у „надлежащі інституції“ і ждати звідтіля рішення.

— Ні, усі вони, ті бюрократи, одним миром, чи хоч гусячим жиром, мазані. Слиняві! скніпи єгипетські! Що їм до народа і до його лиха-горя? Він, отой дурноверх—земський, уміє тільки ставити хрести та пам'ятники, де персонально стояв, або серед степу сидів, а чи хоч почухався, а горя народнього, його вбожества і плачу гіркого і не чує, і не баче і не розуміє.

— А що ж він сказав тобі, серце?

— Що він сказав? Бодай би йому не казати, а міні не слухати! У всіх у них канцелярські душі! Та що я кажу? У них і душ зовсім нема! Їм треба сперш усього папер та чорнило, а не людські страждання. Вони бідному людові дають не хліб, а камінюку...

— А тут тебе, серце, уже давно жде якийся пан Легкоступ.

— Легкоступ, Легкоступ... Не пам'ятаю... А чого йому треба?

Та про школу, чи що хоче з тобою побалакати...

— Гм, про школу!... Ось я зараз...

— Та він, серце, ще зранку приїхав та все сидить. „Ось хто, каже, дасть міні пораду: це Протас

Мартинович Шереберя. Хочу я оддати сина до школи, а він у мене один-однісенький, а до якої саме, цёго сам гаразд і не прирозумію. Так оце приїхав ізвідатись.

— Кого честь маю бачити перед собою?

— Іван Іванович Легкоступ із села...

— Чути чув, а бачити не доводилось.

Гість, привітавшись з хазяїном і посівши на стілець, зразу зняв розмову про те, чого і з якого приводу він прибув до нього. Пан Шереберя кілька хвилин слухав гостя мовчки, утупивши у поміст очі і схиливши униз голову, а далі підвів угору голову і забалакав.

— Школа! Що таке школа? Це саме найперше діло в кожній державі. Од школи у державі усе — і багатство, і сила, і розум, і знання, і довгий вік народа. Ото ж недурно один хранцузський філозоф, Жюль Симон, сказав: „Край, де народ має найкращі школи, небезпременно зробитця, чи рано, чи пізно, найпершим серед народа усёго світа“. Школа дає спромогу уяснити обов'язки кожного чоловіка, перемагати зло добром, розгортати широкі шляхи для правди у Божому світі... Вона виводе увесь люд із мряки невідомости та усяких забобонів, та моральної неволі до світу розума, до вільних думок та гадок.

Школа робе глибоченні, на кілька сот верстов ходи по-під неосяжними горами і одкопує усе, що сховано найкоштовнішого в земних надрах; вона засаджує тисячи десятин сипучого піску коло берегів моря лісами; вона підлітає, мов той птах, високо у небо і переноситця через річки, моря і окіяни; вона дає народу на всіх ёго шляхах та розпуттях і знання і розум; вона робе війська і сміливими і непереможними; вона розгортає державцям великі у світі краєвиди і

виставляє великі зразки для переймання; вона покоряє ворога і швидче і міцніше, ніж найкращі у світі гармати. Ось я вас спитаю: як і через що німець так швидко зробив, що оті дві країни, Ельзас та Лотарингія, які він одбив у француза, як так, що вони, кажу, швидко і певно стали німецькими? Через що це? Через школу. Він зразу узяв Ельзас та Лотарингію, зразу ж поробив у них скрізь німецькі школи, і ось тобі друге покоління, вивчене у тих школах, почало не тільки балакати, навіть думати, як певні і приуроджені німці. От вона що робе, тая школа! А тепер ще скажу і так. Із шматка заліза, що коштує десять карбованців, простий коваль викує конячих підков на двадцять карбованців. Із такого-ж шматка голочний майстро виробе голок на сто десять карбованців. Із того ж таки шматка, після того, як його перероблять на сталь, мистецький майстро витягне пружин для дзигарів на цілих півмільона. Ось яка тая школа!

— Свята правда, Протасе Мартиновичу!

— Певно, що правда! А тільки от що я вам скажу, добродію Іване Івановичу! Отакі школи, як оце у нас, церковно-парахвіяльні та земські, хе-хе! Хіба це школи? Хіба такі нам потрібні школи? Ми не вміємо зробити собі путящого плуга; ми не складемо уже готової, за кордоном зробляної, машини; ми не вміємо виткати собі добротного сукна; ми не втнемо спрясти міцної нитки; ми навіть не маємо свого сталевого пера. Горе нам, безсчасним неукам! Нам треба не псалтирників, які у нас виходять із церковних шкіл, і не лікозорів, яких дають нам земські школи, а гарних машинистих та добрих агрономів та путніх знавців ґрунта і инчих. Чим нас побивають чужоземці? Усим тим, чого не вчать у нас у школах.

— Свята правда каже вашими устами, вельми шановний Протасе Мартиновичу! Ви глибоко урозуміли це діло, ви певно і од душі, і од серця, і од розуму це говорете! Ви міні неначе увесь світ розгорнули перед моїми очима.

— І ще скажу вам, добродію Іване Івановичу: на всіх нас лежить святий і неодмінний обов'язок скрізь, по всіх селах, слободах та хуторах заводити про власний кошт школи і тягти туди усіх дітей, чи мужичих, чи панських, чи хлопчаків, чи дівчат,—геть чисто всіх. Тільки в тому і спасіння наше.

— Тату! татусю!

— А що, синку?

— Там приїхав до вас якийсь чоловік із села Червонихи та дуже добиваєтця вас бачити. Чи крамарь, чи так собі чоловік, а тільки каже, що якесь дуже велике діло до вас є. А став з кіньми аж за вінбаром.

— А ось зараз, синку. Вибачайте, добродію...

— О, зробіть увагу...

Пан Шереберя покинув гостя в кабінеті, укупі з своїм сином, а сам метнувся із господи.

Гість, zostавшись удвох з малим Шереберенком, зразу обернувся до нього з питаннями. Спершу поспитав, скільки йому год зроду; далі, як його звуть, де він учитця і як беретця за науку.

Малко на все те відповідав охоче: звуть його Іваном, год йому уже більш дванадцяти, учитись він радий був би хоч зараз, так татусь усе збираютьця одвезти його до губерської гімназії, та уже більш трьох років ніяк не зберутця, та ото він і гуляє йдосі неписьменний. Як би ще хоч у хуторі була школа, то він би ходив хоч до хуторянської школи, а то татусь і тієї ніяк не зберутця зробити.

Неначе той несподіваний серед зими грім, то так тії слова малого Шереберенка вразили пана Легкоступа: „Як же це воно? Що ж це воно? Ото так розумно говорити і так“?...

З безнадійними думками повертався пан Легкоступ од пана Шеребері додому і все питав сам себе у думці: „Як це воно? Що ж це воно“?...

— Чи чуєш, серце, дзвоник дзеленчить десь-то?

— А це, мабуть, щось до нас.

— А куди ж більш? Не инако, як до нас.

— А ну, що воно там такеє? Еге, та це пан Приглух-Тетеря!.. Він і єсть. Маненький, у білому картузі, з сивою борідкою, сухий, мощеобразний, на парі замурзаних земських конячок, у драній і розхлябаній салабайці і з надтріснутим, деренчатим дзвоником.

— Протасу Мартиновичу бью чолом і низенько уклоняюсь! Як ви тут у Бога проживаєте?

— Велике спасибі вам, Сидоре Петровичу. Живемо з усячиною; як той казав, часом з квасом, а порою з водою. А ви як повертаєтесь?

— Я? Як вічний жид. Мое діло таке—іздь скрізь по губерні та розглядай панські землі, під які панство просе із дворянського банку „ссуды“. Хе, вигадало наше розумне державство яке благо для панства: чотирі одсотки за „ссуду“ під землю! Та це ж драпіжство! Хіба такими скаженими одсотками можна спасти наше панство? Ось я вам і сам пан; у мене півтора десятина землі; опріч того, я правлю, як вам відомо, ще за чиновника-оцінщика дворянського банку, і я добре бачу, яка користь нам од нёго. Ні, це не „ссуда“, а певна згуба. Бери, спасибі тобі, під заставу мою землю, та тільки не бери з мене жидівських одсотків. Ну, візьми

півтори, навіть дві одсотки, тоді я поправлю свої діла і спроможусь заплатити і в банок; а тепер що я зроблю? Де я візьму стільки грошей, щоб ураз і землю піднять і одсотки банку вистачить? Збути куркулеві шматок землі? Га? і збуду. А там треба брати нову на землю ссуду і вп'ять збувати новий шматок куркулеві. Та ще й от що: піде пан заставляти у дворянсько-мужичий банок землю, то ёму дадуть за десятину тридцять, або надсилу п'ятьдесят карбованців при оцінуванні у сто карбованців; а піде до того ж таки банку мужик, ёму дадуть, при такому ж оцінуванні, дев'яносто карбованців. А те оцінування робитця в одному і тому ж банку, у одній кімнаті, тільки що по другий бік перегородки. К чорту їх, отакі банки! Вони не допомагають панові, а знищують ёго! Дворянський банок—це певне дармоїдство тільки для банкових чиновників. Ось я сочинив такого проекта, щоб переробити усі ті дворянські банки на инчий шталт і на певну користь панства. Тільки б діждати міні дворянського зібрання, а то я ёму усе доведу; а отих великих, столичних чиновників-бюрократів, я уже давно усіх помотав. Ну, що вони знають? Що вони розуміють? Чи бачили вони коли-небудь на власні очі селянське життя? Чи знають вони певні потреби пана і певні справи та питання ёго? А як вони сочиняють устави тих „дворянсько-крест'янських банків“? Молодчий поміщик старшого підпомошника сочинив, а генерал каплавухий підписав, от тобі готовий і устав.

— А знаєте, що я вам скажу на це, шановний Сидоре Петровичу?

— Кажіть, вельми поважний Протасе Мартинівичу, бо для того й приїхав до вас, що б послухати ваші розумні речі.

— На мене усі дворянські банки це не користь для нашого панства, а певна і вірна погибель ёго. Вірьте міні, як би не було отих банків зовсім, не було б і того спокушення для пана, через яке він що-рік, то все більше і більше забурсовуєтця у золоті тенета і гине в них без вороття. Хіба руський пан, беручи гроші із банку, під заставу землі, думає коли-небудь про будущину? Узяв, прогайнував, на чвиги та на миги перевів та оце ёму й край.

Не вбачуть тих грошей позичаних ні жінка, ні діти, ні хазяйство панське, ні сама земля пана. Нема безжурніщого в світі чоловіка, як руський пан. Як би для нашого пана вигадати такого банка, щоб він брав із нёго гроші зовсім без усяких одсотків, то і тоді б пан усе ж таки свою землю клаптями розпродав, а сам палицею б обмахнувся та з тим без нічого пішкома і пішов. Ні, не в банках наше спасіння. Для нас отой дворянський банок, що для мух гарячий окріп! Ускочила у нёго, закружлялась, і як її й не було. Я ось що знаю: коли не було дворянського банку зовсім, то за панами у нашому повіті лічилось 360 тисяч десятин землі, а як завелись тіі банки, зосталось 60 тисяч десятин... Руський пане, оханись, візьми себе у руки, подумай про будущину, про счастья своєї сімы, про благо рідного краю. Кому ти збуваєш свою землю? Мужикові? Але ж мужик, то зовсім дика і некультурна людина. Ёму до найвищої культури зовсім байделе! Ёму аби-б тільки повен був ёго кендюх та брязчали у кишені гроші. Німцеві? Еге, чи знаєш же ти, що таке значить збути землю німцеві? Це однаково, що зрадити одчизні, бо, продаючи власність иноземцеві, ти продаєш не власність тільки, а частину своєї рідної одчизни, своёго рідного краю ..

— Оце, слава Господеві, що я вас знайшов, пане! П'ять тижднів шукаю, та аж бач, коли вас спостиг? Здоровенькі вам!

— Здоровенькі і вам! А хто ж ви такий і звідкіля вас Бог приніс?

— Та я аж із села Червонихи, коли чували, а звуть мене Марко Петренко.

— Як не чувати? Що ж там у вас гарного дітця?

— У нас таке дітця, що... Світ нам немов увесь зав'язаний... Тут, здається, усе можна казати.

— Кажіть, викладайте... Тутечки усі свої... Це пан Сидір Степанович Приглух-Тетеря. Чули? Їго по всій губернії знають.

— Як же міні не чути про пана Приглух-Тетерю, коли вони скрізь їздять по губернії та...

— Так ото-ж... Ну, що ж там у вас скоїлось?

— А от що: як що ви знаєте наше село Червониху, то ви знаєте і нашого німця Лихмана.

— Знаю і ваше село Червониху, знаю і вашого німця Лихмана.

— Зате, мабуть, не знаєте у нас старого Петра Стовбу і його жінки Стовбихи та їх сина Миколи.

— Цих не знаю.

— Еге, так з отого кепи Лихмана, нам і все лихо сталось. Землі у нього більш десяти тисяч десятин, а до землі ще й грошей такого, що й змислити того неможна. Через це він і праве у нас за справжнього губернатора. Старшина, староста, урядник, становий, справник—усі роблять тільки те, що скаже їм німець Лихман.

— Скрізь воно у нас, куди, не піди, отак само робитця, дорогий земляче, як ви кажете.

— Е, ні, паночку! Наше життя у Червонисі тричі гірке через того німця клятого. Чи пошле Бог неурожай, чи накаже кого пожежою, або ж пошісттю, а німець того не вважа і не дивитця: ти узяв землю на сійбу, то й плати за ню, хоч кров з носа. Ускоче до нього у степ коняка, зараз же й плати; уберетця свиня, забіжить теля, залетить курча—за все плати. Повернись не так, споїдь не так, навіть скажи не так—теж хоч умирай, а плати. Чисто усі жили витяг із людей. Ну, звичайно народ терпів, терпів, а потім почав і нахвалятись на німця.

— Звичайно, тут і камінь та й той заговоре.

— Ото ж то бо й є. І насвіріпивсь наш німець на одного парубка, Миколу Стовбу. А то самий силенний у нас парубок на все село. Прочув Лихман, буцім-то той парубок Стовба та нахваляється підпалити йому млин на вигоні і ото нарядив супроти нього сторожу із німців—наймитів. А Стовба, нічого того не відаючи, йде собі якось-то по вулиці, уночі, з двома товаришами і виспіває пісні. Коли тут як вискочать із засідок на нього та на його товаришів чотирі німця з дрючилами та як ухоплять у лабети! Так Стовба ж та ще один утекли якось-то, а третій не встиг. То вони як почали його крутити, як почали! Викрутили йому ногу, пробили наскрізь вухо, розкраяли голову та десь-би й зовсім умолосували, як би на крик парубка та не вискочив його рідний брат з молотком,—бо він за коваля у німця ж і був,—та не одбив його у злодіїв. Уже навпослі, коли видужав парубок, то як закуре цигарку, дим йому виходе не крізь ніздрі, а крізь пробите вухо.

— Ху, ну яке варварство! Яка лютість! І за віщо-ж?

— Ось бачте, яке у нас коітця! Але це ще не все... А того Миколу Стовбу, що втік од злодіїв додому, узяв урядник та привів до волости. А супроти волости у нас, як раз стоїть і сільська розправа. І в ній на той саме час сидів один чинбарь за якусь-то провину. Сидить той чинбарь і баче крізь вікна власними очіма, як урядник привів Стовбу до волости і як услід за урядником прибїгли ще чотирі німці, як утягли вони парубка у середину волости і як почали коло нього поратись. Порались, порались, борушкались, борушкались, а далі один німець, як ухопе парубка за... Простіть, пане, на цёму слові!... Та як здаве ёго! А парубок, як крикне! Та давай клястись та запрягаться, що у нього не то що, і на думці і на умі не було підпалювати вогнем млина. Та вже моле, та вже просе, щоб випустили ёго геть із волости!

— Ах, ви ж окаянні! Ну, що тільки робитця у світі?

— А чинбарь баче те все крізь вікно та аж сумно, каже, зробилось ёму од того крику та благання парубка... Після того, упоравшись з парубком, поклали ёго на лаву і накрили свитою, а сами й покрились геть. Коли тут надходе до волости пічник. Він перед тим тільки що склав в ній груби, так ото прийшов прокурити їх топливом та спробувати, як то воно у них горітиме. Уступив у волость, аж чує, там щось таке лежить на лаві і якось-то дуже страшно харчить. „Що це воно у вас“? пита у сторожа.— „Пьяний лежить та й“... Пічник постояв, постояв та й вийшов геть. „Ні, що воно справді там такечки харчить? Дай таки піду та довідаюсь“... Надходе та хап за двері. „Стій! стій! не сіпай! кричить із середини той же таки сто

рож. Тут чоловік завісивсь на дверях.“— „Який чоловік? коли? чого“? Одхилив двері, дивитця, аж то Микола Стовба... І чуденно завісивсь як: один кінець хустки на шиї, другий на ручці дверей, а сам стоїть навколях на землі... Ото буцім то так... Тоді той пічник як вискоче із волости та як счине на увесь майдан крик! Тут як збігся ж народ та як піднявся гвалт! „Хто завісивсь? де? як“?... Зразу по земського лікаря. Прибіг лікар, оглядів та й кричить:“ Це не вішальник, а вдавленник; ёго хтось удавив таксамо, як удавили колись-то, коли хто знає, царевича Хведора, сина царя Бориса, кацапи у Москві, в Кремлі“!... Та й показав за яке саме місце удавили парубка... Тоді народ ухопив труп та з ним на майдан. „Так, лікар вірно сказав! Ось який це вішальник! Бачите, бачите, люде добрі“!... Аж ось на той гвалт біжить урядник. „Хто смів витягти вішальника на майдан?.. Хіба не знаєте, що цёго неможна робити“?... Та швидче ёго класти у труну. Аж тут вибіжить на майдан мати парубка та як розгорне ёго та як гляне на... та в крик!... А народу то була сила, а то збіглось усе село!... Тоді урядник баче, що лихо, та до німця, а німець швидче ёго у бричку та садами геть із села... А народ приступа до німця та кричить, щоб подав ёму урядника: „Чуєш, німецька твоя душа? Розшматуємо на шматки“!...

— Он воно через що народні бунти встають!

— Ото ж через те вони і встають...

— Ну, що ж далі?

— А далі от що: після того виїхали із города слідчі, справник та лікар і спинились вони у Лихмана та ще як раз під самий обід. Після обід пішли

одкопувати труп парубка. А там стоїть у два ряди народ та й кричить: „Наїлись німецьких ковбас та тепер і правду хочете вивести! Що тут дивитись? Видко й так, хто його повісив! Аля на них, братця! Ич які охрютки! У кіячча їх! А ну“! Ті слідчі тоді хили — вили та швидче тікати з кладовища та до города..

— О, безсчасний і безталанний народ!

— Після одних виїхали другі слідчі, ті уже з цілою юрбою поліцаїв. Знов одкопали труп безсчасного Стовби і знов почали наводити правду. Спершу огляділи йому черепа. „Череп, кажуть, увесь цілий, як слід.“ Далі одрізали ногу. „Чи не лазив він, питають, де-небудь через тин та чи не вбивсь, а через те саме і вмер“? — „Що ви, люде судовії“? плаче стара мати Стовбиха. „Ви краще подивитця у нього коло вуха, чи не розпухло воно йому після того, як урядник засвітив його у волості“. „Геть, стара, звідсіль! Ти вже розум свій вистаріла! Ми і без тебе знаємо, де нам глядіти“! „Еге, панове: ви подивитця у нього понижче вуха... ось там, знаєте де?... Еге-ж“! несподівано загомонів чинбарь до слідчих. — „А ти що тут єсть таке, що вчиш нас, куди нам дивитися?“ „Та я той самий чинбарь, що сидів у розправі та бачив, як урядник та німці порались коло парубка у новій волості.“ — „Чинбарь, кажеш? А нуте його теє“!...

Зробивши друге слідство, Стовбу знов зарили. „Завісивсь та й усе!“ З тим і поїхали. Так тепер я вас, чесне панство, отут і питаю: чи єсть же то у світі тая правда? І коли вона єсть, то де її знайти і як її побачити“?...

Уже опівночі пан Протас Мартинович Шереберя розстався з паном Сидором Петровичем Приглух-Тетерею та з дядьком Марком Петренком, а на світанні

другого дня був уже і в самому селі Червонисі. Там він про все досконально розпитав і все, що треба було, оглядів, а на третій день уже й додому повернувся.

— Ні, серце, я цёго так не покину. Це беззаконня прямо таки кричить до неба. Я доїду до губерні, я проберусь у саму столицю, я обійду там усі найвищі інституції, я ляжу насеред вулиці і буду кричати, що так робити, як у нас роблять, неможна, що це не тільки нам, а всій державі нашій певна смерть і певна погибель, бо коли в державі немає правди, коли в ній порожні закони, то і самої держави немає на світі.

— Боже ж милостивий, ото таке злочинство на очах усёго люду, і така нахаба од усіх слідчих! Та ще ж через кого? Через людоїда-німця, що загарбав тут цілу несходиму країну! А чи він же її звоював для себе, а чи він же її кровію поливав своєю?...

Недовгі були збори пана Шеребері. Він натяг на себе сертука, довгого, поморщеного, усёго у плямах, з попрориваними петлями та з одвислими на довгих нитках кгудзиками; зверх сертука насунув на себе ще довгу, чорну, ворсяну свитину; далі витяг із скриньки кілька загорёваних карбованців, запряг двоє кобилячат з двома лошатами у стародревню, ще, мабуть, од праведного Ноя, бричку та й посунувсь у губерню.

Через те, що хутір пана Шеребері, Вовківня, був не с—так близько од губерні та ще через те, що панські коні завжди робили у дев'ять день десять верстов, пан Шереберя добрався до города уже тоді, коли в нёму і всі канцелярії позакривались і всі чиновники додому порозходились. Але що ёму до того, коли у нёго на руках таке беззаконе і страшне діло?

Прибувши до города і доступивши з превеликою силою до губернатора, пан Шереберя з великим запалом і ледве переводячи дух, розповів ёму усе про те злочинство, яке скоїлось у селі Червонисі і яке згвалтувало тамечки увесь народ. Губернатор спершу подивився на вугласту голову Шеребері, на ёго кудлате волосся на голові, на закузману бороду, на засмальцёваного з одвислими кгудзиками сертука, на запалий у середину рот, і після всього того заговорив.

— Я тутечки за китайською стіною, і скільки не живу, не чув того і не знаю.

— То певно, ваше сіятелство, що ви цёго могли і не знать і не чути, але я вам докладую про те. От так само воно й було, як я довожу вам.

— То вам би треба не до мене, а до прокурора.

— Що той, ваше сіятелство, прокурор, коли він робе так, як ёму підказує слідчий судових діл? Уже кілька раз навертали ёго на це злочинство, та й досі од нёго правди нема.

— Та ви сами хто ж такий єсть, що умикаєтесь у це діло?

— Я, ваше сіятелство, ни що. Але я не можу терпіти того, щоб коло мене душили та різали та грабували задаремне тихомірних людей. От що я!...

— А, то так би ви й сказали!

Губернатор знов подививсь на чуденну голову Шеребері, на темне обличча, та на чуденне вбрання ёго і якось-то нешвидко протяг: „а“! і з тим одпустив ёго...

Аж цілий місяць ждав пан Шереберя губернаторського рішення. Після того рішення знов прибули до села Червонихи тіж таки слідчі, і знов вони витягли із могили Миколу Стовбу. „Завісивсь, кажуть, та й усе!“...

— Ні, серце, теперь я джукну аж у саму столицю і аж до самого судового міністра.

— Та вже ж, серце, як треба, то їдь.

І пан Шереберя справді „джукнув“ у столицю, і там швидко доступив до самого судового міністра. І знов він розповідає про те, що скоїлось у селі Черво-
нисі, і знов волає до закону, до правди, до совісти.

Судовий міністр теж спершу подививсь на самого Шереберю, на обличча, на постать, на чудернацьке убрання ёго, а потім одмовив ёму.

— На вашу представу я вам от що, добродію, можу сказать: до мене таких суплик щодня,—не щотижня, а, чуєте, щодня шлють цілі тисячі з усієї Русі, то невже ж міні уникатись самому у те все? У вас єсть своє судове начальство, до нёго вам і шлях.

— Наше судове начальство, ваше високопревосходителство, уже кілька раз розбирало тую справу, та тільки правди нам од нёго нема.

— Як що ваше місцеве начальство кілька раз розбирало вашу справу і все ж таки не вдовольнило вас ніяк, то міні, як я живу од вас більш, ніж за тисячу верстов, ще трудніше усієї правди дізнать.

З тим пан Шереберя і подавсь од судового міністра.

Після міністра він звернувся до свідомих російських знавців права, але й ті, вислухавши ёго, нічим не вдовольнили ёго.

Тоді пан Шереберя удався до відомих російських письменників і до одного, теж відомого, російського редактора найпопулярнішої між простим людом газети. Письменники із усіх щиро вітали пана Шереберю і обіщали ёму звернути на таке „вопіюще діло“ особли-

ву увагу свою. Але обіцянка їх так і залишилась обіцянкою. Тільки редактор газети не скривдив свого слова і надрукував про злочинство у селі Червонисі усього-на-всього вісім слів дрібненькими літерами на четвертій сторінці своєї газети...

Живучи у столиці і бігаючи там щодня, з самого ранку і до пізнього вечора, од одного високого чина до другого, од однієї до другої славетности, пан Шереберя охляв увесь, знесилів од піднімання на сходи, уверх, та спускання з них, униз, привів до розстрою свої нерви, увесь схуд, зблід, осунувся; рот йому ще дужче запов у середину, борода зовсім виступила геть далі носа, волосся на голові немов припали борошном, очі зробились темніше темної хмари. „Де ж тая правда у світі? І де тіі люде, що покладають живота за друзі свої?“ кілька раз сам себе питав пан Шереберя. „А, пострівай: єсть ще один апостол правди на російській землі,—це той, що живе далеко од людей, але сами люде і йдуть, і ідуть до нього з різних країн усього світу“.

І пан Шереберя достає до славетного російського апостола правди і з великою жагою, з надзвичайним красномовством, з гарячими слізмами на очах, з дріготою в слабому тілі розповідає йому про велике злочинство, яке вчинилось в селі Червонисі, про те, як у нас взагалі топчуть сами власті своїми ногами усякі закони, як багаті скрізь псують правду і як через те біднота стогне, скрізь стогне, по всіх кутках рідного краю...

І слухає те все великий апостол правди, і видно, як на устах його починає вигравати якась-то гірка, іронична і вкупі з тим жалібна осмішка.

— А скільки вам год зроду, добродію? несподівано питає він оповідача.

— А це... це хіба вам треба?

— Еге-ж.

— Швидко шістьдесят буде.

— Так. Багато ж у вас, бачу, і жаги, і щирости і простоти дитячої...

Більш цього великий російський апостол правди не сказав нічого. Підвівшись з місця, він близько надійшов до пана Шеребері, міцно стиснув йому його руку і з тим одпустив од себе...

З великим сумом на душі і з тяжкою тугою на серці повертався пан Шереберя із столиці додому. Усю дорогу він не замгнув оком і на часиночку.

Доїхавши до своєї станції по залізниці, він мусив їхати далі додому кіньми. Але через те, що у нього не було а ні шеляга у кишені, він наняв собі одну шкіньку у простому возі і пішов слідком за нею по дорозі.

Уже тоді, коли сонечко, виткнувшись із-за гори, осяло увесь Дніпро і розлилось по високому взгір'ю правого берега його, пан Шереберя убачив свій хутір Вовковню і власний коло Дніпра будинок.

Тут пан Шереберя скинув очіма на своє житло, і перед ним, немов на долоні, одразу виринуло усе багатство його. Хліви у нього ще дужче повалилися на бік: стані, вінбарі, лѣхи, лѣдовня ще дужче поприсідали до землі; кізяків, гнояки, попілу, череп'я ще більше понагайнувалось скрізь; діжки, корита, кадібки ще дужче порозсихались і попускали од себе ще більшу багнюку та твань...

Але те все нищо є: ось тільки він трохи обкидається усяких справ, тоді уже, еге-ж... тоді буде зовсім инча річ... Ото лихо, ото горе, ото велика, несусвітня біда — людська неправда і людська брехня.

Супроти неї і найгеніальніщі у світі люде йдосі нічого не вдіяли та чи і вдіють коли: вона і їх примушувала страждати, може ще більш, ніж звичайних людей, вона і їм склепляла не раз уста... Ні, а все ж таки правда є на землі! Як би правди зовсім у світі не було, то чого б її усі так кликали і всі не спускали із язика? Я вірю, що наука широко розсуне колись-то грядиці своєї краєвида, що вона розілетця великим полум'ям на землі; що вона ярко освіте усі темні кутки і всі вузькі заулки на нашій землі і тоді, тоді настане певна, свята і правдешна правда проміж людей. О, я вірю, я свято, гаряче у це вірю! Хіба сама природа не являє нам цього щодня? Ось тільки що була ніч; після ночі зійшла утрішня зоря, а після зорі схопилось ясне і блискуче сонечко і своїм світлом залило усю землю і все що, єсть на землі. Ось він той світ! Ось вона, тая правда на землі! Ось теє певне і всім людом бажане царство правди на ній!

Пан Шереберя простяг руку свою туди, звідкіля випливало на небозвід чисте і ярке сонечко, і воно залило світлом своїм і всю постать йому і все обличчя його і все, що було коло нього і що було під ним. І це уже не був той „чуденний пан Ше-ре-бе-ря“, який одним виглядом своїм викликав іроничну осмішку у кожного, хто уперше бачив його. Ні, це був певний і справжній красень; старозавітний, могутній пророк, великий апостол правди на землі, який проймав серця і палив души людей вогнем, підіймав їх на великі діла. Очі йому горіли вогнем, лице сяло блиском, рука, витягнута вперед, немов показувала той шлях, по якому треба йти, щоб спізнати велику і святу правду на грішній і холодній землі. Це була чудова, духовна краса

в чудовій, живій постаті чоловіка, яка несамохіть прохалась на велике полотно і за широкі, ясні рямці...

— Ну, слава Господеві, що ти, серце, нарешті прибув додому.

— А що у нас, серце, такого?

— Та тут приїздив справник доправляти недоїмку та казав, що коли через тиждень не буде вистачана, то поцінує усе наше добро. Та ще...

— Та ще що?

— Та ще приїздили із колонії німець Тиссен, а з містечка Голополя німець Корнис і теж казали, що як не вистачиш у строк грошей, то „представлять ко взысканію“ векселі.

— Еге, он воно як!

— Ото ж так!

— Де ж їх, тих грошей узяти?

— Де хоч, там і бери, а тільки...

— А тільки що?

— А от що: клуня у нас зовсім завалилась, одна корова здохла, коні покривіли, свині повтікали на плавні, а сёгодня я у печі зовсім і вогню не розводила, бо нема чого ні пекти, ні варити.

— То що ж ёго у Бога робити?... А Сидір Петрович Приглух-Тетеря після того, як у-останнє був у нас, не завертав знову?

— Ні, він заїздив.

— А не казав, коли впять забіжить?

— Казав, буде на цих днях; а що ти?

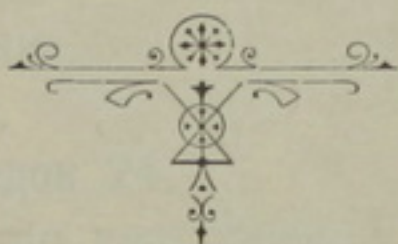
— Та ото ж... еге... попрохати..., щоб поклопо-

тавсь... так, так, заставити у дворянський банок...
еге-ж... шматок землі „під ссуду“... Ти що, серце, на це?

— Шматок землі у дворянський банок?

— Еге-ж...

— А вже ж, як ти, серце, так і я...

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Сторінка 1, рядок 12.

Надруковано: та справи та поважання

Треба: та справи та повожіння

Сторінка 11, рядок 10.

Надруковано: Гарне поважання,

Треба: Гарне повожіння,

Сторінка 13, рядок 15.

Надруковано: ваги кішки. Урозумівши діло,

Треба: ваги кішки.

Урозумівши діло,

Сторінка 229, рядок 24.

Надруковано: й піп уже давно і звик, обдержавсь,

Треба: й піп уже давно і звик і обдержавсь,

Сторінка 249, рядок 16.

Надруковано: і на тому столі—о, стят!

Треба: і на тому столі—о, свят!

Сторінка 249, рядок 17.

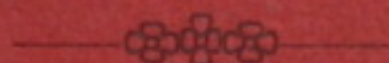
Надруковано: Тут тоб

Треба: Тут тобі

ВЪ ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ, ВЪ МУЗЕѢ ИМЕНИ А. Н. ПОЛЯ,
ПРОДАЮТСЯ СЛѢДУЮЩІЯ СОЧИНЕНІЯ.

Д. И. ЭВАРНИЦКАГО.

Исторія запорожскихъ козаковъ, томъ I, II, III, съ 22 рисунками; цѣна 12 руб.

Запорожье въ остаткахъ старины, въ двухъ томахъ съ 75 картинами, изъ коихъ часть исполнена худож. Рѣпинымъ; цѣна 6 руб.

Вольности запорожскихъ козаковъ, съ пятью планами; цѣна 2 руб. 50 коп.

Очерки по исторіи запорожскихъ козаковъ съ рисунками; цѣна 1 руб. 50 коп.

Сборникъ матеріаловъ для исторіи запорожскихъ козаковъ; цѣна 1 руб. 50 коп.

Число и порядокъ Сѣчей; цѣна 75 коп.

Островъ Хортица на рѣкѣ Днѣпрѣ; цѣна 40 коп.

Послѣдній кошевой атаманъ П. И. Калнишебскій; цѣна 40 коп.

Переправа черезъ Днѣпровскіе пороги; цѣна 30 коп.

Архивные матеріалы для исторіи козаковъ; цѣна 30 коп.

Археологическіе раскопки кургановъ; цѣна 30 коп.

Публичныя лекціи по археологіи Россіи; цѣна 80 коп.

По слѣдамъ запорожцевъ; цѣна 1 руб. 50 коп.

Путеводитель по Средней Азіи; цѣна 1 руб. 20 коп.

Исторія села Садовой-Фалѣевки, не продается.

Малороссійскія народныя пѣсни, собранныя въ 1878—1905 г.г., цѣна 2 руб. 50 коп.

Раскопки кургановъ въ предѣлахъ Екатеринославской губерніи; цѣна 80 коп.

Карты Украйны и Запорожья и планы р. Днѣпра, ц. 40 к.

Запорожская старина; цѣна 40 коп.

Альбомъ украинской старины; цѣна 8 руб. 50 коп.

Источники для исторіи запорожскихъ козаковъ I, II т., цѣна 6 руб.

Наша доля—Божа воля, повѣсть; цѣна 85 коп.

За чужій грѣх, повѣсть, съ портретомъ автора; цѣна 1 руб. 50 коп.

Христосъ в серці чоловіка; цѣна 30 коп.

У бурсу! у бурсу! у бурсу! цѣна 50 коп.

Матеріали до біографіі Т. Г. Шевченка; цѣна 50 коп.

Вечірні зорі, цѣна 50 коп.

Де люде-там і лихо, 1 карб.

Русальчине озеро; цѣна 25 коп.

Поміж панами; цѣна 1 карб. і 50 коп.

Національна бібліотека України
імені В.І.Вернадського

Рос. секція

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

Розд. 17. Руденко

